

Keel ja Kirjandus

4
2023

MARIA TUULIK
Eesti kompimisadjektiivide polüseemiamallid

TÕNIS PARKSEPP
**Kuidas Kreutzwaldi „Kalevipoeg”
vastandub Goethe „Faustile”?**

ALENA BOGANEVA, MARE KÕIVA
Sõbrad elus ja surmas

MADIS JÜRVISTE, TIINA PAET
Ekläär ja ekleer

REILI ARGUS
Keeletoimetajate õpetamisest

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Maria-Maren Linkgreim**, maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126** (üldnumber), **6449 228** (peatoimetaja)
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**.
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**.

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeed tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVI AASTAKÄIK

4
2023

SISUKORD

ARTIKLID

MARIA TUULIK. Eesti kompimisadjektiivide polüseemiamallid	363
TÕNIS PARKSEPP. Aegadeülene heitlus I. Kuidas Kreutzwaldi „Kalevipoeg” vastandub Goethe „Faustile”?	387
ALENA BOGANEVA, MARE KÕIVA. „Sõbrad elus ja surmas” valgevenelaste, venelaste ja eestlaste folklooris	403

SÕNA

MADIS JÜRVISTE, TIINA PAET. Prantsuse päritolu võõrsõnade kirjakuju varieerumisest eesti keeles. <i>Ekläär ja ekleer</i>	425
--	-----

PÄEVATEEMA

REILI ARGUS. Keeletoimetajate õpetamisest õppejõu pilgu läbi. (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole)	434
---	-----

RAAMATUID

PAAVO MATSIN. Tule tagasi Tartu, metsdändi!	439
MÄRT VÄLJATAGA. Kahe lõpmatuse vahel	442
REIN VEIDEMANN. Juri Lotmani kolmainsus	445
ART LEETE. Valtoni soome-ugri süsteem	448
Lühidalt	450

RINGVAADE

JÜRI VIKBERG. <i>In memoriam</i> Helju Kaal (6. III 1930 – 19. I 2023)	452
Lühikroonika	454

CONTENT

ARTICLES

MARIA TUULIK. Systematic polysemy patterns of Estonian tactile adjectives	363
TÕNIS PARKSEPP. Struggle over the ages I: Reading Kreutzwald's „Kalevipoeg” as opposite in meaning to Goethe's „Faust”	387
ALENA BOGANEVA, MARE KÕIVA. Friends in Life and Death in Belarusian, Russian and Estonian Folklore	403

WORDS

MADIS JÜRVISTE, TIINA PAET. On the variation of French loanword spellings in Estonian: <i>ekläär</i> vs <i>ekleer</i>	425
--	-----

FOCUS

REILI ARGUS. On the training of language editors from the teacher's perspective. (Views on the development of Estonian corpus planning)	434
--	-----

BOOKS

PAAVO MATSIN. Welcome back to Tartu, forest dandy! (Mehis Heinsaar. Kadunud hõim. Tallinn: Menu Kirjastus, 2022)	439
MÄRT VÄLJATAGA. Between the two infinities (Rein Undusk. The Rhetoric of Culture. The Case of Infinity. (oxymora 7.) Tallinn: Under and Tuglas Literature Centre, 2022)	442
REIN VEIDEMANN. The trinity of Juri Lotman (Juri Lotman. Mida inimesed õpivad. (Eesti mõttelugu 163.) Edited by Silvi Salupere and Peeter Torop. Tartu: Ilmamaa, 2022)	445
ART LEETE. Valton's Finno-Ugric system (Arvo Valton. Soome-ugri minu elus. Tartu: Ilmamaa, 2022)	448
Annotations	450

REVIEW	452
--------------	-----

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

EKI = Eesti Keele Instituut; **EKM** = Eesti Kirjandusmuuseum; **ERM** = Eesti Rahva Muuseum; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool.

Eesti kompimisadjektiivide polüseemiamallid

MARIA TUULIK

Süsteemaatilise polüseemia uurimine võimaldab heita pilgu eri tähendusvaldkondade seostele. Adjektiiv võib rõhutada erinevas kontekstis nimisõna erinevat omadust, näiteks *kõva pind* viitab puudutamisel jäigale, koostiselt tihedale pinnale, *kõva iseloom* kangele, järeleandmatule loomusele ja *kõva hääle* hoopis valjule, tugevale häälele. Uurides adjektiive rühmana, saab aimu, mis tüüpi tähenduste vahel regulaarsed tähendusülekanded toimuvad, ja seega, milliste teiste valdkondadega on uuritav semantiline valdkond enim seotud.

Siinse uurimuse eesmärk on selgitada seaduspärasusi eesti kompimisadjektiivide semantilises struktuuris ning tuvastada korpus- ja sõnaraamatuandmete põhjal süsteemaatilise polüseemia mallid. Käsitlen artiklis polüseemiamalle põhjalikumalt leksikograafilisest aspektist, sagedamate mallide motivatsiooni selgitan ka kognitiivsete teooriate taustal. Leksikograafiline ülevaade võimaldab teha tähelepanekuid polüseemia esituse süsteemsuse kohta. Mallide väljaselgitamine ja leksikograafiline analüüs aitavad kaasa adjektiivi semantika ühtlasemale sõnastikuesitusele. Kuna tegu on kompimisadjektiivide rühma esmakordse käsitlemisega eesti keeles, arutlen rühma piiritlemise raskuste üle ning annan valimist üksikasjaliku ülevaate.

Kasutatav polüseemiauurimise meetod on välja kasvanud praktilise leksikograafilise töö kogemusest. Polüseemiamallide leidmiseks uurin adjektiivide korpuskonteksti, märgendan sõnatähendused semantiliste tüüpidega ja otsin sarnasusi sõnade tähendusvaheldustes. Adjektiivitähenduste uurimisel kasutan eesti keele adjektiivide peal välja selgitatud semantilisi tüüpe (Tuulik 2014, 2020; Tuulik, Langemets 2016), substantiivitähenduste märgendusel toetun Margit Langemetsa (2010) eesti nimisõnade semantilistele tüüpidele. Adjektiivide märgendamiseks väljaarendatud semantiliste tüüpidega on kavas täiendada Eesti Keele Instituudi (EKI) andmebaasi Ekilex (vt Tavast jt 2018), et leksikograafidel ja uurijatel oleks võimalik tulevikus täpsemat otsingut sooritada.

Artikli korpusandmed pärinevad „Eesti keele ühendkorpusest 2019” (ÜK 2019). Korpusanalüüsil kasutan leksikograafilise tarkvara Sketch Engine (Kilgarri jt 2014) sõnavisandite, distributiivse tesauruse, sõnaloendite ja konkordantside funktsiooni. Põhilise tähelepanu all on adjektiivi-substantiivi kollokatsioonid, mis aitavad selgitada polüseemsete adjektiivide tähendusnihkeid. Artikli sõnaraamatuandmed on pärit EKI ühendsõnastiku 2020. aasta versioonist (ÜS). Uurin ka kompimisadjektiivide esitust ÜS-is ning arutlen polüseemiamallide leksikograafilise esitusviisi üle.

1. Kompimismeel taju uurimise ajaloo ja uute arengute valguses

Kompimismeelt on traditsiooniliselt peetud osaks viie-meele-süsteemist, mida Aris-toteles tutvustas juba IV sajandil eKr (Everson 1997). Peale kompimise kuuluvad viie meele hulka nägemine, kuulmine, maitsmine ja haistmine. Eesti keele uurimisel on enim tähelepanu pälvinud nägemisvaldkonna tajusõnad. Põhjalikult on uuritud värvisõnavaraga seonduvat nii katseliste meetoditega (nt Uusküla 2008; Uusküla, Sutrop 2011) kui ka polüseemia seisukohast (Tuulik, Langemets 2016). Kuulmis-valdkonna sõnad (kui mitte arvestada onomatopoeetiliste sõnade käsitlusi) on senini jäänud eesti keeleteadlaste tähelepanu alt kõrvale. Loetelukatse abil on vaadeldud eesti maitsesõnu ja lõhnasõnu (Sutrop 1998, 2001). Viimastel aastatel on kaardis-tatud maitsenimetusi eesti viipekeeles (Janson 2021) ja ilmunud on uusi (võrdlevaid) lõhnauurimusi (Zurbuchen 2017; Sünd 2020). On uuritud küll kompimismeeliga seotud temperatuurisõnavara (Sutrop 2005; Tuulik 2020) ja tajuverbi *tundma* polü-seemiat (Proos 2020), kuid eesti keele kompimissõnavara rühma laiemalt ei ole varem vaatluse alla võetud. Artikkel püüabki lünka täita ja keskendub kombitavaid omadusi väljendavatele eesti adjektiividele.

Klassikaliselt arvatakse, et nägemis-, kuulis-, maitse- ja haistmismeeliga seonduvad esmaselt vastavalt värv, heli, maitse ja lõhn (vt Vignemont, Massini 2015). Kompimismeeliga hoomatavad objektid või omadused on aga esmapilgul liiga heterogeensed, et moodustada loomulikku klassi. Puudutuse abil saab tajuda kõvadust, tahkust, plastilisust, tekstuuri, kaalu, survet, temperatuuri, vibratsiooni, valu, kōdikartlikkust, mērgust jne. Ka peamist meeleelundit on kompimise puhul keerulisem määratleda. Nägemisega seostuvad elkkōige silmad, kuulisega kōr-vad, haistmisega nina ja maitsmisega keel. Kompida vōib aga nāiteks kēga vōi jalaga, toidu tekstuuri tunnetada suuga, temperatuuri kogu kehapinnaga. Kompimise eest vastutab keerukas somatosensoorne sūsteem, mis reageerib keha pinnal vōi sees toimuvatele muutustele (Hendry jt 2003). See sūsteem ja koos sellega ka inimese kompimismeel on elu jooksul muutumises. On leitud, et taktiline tēpsus ehk kompimismeelē teravus kahaneb vanusega (Stevens jt 2003). Taktiline teravus on aga oluliselt kōrgem pimedatel katseisikutel, kelle keskmine tulemus vastas 23 aastat noorema samasoolise nāgija keskmisele tulemusele. Soolises jaotuses said samas kat-ses parema tulemuse naised. (Goldreich, Kanics 2003)

Kuigi meelte ja meeleelundite eristusvōime sõltub inimese vanusest ja tervisli-kust seisundist, on meelte jārjestamiseks pakutud vālja erinevaid hierarhiaid. Aris-toteles jārjestas meeled olulisuse pōhjal, hinnates kōrgemalt neid, mis on tēhtsamad maailma kogemises ja ellujāāmises: tema mudelis asus kōrgeimal kohal nāgemine, jārignes kuulmine, siis haistmine, seejārel maitsmine ja viimaks kompimine (Welg 1959). Hilisem keeleuurimine ja keeltevaheline vōrdlus on algset mudelit korrigēe-rinud ning taju-uuriija Åke Vibergi (1983) tajuverbide pōhjal vālja pakutud hierar-hias, mis on laialt tunnustust leidnud, on kompimine asetunud kolmandaks nāge-mise ja kuulmise jārel:

Vibergi hierarhia aluseks on idee, et meele olulisus kajastub leksikaalse tähistuse arengus ja n-ö kõrgemad meeled on rikkalikuma sõnavaraga kaetud. Tänapäeva keeleteadustajaid paelub küsimus, kuivõrd universaalne selline hierarhia eri keeltes siiski on. Et selgitada, kas teatud meeled (nt nägemine) on teadvusele ja lingvistilisele kirjeldusele kättesaadavamad kui teised (nt haistmine), korraldati suuremahuline uurimus 20 keele kõnelejate hulgas (Majid jt 2018). Eesmärk oli panna proovile läänemaailmas kaua püsinud eeldus, et nägemine ja kuulmine on objektiivsemad kui teised meeled ning neile tuginevad teadmised ja mõistmine, samas kui kompimine, maitsmine ja haistmine on vähem tähtsad. Hierarhia universaalsuse testimiseks kasutasid uurijad viie põhimeele stiimuleid, et kutsuda esile kirjeldusi 20 keeles, sealhulgas kolmes viipekeeles. Taktiilsed stiimulid keskendusid tekstuuri eristamisele (nt kare, sile). Tulemused näitasid, et keeled erinevad põhimõtteliselt selle poolest, milliseid tajuvaldkondi nad süstemaatiliselt kodeerivad ja kuidas nad seda teevad. Üllatuslikult ei kerkinud tulemustest esile kõikides keeltes kehtivat universaalset hierarhiat. Autorid järeldavad, et keel ise oma sisemise kognitiivse ülesehituse tõttu ei määra ära, kuivõrd rikkalikult on erinevad tajuvaldkonnad kodeeritud, vaid leitud mustrite põhjal oletati, et leksikaalset tähistust mõjutab kultuur. Iga meele modaalsuse puhul leidis kogukondi, kes hiilgasid selle keelelise väljendamisega, ja ka kogukondi, kes olid hädas vastava valdkonna sõnastamisega. Mitmekesisuses valimis ei leidunud ainsatki keelt, mille tulemused oleksid täpselt kokku langenud oodatava tajuhierariiaga. Kõige lähem tulemus oli inglise keelel. (Majid jt 2018) Niisiis võib uue uurimuse valguses väita, et keeled on tajude lingvistilises kodeerimises märksa mitmekesisemad, kui varasem filosoofiline ja kognitiivne kirjandus lubavad aimata.

Vastuolu universaalse tajuhierariiaga ilmnes juba eesti keele temperatuuriadjektiivide uurimisel (Tuulik 2020). Temperatuuriadjektiivide polüseemiamallide analüüs ei kinnitanud teooriat, mille kohaselt peaks meeltega seotud sõnavara areng järgima hierarhiat nägemine > kuulmine > kompimine > haistmine/maitsmine: teooria põhjal (Viberg 1983) saab tajukogemuse kirjeldamiseks sõna laenata vasakult, n-ö kõrgema kategooria poolt, mitte paremalt, madalama kategooria poolt. Temperatuuri esmatähendusega sõnadel, mis ise kuuluvad kompimisvaldkonda, esines regulaarseid tähendusvaheldusi nii nägemis- kui ka kuulmisvaldkonna tähendustega (*soe valgus, jääne hääl*). Kõrgema kategooria taju väljendamiseks on laenatud madalama kategooria – temperatuurivaldkonna – sõnu. Vibergi hierarhia aluseks olid küll tajuverbid, mitte tajuadjektiivid, kuid kuna hierarhia eeldus on põhimõte, et kõrgem tajukategooria on kaetud rikkalikuma sõnavaraga, on huvitav uurida, kas see võiks kehtida ka sõnaliigiülel ja kuidas eesti kompimisadjektiivid välja pakutud tajuhierariiga suhestuvad.

Tajuhierarhia muutumist ajas on täheldanud ka prantsuse ajaloolane Lucien Febvre, kelle hinnangul olid XVI sajandil ümbritseva tajumisel nägemise kõrval tähtsamad ka helid ja lõhnad (Ong 1982). Febvre põhjal muutus ruumi taju visuaalsemaks alles trükitehnika levikuga, mis tõstis nägemismeele kõige kõrgemale. Mõte, et keskkonnaga kohanemine võiks mõjutada tajuvaldkonna kesksamaks või perifeer-

semaks muutumist, paistis samuti välja Majidi jt uurimuse (2018) järeldustest. Kui pole olemas ühtlast hargnemist keeleliselt hästi tähistatud meelteks (nägemine, kuulmine) ja vähem kodeeritud meelteks (haistmine, kompimine ja maitsmine) ning iga keel suunab oma jõud konkreetsetele tajuvaldkondadele kultuurilisest traditsioonist või keskkonnast tingitult, siis seda enam on põhjust uurida tajuvaldkondade leksi-kaalset tähistust ja omavahelisi seoseid eesti keeles – et avastada eestlaste eriomast maailmataju. Eesti tajuadjektiivide süstemaatilise polüseemia uurimise tulemused võimaldavad tulevikus paremini arutleda kultuurispetsiifiliste ja universaalsete kognitiivsete ajendite üle.

2. Analüüsi alused

Peatükis annan ülevaate uurimuse lähtekohtadest ja meetodist ning selgitan, kust ja kuidas kompimisadjektiivide valim on kokku kogutud. Uurimuse lähtekohtade all käsitlen töö teoreetilisi aluseid ja defineerin põhimõisted. Tutvustan ka uurimis-meetodit: semantilisi tüüpe ja korpuskonteksti analüüsi.

2.1. Andmete kogumine

Kuna eesti keele kompimisadjektiive pole rühmana uuritud, siis ei olnud võimalik leida kompimissõnade valmisloendeid, millest lähtuda. Kasutasin kompimisadjektiivide leidmisel erinevaid allikaid ja leksikograafilisi abivahendeid. Andmestikku kaasamisel pidasin silmas ja kontrollisin korpuskasutust, et sõnaga väljendataks (vähemalt ühte) kompimise abil tuvastatavat omadust. Artiklis vaatluse alla tulevasse kompimisadjektiivide andmestikku kuulub 265 sõna. Kindlasti ei saa väita, et tegu on kõikehõlmava sõnaloendiga, ent samas on valim piisavalt suur võimaldamaks kompimisadjektiivide semantikas regulaarsusi tuvastada.

Valimi sõnad pärinevad „EKI ühendsõnastikust 2020” ja „Eesti keele ühend-korpusest 2019”. Analüüsis nendest pärit sõnu eraldi ei käsitletud, kuna eesmärk oli uurida kompimisadjektiivide rühma tervikuna. ÜS on EKI andmebaas, mida koostatakse, toimetatakse ja täiendatakse pidevalt. ÜS-i eesmärk on koondada erinevaid sõnastikke ja keeleandmeid, et kasutajal oleks võimalik saada kogu info kätte ühest kohast (Tavast jt 2020). Kompimisadjektiive aitas ÜS-i märksõnade hulgast välja sõeluda sünonüümide tööriist (joonis 1). EKI leksikograafid töötavad Ekilexi andmebaasis (vt Tavast jt 2018), kus sünonüümide kihi koostamisel on abiks automaatselt genereeritud sünonüümikandidaatide loend (joonisel paremas servas). Tähenduste all on näha leksikograafi valikud. Kandidaadid on ekstraheeritud teistest andmebaasis sisalduvatest sõnaraamatutest, kaasa arvatud ÜS-i enda definitsiooniridadelt. Kasutatud on ka semantilist peegeldamist ja distributiivse sarnasuse arvutamist korpuse põhjal (vt Tavast jt 2020). Kandidaatide loend võimaldab uurida semantiliselt sarnaseid sõnu ja leida valimisse potentsiaalselt sobivaid, mille tähendust hiljem korpusanalüüsiga täpsustada.

Joonis 1. Sünonüümide lisamise vaade Ekilexi tööbaasis.

Osa valimi sõnadest on pärit ÜK 2019-st, mis sisaldab üle 1,5 miljardi sõne. Et võimaldada paremat lingvistilist analüüsi, on korpus lemmatiseeritud, märgendatud ja ühestatud analüsaatori EstNLTK versiooniga 1.6 (Laur jt 2020). Korpusest kompimisadjektiivide leidmiseks kasutasin leksikograafilise tarkvara Sketch Engine (Kilgarriiff jt 2014) sõnavisandite ja distributiivse tesauruse funktsiooni. Sõnavisandid esitavad sõna kollokatsioone ja võimaldavad otsida kompimisadjektiive näiteks kompimiseks sobivate substantiivide kaudu (joonis 2) või teiste kompimisadjektiivide *ja/või* suhte abil (joonis 3).

Adj_modifier	
uus	...
vana	...
terve	...
sile	...
külm	...
libe	...
soe	...
must	...
märg	...
kõva	...

Joonis 2. Substantiivi *põrand* sõnavisand.

ja/või	
pehme	...
ilus	...
puhas	...
sirge	...
siidine	...
läikiv	...
ühtlane	...
elastne	...
kõva	...

Joonis 3. Adjektiivi *sile* sõnavisand.

	Word	Frequency ?
1	sopane	910 ...
2	lõrtsine	862 ...
3	soolalumine	71 ...
4	tuisune	907 ...
5	porine	6,695 ...
6	ligane	795 ...
7	nätske	1,405 ...
8	tatine	1,848 ...
9	soolamärg	379 ...
10	limane	1,607 ...

Joonis 4. Adjektiivi *lõgane* tesaurusesuhete loend.

Samuti võimaldas leida valimisse sobivaid sõnu (mida ÜS ei sisaldanud) Sketch Engine'i distributiivse tesauruse funktsioon, mis toob statistika abil esile sõnu, millel on sarnane grammatiline ja kollokatiivne käitumine ning mille hulgast leiab sageli sama tähendusvälja sõnu. Tesaurusesuhetest saab välja sõeluda uusi võimalikke kompimisadjektiive. Joonisel 4 on esitatud sõna *lõgane* tesaurusepäring.

2.2. Uurimuse lähtekohad

Siinne kompimisadjektiivide uurimus on sünkrooniline leksikoloogiline analüüs, mis tugineb korpusandmestikule. Kompimisadjektiivi käsitlus uurimuse valimi kokkupanekul on järgmine: valimisse pääsevad sõnad, millega

- 1) on võimalik väljendada (vähemalt ühte) omadust, mis on kompimise abil tuvastatav;
- 2) kompimistähenduse esinemist kinnitab konteksti uurimine korpus (sõnavisan-dite ja konkordantside abil).

Uurimus keskendub (pinna)tekstuuri ja plastilisusega seotud omadustele. Vaatluse alt jäid kõrvale temperatuuriadjektiivid, mis moodustavad omaette rühma kompimisadjektiivide sees ja mille süstemaatilise polüseemia malle olen selgitanud varem (Tuulik 2020). Temperatuuriadjektiivid kuuluvad kompimisadjektiividega samasse tajuvaldkonda, seega võiks eeldada, et ka nende rühmade polüseemia-mallides esineb kattuvust.

Sõna kompimisadjektiiviks määratlemisel esineb korpusanalüüsis vähemalt üks kontekstist tuvastatav tähendus, mis iseloomustab (teoreetiliselt) kombitavat oma-dust. Teoreetiliselt kombitavana mõistetakse siin, et tähendus ei pea igal esinemis-juhul kombitavalt tuvastatud olema. Nägemismeel võib kompimissõnade mõistmi-sel sageli olla toetav või isegi esmane. Kuigi nt *okkaline* on kompimisega kindlaks tehtav omadus, siis piisab selle tuvastamiseks sageli vaid nägemismeelest. Ka *mägede teravad tipud* saab hinnata teravaks nägemise teel, kuid *teravat nuga* peab siiski

käega katsuma, et selle teravuses veenduda. Valimi sõnadel peab olema vähemalt üks tähendus, mis on kompimismeele abil tuvastatav; see ei tähenda, et seda omadust peab alati või isegi enamasti katsudes selgeks tegema.

Kuna adjektiiv kui sõnaliigi tähendus sõltub põhisõnast (*kõva madrats*, *kõva hääl*, *kõva iseloom*) ja rõhutab olenevalt substantiivist erinevat omadust või tähenduskomponenti (vt Bhat 1994), siis ongi asjakohane uurida adjektiiv tähendust kontekstis. Üks rikkalikem ja mitmekesisem kontekstiaallikas on kahtlemata korpus, mis võimaldab jälgida loomulikku keelekasutust. Kasutan töös eesti keele korpus ÜK 2019. Lähtun analüüsis distributiivse semantika hüpoteesist, mille järgi kalduvad kaks sõna, mis esinevad sarnases kontekstis, väljendama sarnast tähendust (Harris 1954). Seega tähendus sünnib kontekstis. On katsetatud statistilisi mudeleid, mis võimaldavad automaatselt eristada kahte tähendust (Heylen jt 2015; Hilpert, Saavedra 2020), kuid veel ei ole mudelit, mis suudaks konteksti automaatanalüüsi abil tuua välja kõik või isegi kolm-neli uuritava sõna tähendust, mida eristavad leksikograafid. Seetõttu rakendan töös tähenduse uurimiseks küll korpus tööriistu (Sketch Engine'i sõnavisandid, tesauruse ja sõnaloendite funktsioonid), mis pakuvad kokkuvõtteid ja ülevaateid sõna korpuskäitumisest, ent polüseemia määramisel automaatselt lähenemist ei kasuta.

Süsteemaatilise ehk regulaarse polüseemia selgitamisel juhindun käsitlusest, mille kohaselt on sõna A polüseemia keeles regulaarne, kui keeles on vähemalt veel üks sõna B, mille tähendusi b_i ja b_j eristatakse üksteisest täpselt samal viisil nagu sõna A tähendusi a_i ja a_j , ning kui a_i ja b_i ega a_j ja b_j ei ole omavahel sünonüümid (Apresjan 1974). Niisiis peab vähemalt kahe polüseemse sõna vähemalt kahe tähenduse vahel esinema sarnane tähendusstruktuur, et tähendustevahelise suhte saaks määrata süsteemaatiliseks polüseemiaks.

Täpsema analüüsi eesmärgil eristan polüseemsete adjektiivide juures esmase kompimistähendusega sõnu teistest. Esmase tähenduse all pean silmas sõna kõige sagedamat tähendust korpus. Sellele, kas tähendus on ka keeleajaloolise kujunemise mõttes esmane, sinne uurimus ei keskendu. Mõnel juhul võib olla keeruline tähenduse sagedust hinnata, ent kompimisadjektiivide puhul võimaldas sõnavisandite (ja konkordantside) uurimine esmase, korpuses sagedaima tähenduse välja selgitada. Esmase kompimistähendusega sõnad on näiteks *pehme*, *kuiv*, *kare*, *siidjas* ja *kivikõva*. Teisest ehk sekundaarset kompimistähendust kannavad näiteks sõnad *karm* ja *tasane*. Mõiste *teisene tähendus* tähistab kõiki tähendusi, mis pole esmased, mitte tingimata sageduselt teist tähendust. Sõna *karm* kollokatsiooni-des esildub korpuses esmalt psühholoogiline tähendus 'leebuseta, kaastundeta' (nt *karm karistus*, *karm hinnang*), kuid kuna korpusnäidetes võib täheldada ka kompimistähendust (nt *Üldjuhul trimmitakse karmi karvaga koeri*), siis on sõna kaasatud analüüsi.

Kuna kompimisega seonduv kuulub tajude valda, siis sobivad uurimuse taustale kognitiivsed teooriad. Kognitiivse lingvistika põhilise veendumuse järgi on keel fundamentaalselt seotud inimese kognitiivsete protsessidega (Langacker 1987) ning kognitiivsete protsesside alla kuulub ka kompimise eest vastutav somatosensoorne meel.

2.3. Meetod

Uurin kompimisadjektiivide semantikat kombineeritud meetodiga. Kasutan Sketch Engine'i sõnavisandeid ja tesaaurust, et korpuskontekstist süsteemsemat ülevaadet saada, kuid kasutusjuhtude analüüsil ja tähendusteks koondamisel tuginen kvalitaatiivsele analüüsile. Tähenduste abstraherimisel ja polüseemiamallide väljaselgitamisel on kasutusel semantiline tüübigistik, mille aluseks on minu eelnevad uurimused (Tuulik 2014, 2020; Tuulik, Langemets 2016). Süstemaatilise polüseemia mallide leidmiseks lisan adjektiivi tähendustele semantilised tüübid ja otsin sarnasusi sõnade tähendusstruktuuris. Tähenduse selgitamiseks uurin sõna konteksti ÜK 2019-s korpuspäringusüsteemi Sketch Engine'i erinevate funktsioonide abil. Konteksti-analüüs Sketch Engine'iga on Eesti leksikograafias semantilisel analüüsil kasutuses olnud juba aastast 2010, kui eestikeelne moodul esmakordselt kasutajatele kättesaadavaks sai (vt Kallas jt 2012).

2.3.1. Semantilised tüübid

Semantilised tüübid on abstraktsed abivahendid sõnastikutöös ja korpusanalüüsis, mis võimaldavad tähendusi rühmadesse koondada. Polüseemia uurimisel saab sarnased tähendused sama semantilise tüübiga märgistada, et paremini tuvastada regulaarsusi tähendusvaheldustes. Leksikograafias aitavad semantilised tüübid tähendusi ühtlasemalt kirjeldada (nt ÜS-is lisatakse nimisõnatähendustele semantilisi tüüpe Langemets 2010 alusel) ja ka märksõnastikku süsteemsemalt kokku panna (vt lähemalt põhisõnavara sõnastiku kogemusest Kallas, Tuulik 2011). Nimisõna semantilised tüübid on näiteks TOIT, TAIM ja ESE (Langemets 2010: 307–318) ning adjektiivi semantilised tüübid OMADUS_VÄRV, OMADUS_AEG ja OMADUS_MÕÕDE (Tuulik 2014: 314).¹

Semantilise analüüsi järele on suur vajadus ka korpustealases töös, kus arendatakse korpuste semantilist märgendamist ja samuti on proovitud süstemaatilise polüseemia märgendamist (vt nt Martelli jt 2019; Alonso jt 2013). Märgendamise edukus sõltub semantilisest tüübigistikust ja seetõttu on nii tüübigistiku arendamine kui ka polüseemiamallide selgitamine keeletehnoloogia seisukohast olulised.

Kompimisadjektiivide uurimuses on aluseks eesti adjektiivide 15 semantilist tüüpi (Tuulik 2014) ning värvi- ja temperatuuriadjektiivide analüüsi järel (Tuulik, Langemets 2016; Tuulik 2020) lisandunud tüübid HÄÄL, MAITSE, LÕHN ja PUUDUTUS. Eraldi on vaatluse all semantiline tüüp TEMPERATUUR, eristamaks temperatuuri-tähendusi muudest kompimistähendustest, mida tähistab tüüp PUUDUTUS (nt *pehme ilm* TEMPERATUUR vs. *pehme voodi* PUUDUTUS).

Adjektiive saab kasutada ka substantiividena, näiteks elliptilises konstruktsioonis: *terve nädala hoidis kuuma* (ilma), *esimestel kassinäitustel oli lühikarvalisi* (kasse) *palju*. Siiski lähtusin tähenduse määramisel korpussagedusest ja tõin substantiivse

¹ Algses tüübigistikus oli adjektiivi semantiliste tüüpide nimetuste esiosa OMADUS (nt OMADUS_KOGUS), et vältida kattuvust substantiivtüüpidega. Kuna artiklis käsitletakse põhiliselt adjektiivide tähendusi, siis on täpsustav esiosa edaspidi ära jäetud.

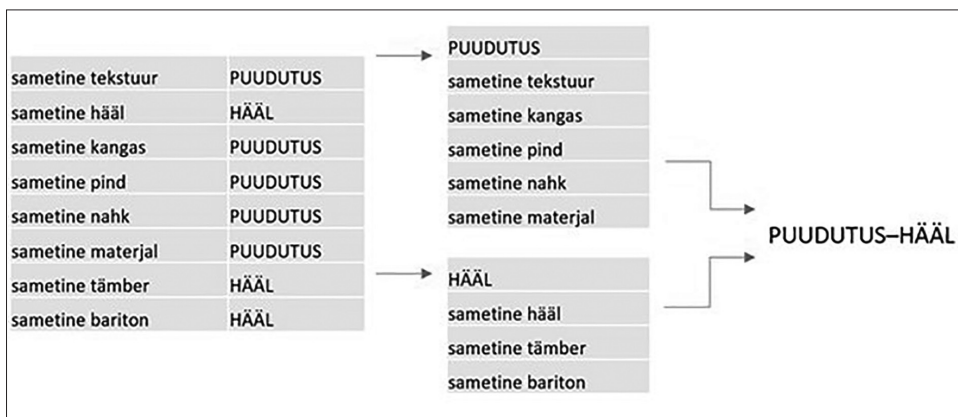
tähenduse (või substantiivse tähendusega seotud malli) välja ainult siis, kui vastav kasutus esines korpuses mitu korda. Substantiivtähenduste märgendamisel on aluseks eesti nimisõnade semantilised tüübid (Langemets 2010).

2.3.2. Polüseemia korpusanalüüs

Kompimisadjektiivide uurimusse kuuluvad sõnad, mille korpusanalüüsil esines vähemalt üks kombitavat omadust väljendav tähendus, mille sai märgistada semantilise tüübiga PUUDUTUS. Andmestikus on ka monoseemseid kompimissõnu, mille korpusanalüüsis polüseemiat ei ilmnunud ja seega jäid need süstemaatilise polüseemia uurimisest kõrvale. Monoseemse sõna *sültjas* kombitavat tähendust väljendab kasutusnäide 1.

(1) *Küps hurmaa on veidi klaasjas ja katsudes sültjas.* [PUUDUTUS]

Tähendusvahelduste kaardistamiseks uurisin korpuspäringu programmi Sketch Engine sõnavisanditest (Kilgarriff jt 2010; eestikeelse mooduli kohta vt Kallas 2013) peamiselt adjektiivi ja substantiivi kollokatsioone (nt *nüri nuga*, *nüri töö*), adjektiivi ja verbi kollokatsioone (nt *nüriks minema*, *nüriks kiskuma*) ning *ja/või*-suhet (nt *igav ja nüri*, *terav või nüri*), milles avaldub nii sünonüümia, kaashüponüümia kui ka antonüümia. Selleks et tähendused ja tähendusvaheldused oleksid omavahel võrreldavad, lisasin adjektiividele korpuse kollokatsioonide (ja konkordantside) põhjal semantilisi tüüpe (joonis 5). Joonisel 5 on esitatud fragment adjektiivi *sametine* semantilisest analüüsist: kollokatsioonide märgendamine semantiliste tüüpidega, kollokatsioonide koondamine semantiliste tüüpide alla ja tähendusvahelduse fikseerimine (meetodi ja analüüsi kohta vt täpsemalt Tuulik 2022).

Joonis 5. Adjektiivi *sametine* kollokatsioonide analüüs.

Kui vähemalt kahe polüseemse adjektiivi tähendusstruktuuris kordus sarnane tähendusvaheldus, siis moodustuski mall. Mall PUUDUTUS-HÄÄL esines lisaks

sõnale *sametine* ka näiteks polüseemsete sõnade *sametpehme* ja *siidine* tähendustes (näide 2). Adjektiivi tähendust näitlikustan katketega korpuskontekstist.

(2) **sametpehme** [PUUDUTUS–HÄÄL]

[---] *silitades nende sametpehmet nahka*. [PUUDUTUS]

Sametpehme hääle ja mõjuvate sõnadega selgitab ta [---]. [HÄÄL]

siidine [PUUDUTUS–HÄÄL]

[---] *paitan teise käega tema siidiseid musti juukseid*. [PUUDUTUS]

Tema siidine hääl poeb sulle naha vahele [---]. [HÄÄL]

Kontekstis viitavad puudutusele verbid *silitama* ja *paitama* ning kollokatsiooni-
des *sametpehme nahk* ja *siidised juuksed* väljendavad adjektiivid kombitavaid oma-
dusi. Vahel ei piisanud aga kollokatsioonide uurimisest, kuna sama kollokatsioon
võis erinevas kontekstis väljendada erinevat tähendust (näide 3). Sel juhul tuli tähen-
duse selgitamiseks uurida laiemat korpuskonteksti.

(3) **konarlik tee**

[---] *Eesti auklikel ja konarlikel teedel teevad rattad tõenäoliselt kõvemat häält*.

[PUUDUTUS]

[---] *on konarlikku teed pidi jõudnud elektromuusika tippude hulka*. [PSÜHH]

Kõik uurimuses välja pakutud süstemaatilise polüseemia mallid tuginevad
korpusandmestikule. Korpuse kõrval uurin kompimissõnade tähendusjaotust ka
ühendsõnastikus, et analüüsida mallide leksikograafilist esitust.

3. Eesti kompimisadjektiivide üldiseloostus

Uurimuse kompimisadjektiivide valimisse kuulub 265 sõna, millest polüseemseid
sõnu on 102. Võrreldes samuti kompimisvaldkonda kuuluvate temperatuuriadjek-
tiivide valimiga (Tuulik 2020) – 101 sõna – on siinse artikli kompimisadjektiivide
hulk suurem. Põhilises osas sama sõnakogu alusel on valminud ka värviadjektiivide
uurimus (Tuulik, Langemets 2016), mille valim moodustus 463 värvi tähistavast
omadussõnast. Sellest nähtub, et nägemisvaldkonnaga seotud värvisõnavara on tõe-
poolest eesti keeles suurem kui kompimisvaldkonna sõnavara (kokku 366 sõna, kui
arvestada temperatuuri- ja kompimisadjektiive ühiselt). Valdkonna suurem esin-
datus ÜS-is annab alust eeldada suuremat leksikaalset tähistatust keeles laiemalt,
mis omakorda sobitub tajuhierarhia (Viberg 1983) reastusega. Nägemise kui taju-
hierarhias kõrgeima kategooria sõnavara võiks olla keeles rikkalikumalt esinda-
tud kui kompimissõnavara. Samas sunnivad järelduste tegemisel ettevaatlikkusele
kompimirühma erinevad piiritusvõimalused.

Kompimisadjektiivide valimist leiab omadusi, mida tunnetatakse primaarselt
käe (nt *sile*, *pehme*, *krobeline*), jala (nt *mudane*, *sopane*, *libe*), suu (nt *nätske*, *krõmps*,
kiuline) või üldisemalt nahapinna kaudu (nt *rõske*, *märg*). Järgnevalt toon välja

andmestikust koorunud rühmad, mis võimaldavad vaadelda puudutuskirjelduse motiveeritust inimese argikogemuses:

- (pinna)tekstuuri omadused (*sile, krobeline, kare, reljeefne, konarlik* jne);
- plastilised omadused (*jäik, kõva, painduv, vetruv, pehme* jne);
- konkreetsest materjalist tuletatud omadused (*paberjas, nahkne, vahajas, raudkõva, klaaslibe* jne);
- toitudest, toiduainetest tuletatud omadused (*siiltjas, tainjas, pudrune, õline, rasvane* jne);
- toidu tekstuuri/struktuuri omadused, mis pole tuletatud konkreetsest toidust (*krõbe, puine, sitke, nätske* jne);
- kangastest tuletatud omadused (*siidine, sametine, villane, takune, puuvillane* jne, aga ka mitte konkreetse kangaliigiga seotud omadused, nagu *pitsiline, võrkjas, sünteetiline* jne);
- pinnasest tuletatud omadused (*sopane, liivane, mudane* jne);
- taimede-loomade omadustest tulenevad adjektiivid (*kähar, karvane, ogaline, okkaline, soomusjas, lüliline, kurruline* jne);
- kehast tulenevad omadused (*tatine, rasune, kondine, higine* jne).

Enim valimi tüvisõnadest kuulusid (pinna)tekstuuri omaduste ja plastiliste omaduste rühma (*pehme, kõva, sile, kare* jt) ja suurim hulk tuletisi (valdavalt *ne-tuletised*) olid materjalist/kangast tuletatud adjektiivid (*siidine, sametine* jt). Enim liitsõnu, nagu tüvisõnugi, võis leida (pinna)tekstuuri omaduste ja plastiliste omaduste rühmast. Rühmad ei välistanud tingimata üksteist, nt ka kangast tuletatud omadus (*siidine, takune* jt) viitab pinnatekstuurile ning omadused *kondine* ja *higine* võivad iseloomustada nii inimesi kui ka loomi. Valimi morfoloogilisel analüüsimisel lähtusin sõnaperede sõnaraamatust (Vare 2012). Adjektiivid, mille struktuuris oli liitmist ja tuletamist kombineeritud (nt *karmikarvaline, siledakarvaline, jämedateraline*), analüüsisin Vare järgi tuletisteks (täpsemalt ühendituletisteks).

Tüvisõnu oli valimis kokku 42 ja tüvisõnade rühma liikmete keskmine korpusagedus oli kõrgem kui tuletiste ja liitsõnade rühma sõnadel. Korpuse põhjal sagedaimad esmase kompimistähendusega tüvisõnad olid *pehme* (korpussagedusega 136 859), *kõva* (127 257), *kuiv* (112 519), *märg* (59 452), *niiske* (39 376), *sile* (39 055) ja *libe* (30 980). Tuletiste sagedusloendi eesotsas oli *terav* 71 218 esinemiskorraga. Teiste valimi adjektiivide sagedus jäi nimetatutele alla. Tekib küsimus, kas valimi suurima korpussagedusega sõnad võiksid sobida kompimisvaldkonna põhisõnade kandidaatideks.

Tajusõnade uurija Urmas Sutrop (2002: 39–41) toob põhisõna tunnustena välja, et põhisõna esildub psühholoogiliselt, on keeltes enamasti morfoloogiliselt lihtne omasõna, mis kuulub samasse sõnaklassi kui vastava valdkonna prototüüpsed sõnad ning on grammatiliselt viimastega sarnane. Lisaks tähistab põhisõna põhitasandi objekti, omadust või nähtust ning on tarvitav kõigis peamistes semantilistes väljades. Kuivõrd korpussagedus võiks peegeldada psühholoogilist esiletulekut, on huvitav küsimus. Temperatuurisõnade uurimisest nähtus, et loetelukatse abil selgitatud

temperatuuri põhisõnad (Sutrop 2005) – *külm, soe, kuum, jahe* – langesid täpselt kokku korpuse sagedaimate temperatuuradjektiividega (Tuulik 2020), ent see ei pruugi teiste tajuväldkondade puhul samamoodi olla. Samas julgustab paralleele tõmbama ka eesti assotsiatsioonide ja korpuskollokatsioonide uuring, kus uuritud suhetes tuvastati kokkulangevust. Sarnasusi tõlgendati tuumsete suhete kogumitena, mida aktiivselt kinnistatakse, kui inimesed eesti keeles mõtlevad, räägivad ja kirjutavad. (Vainik jt 2020) Ehk siis ilmselt on ka korpusetekste uurides võimalik mõnevõrra vaadelda sõnade ja sõnaseoste psühholoogilist esildumist.

Valdkonna põhisõnade määramisel võiks tuge anda ka tõik, et sagedaimad kompimisadjektiivid olid ühtlasi valimi kõige rohkem liitsõnu andvad sõnad. ÜS-is esines sõnast *pehme* moodustatud liitsõnu 11 (*vattpehme, siidpehme, sulgpehme* jt), adjektiiviga *kõva* esines 12 liitsõna (*teemantkõva, teraskõva, kivikõva* jt), sõnal *kuiv* esines liitsõnu lausa 18 (*tuhkkuiv, purukuiv, krõbekuiv* jt) ning *märg* oli esindatud 14 liitsõnas (*vihmamärg, higimärg, nutumärg* jt). Vaatluse all olid liitsõnad, kus kompimisadjektiiv ise asus järelosise positsioonil. Kas valimi suurima korpussageduse ja produktiivseima liitsõnamoodustusega sõnad võiksidki olla kompimisvaldkonna põhisõnad? Et seda kindlalt väita, peaks küsimust eksperimentaalselt uurima, kuid põhisõna kandidaatideks sobivad pakutud sõnad tõenäoliselt küll.

Kompimisadjektiivide valimi moodustamisel tuli täpsustada ka adjektiivirühma sõnaliigipiire. Valimis leidub adjektiivi ja adverbipiiril olevaid sõnu (nt *krussis, takkus*), adjektiivi ja verbi piiril olevaid sõnu, põhiliselt *v*-partitsiipe (nt *torkiv, vetruv, kleepuv*) ning adjektiivi ja substantiivina kasutusel olevaid sõnu (nt *karvane*). Adjektiivi sõnaliigiline paindlikkus ja sarnased määratlemise kitsaskohad ilmnevad ka praktilises leksikograafilises töös (Paulsen jt 2020: 188–189). Sõna valimisse kaasamisel lähtusin semantilisest aspektist (kas sõna kohta saab küsida „milline?”) ja süntaktilisest aspektist (kas ja kuivõrd esineb sõna nimisõna laiendina, täiendi positsioonis). Näiteks kollokatsioonides *krussis juuksed, kleepuv põrand* ja *karvane kasukas* tõlgendasin sõnu *krussis, kleepuv* ja *karvane* adjektiividena.

4. Polüseemiamallid

Peatükis tutvustan eesti kompimisadjektiivide korpusanalüüsil selgunud polüseemiamalle. Mall moodustus, kui vähemalt kahe valimi sõna juures esines sarnane tähendusvaheldus. Mallide näitlikustamiseks esitan korpusede ning sõnavisanditest valitud adjektiivi ja substantiivi kollokatsioonid. Sõnatähendust selgitavad definitsioonid (või definitsioonide katked) on võimalusel võetud ühendsõnastikust. Arutlen ka levinumate mallide võimaliku motivatsiooni üle ja kirjeldan nende leksikograafilist esitust ühendsõnastikus. Peatüki lõpus on esitatud polüseemiamallide ülevaatlik tabel.

4.1. PUUDUTUS–PSÜHH

Kompimisvaldkonna adjektiivide levinuim tähendusülekanne valimis on kombitavalt omaduselt psühholoogilisele omadusele. PUUDUTUS–PSÜHH on kompimisadjektiivide enim esinev polüseemiamall, mis avaldus 43 kompimisadjektiivi tähendusstruktuuris (*jäik, nüri, libe* jt). Polüseemseid adjektiive oli valimis 102, seega esines mall 42%-l sõnadest, mis osutab tugevale seosele kompimisvaldkonna ja tunnete valdkonna vahel.

Semantiline tüüp PSÜHH koondab meeleolu, iseloomu ja vaimsete võimetega seotud omadusi. Tüübiga PSÜHH saab märgendada näiteks kompimisadjektiivi *pehme* tähendust 'heatahtlik, leebe, mitte karm ega range' (*pehme iseloom, pehme mees*), adjektiivide *õline* tähendust 'teeseldult lahke, lipitsev, pugejalik' (*õline naeratus, õline vend*) ja *okkiline* tähendust 'pahur ja tõrges' (*okkiline loomus, okkiline suhtumine*).

Malli PUUDUTUS–PSÜHH leksikograafiline esitus ühendsõnastikus varieerus. Kõige rohkem leidis malli kandvatel kompimisadjektiividel sõnaartikli ülesehitust, kus mõlemad mallis kodeeritud tähendused olid eraldi tähendustena esitatud (näide 4). Näidetes on toodud välja ainult malli kandvate tähenduste definitsioonid, uurimisel lisatud semantiline tüüp ja üks kasutusnäide tähenduse kohta.

(4) **libe**

1 (hrl mingi pinna kohta:) sile (ja märg või limane) ning seetõttu selline, millel võib kergesti libiseda või mis on kergesti libisev; (selliste teeolude kohta) [PUUDUTUS] *Libe jää*.

2 klanitud välimuse ja lipitseva olekuga; kaval, osav (oma eesmärkide saavutamisel) [PSÜHH] *Eriliselt libe tüüp ja kehkenpüks*.

Eraldi tähendused võisid omakorda olla esitatud põhitähendustena, nagu eelnevas *libeda* näites (tähistatud järjekorranumbritega 1, 2 jne), või põhitähenduse ja alltähenduse positsioonis (tähistatud järjekorranumbritega 1, 1.1 jne) (näide 5). ÜS-i sõnatähenduste osa autorid (Langemets jt 2010) on välja toonud, et põhitähendusena esitatakse esmajoones kontrastiivset ning alltähendusena komplementaarset polüseemiat – sealjuures põhi- ja alltähenduse puhul saab vähemalt osaliselt sõnas-tada teatavad tähenduse tulenemise reeglid.

(5) **kõva**

1 (materjali, asjade vm kohta:) koostiselt tihe, survele vastupidav, mitte painduv [PUUDUTUS] *Hiina traditsiooni järgi peab voodi olema kõva*.

1.1 (inimese kohta:) iseloomult, käitumiselt järeleandmatu, mingile mõjule mittealistuv [PSÜHH] *Ole kõva, ära anna alla!*

Erinev esitus viitab sellele, et kompimisadjektiivi taktiilset tähendust ja psüühikaga seotud tähendust ei taju leksikograaf alati samavõrra lähedase ja tuletatavana. Siiski võib märgata, et kui temperatuuradjektiivide rühmas esines vaheldumine psühholoogilise omadusega kahesuunaliselt (sõnadel, mille esmatähendus väljendas

temperatuuri, oli ka inimpsüühikaga seotud omadust väljendav tähendus, ning sõnadel, mille esmatähendus oli psühholoogiline, esines tähendus, mis iseloomustas temperatuuri), siis kompimisadjektiivide rühmas on korpusagedust arvestades valdav tähenduse liikumine konkreetsest kombitavast omadusest abstraktsema psühholoogilise omaduse poole.

Kolmas leksikograafiline esitusviis oli malli osaliste koondamine ühise tähenduse alla. Kompimis- ja psühholoogilise omaduse esitamist kahe eraldi tähenduse või ühe koondtähendusena võis tõenäoliselt mõjutada ka sõna enda sagedus: sagedasema sõna juures esitati tähendused eraldiseisvana (näide 6), harvema sõna puhul liideti (näide 7). Adjektiivi *kivikõva* sagedus korpuses on 1489, *teraskõva* sagedus vaid 44.

(6) **kivikõva**

1 väga, ülemäära kõva, üldse mitte pehme [PUUDUTUS] *Kivikõva madratsiga voodi.*

1.1 milleski väga kindel, vankumatu [PSÜHH] *Kontrolöril ei jäänud muud üle kui süüda kivikõvaks teha ja trahv välja kirjutada.*

(7) **teraskõva** (hrl materjali või isikuomaduste kohta:) väga kõva, väga tugev, ülimalt vastupidav [PUUDUTUS] *Lapimaa jää on teraskõva.* [PSÜHH] *Tal on teraskõvad närvid.*

Näites 7 on tähenduste täpsem väljendamine jäetud kasutusnäidete hooleks, definitsioon sobib iseloomustama nii kombitavat kui ka psüühikaga seotud tähendust. Leksikograafid on maininud, et põhimõtete väljatöötamisel soovitas Asta Õim tähendusi nii vähendada kui ka lihtsustada ning jätta osa alltähendusi ja piltlikud tähendused koguni ainult näidete kanda (Langemets jt 2010: 801).

Korpusanalüüsi tulemuste ja leksikograafilise esituse kõrvutamisel ilmnes ka sõnu, mille puhul ühendsõnastik kompimisadjektiivi psühholoogilist tähendust eraldi esile ei toonud (ei tähenduse ega kasutusnäidete kujul), kuid mis uuritud korpusnäidete põhjal malli siiski kandsid (näide 8). Näidetes on esitatud ÜS-i tähendus ja selle järel korpusnäide, mis iseloomustab sõna psüühikaga seotud tähendust.

(8) **limane** limaga kaetud või lima sisaldav [PUUDUTUS] *Angerja nahk on limane.* [PSÜHH] korpusnäide: *Kaasajal baarides räuskavad mehed on aga küünilised, empaatiatundeta limased tegelased.*

Kuigi on mõisteta, et polüseemiamalli konkreetse parima leksikograafilise esituse valimisel mängivad rolli sõnastiku sihtrühm, sõnasagedus, vastava tähenduse sagedus ja muud tegurid, siis võiks süsteemset esitust igal juhul abistada võimalus koostamise ajal tutvuda potentsiaalsete süstemaatilise polüseemia mallidega. Semantilise tüübi lisamine sõnatähendusele (käändsõnade juures) on ÜS-is juba praegu kohustuslik ja ehk hõlbustaks tööd polüseemsete sõnadega see, kui süsteem pakuks leksikograafile välja konkreetse semantilise tüübiga seotud võimalikke polüseemiamalle.

Süstemaatilist polüseemiat uurides saab aimu mõtlemise muustritest. Malli PUUDUTUS–PSÜHH sagedus esildumine valimis näitab, et kompimise/puudutuse

kogemusel on tihe seos vaimsete kogemustega. Tähenduse ülekanne võib olla motiveeritud kombitava omaduse füüsilisest loomusest, nt *sitke* kui 'tugev ja painutatav (või venitatav)', mitte kergesti purunev' hakkab tähistama ka psühholoogilist omadust 'vaimujõult, iseloomult tugev, raskustele vastupanev, mitte (kergelt) allaandev'. Ka mõistemetafooride teoreetikud George Lakoff ja Mark Johnson (2003 [1980]: 163–164) on leidnud, et abstraktsemate ja keerulisemate nähtuste väljendamiseks kasutatakse võrdkujusid kogemuslikult tuttavamate ja kehapõhisematest valdkondadest. Ja mis võiks olla lähemal kui oma nahk? Seega kehaga/nahaga/suuga vahetult kogetav on ülimalt põhjendatud lähtevaldkond, mille terminites räägitakse abstraktsematest, näiteks psühholoogilistest nähtustest.

Valimis võib täheldada taktiliselt ebameeldiva omaduse (*limane, tatine, nurgeline, okkaline, ogaline, kare*) korrelatsiooni psühholoogiliselt ebameeldiva omadusega, nt *okkaline* kui 'pahur, tõrges' või *ogaline* kui 'terav, salvav'. Enamasti meeldivat kompimiskogemust pakkuv *pehme* on kasutusel positiivsema tähendusega 'heatahtlik, leebe' ja *sile* tähendusega 'hoolitsetud välimusega, peene ja viisaka olemisega', nt *sile välimus, sile noormees*, mis pakub ju esteetilist naudingut. Analüüs lubab järeldada, et sageli seostatakse meeldivat kehalist aistingut positiivsete vaimsete omadustega ja ebameeldivat puudutust vaimselt ebameeldiva kogemuse või omadusega.

Kompimisadjektiivide hulgas leidub aga ka näiteid tähendusvaheldustest, mis ei kinnita omaduse kognitiivse meeldivuse või ebameeldivuse järjepidevust. Mitmed kombitavat omadust väljendavad adjektiivid, millel esineb polüseemiamall PUUDUTUS-PSÜHH, ei ole üheselt liigitatavad positiivse või negatiivse kompimiskogemuse põhjal, nt *reljeefne, õline, tasane, karvane*.

Huvitav juhtum on adjektiiv *terav*, mis puudutuskogemusena seostub pigem valu ja ebamugavusega (sarnaselt sõnadega *okkaline, ogaline*), kuid millel on regulaarsed seosed nii negatiivsete kui ka positiivsete tähendustega. *Terav märkus, terav kriitika* teevad psüühiliselt haiget, *terav maitse* ja *terav lõhn* mõjuvad meeltele tugevalt (mis võib meeldida või mitte), kuid *teravad kõrvad, teravad silmad* on juba selgelt midagi täpset ja positiivset. Silmade-kõrvade puhul tuleb ilmselt mängu *terava* eesmärgitähendus: kuna *terav* nuga lõikab hästi ja on selline, nagu hea nuga olema peab, siis ka silmad ja kõrvad on teravad, kui nad oma tööga hästi hakkama saavad.

Lakoff ja Johnson (2003 [1980]) toovad välja, et kognitiivsed nähtused (sealhulgas keele moodustamine ja mõistmine) on seotud erinevate kehaliste, afektiivsete, tajuga seotud mootorsete protsessidega. Sama võib täheldada süstemaatilise polüseemia uurimisel. Eesti metafooriuurija Ene Vainik (2017) tõstab esile, et mõistemetafoorid on loomult süstemaatilised – tegu pole üksiku keelendiga, vaid mitmetes väljendites avalduva mõtlemismustriga. Seega on loomulik, et metafooriuurimine ja süstemaatilise polüseemia analüüs, mis vaatleb tähenduste regulaarset ülekannet, jõuavad sarnaste tulemusteni.

Seost tekstuuri- ja mõistmetafooride töötlemise ning kompimisega seotud ajuosa aktiveerumise vahel on kinnitatud ka funktsionaalse magnetresonantstomograafia (fMRI) abil (Lacey jt 2012). Nimelt aktiveerus katseisikutel tekstuuri-selektiivne somatosensorne korteks (ajuosa, mille alaosa reageerivad kindla kehaosa puudutuste korral), kui töödeldi tekstuuri- ja mõistmetafoore sisaldavaid lauseid (nt *she had a rough day*).

Sama tähendusega lausete korral, kus tekstuurisõnu ei nimetatud (nt *she had a bad day*), aktiveerumist ei toimunud.

Kuus eksperimenti (Ackerman jt 2010), kus katsealused pidid lahendama karedaid või siledaid puslesid ja puudutama kõvasid või pehmeid esemeid, näitasid, et tekstuur mõjutab mitteteadlikul moel inimeste muljeid ja otsustusi teiste inimeste ja olukordade suhtes: näiteks tajusid inimesed karedate esemete mõjul sotsiaalseid suhtlusi keerulisemana ja kõvad esemed muutsid inimesed läbirääkimistel jäigemaks. Kompimismeelega tajutu mõjutab seega sotsiaalset kognitiivset taju. Eelnev annab tuge väitmaks, et kompimisadjektiivide süstemaatiline tähenduste vaheldumine PUUDUTUS-PSÜHH, nagu mõistemetafooridki, ammutab ainekst kehalisest kogemusest, et väljendada abstraktsemat tunnete ja psüühika valda.

4.2. Tajumallid

Tajumallide peatükis vaatlen polüseemseid adjektiive, kus kompimistähenduse kõrval esineb viitamine mõnele teisele tajuvaldkonnale: kuulmine, maitsmine jt. Lähema vaatluse all on kaks kompimisadjektiividel esinenud süstemaatilise polüseemia malli: PUUDUTUS-HÄÄL ja PUUDUTUS-MAITSE. Mallis PUUDUTUS-HÄÄL vaheldub kombitav omadus häält või heli iseloomustava omadusega. Mall PUUDUTUS-MAITSE näitab kombitavat omadust ja maitset iseloomustavate tähenduste vaheldust. PUUDUTUS-HÄÄL esines valimis 18 sõna juures ja PUUDUTUS-MAITSE 11 sõna tähendusstruktuuris, nii et teistest meeltest on kompimisadjektiividel enim tähendusülekandeid kuulmis- ja maitsemeele valda.

Neljal korral esines valimi sõnadel juba temperatuuritähenduste uurimisel selgunud mall PUUDUTUS-TEMPERATUUR, kus (temperatuuriga seondumatu) puudutusaisting vaheldus temperatuuritähendusega (nt *karm talv* $\Rightarrow$ *karmi karvaga koer*). Üksikud näited esinesid ka tähendusvaheldustel PUUDUTUS-VÄRVUS (nt *vahajas kiht taimlehtedel* $\Rightarrow$ *vahajas nägu*) ja PUUDUTUS-LÕHN (nt *terav serv* $\Rightarrow$ *terava lõhnaga gaas*).

Enamikul PUUDUTUS-HÄÄL malliga sõnadel esines samaaegselt ka mall PUUDUTUS-MAITSE, nt *pehme* (*pehme padi* $\Rightarrow$ *pehme häälega* $\Rightarrow$ *pehme maitsega juust*), *metalne* (*metalne korpus* $\Rightarrow$ *metalne kõla* $\Rightarrow$ *metalne maitse suus*). Sellegipoolest leidis sõnu, kus kompimistähendusega vaheldus ainult hääletähendus (nt *kõva madrats* $\Rightarrow$ *kõva kisa*, *karune kasukas* $\Rightarrow$ *karune mehehää*) või ainult maitsetähendus (nt *torkiv kampsun* $\Rightarrow$ *ingveri torkiv maitse*). Sõnu, mille tähendusstruktuuris avaldus ainult mall PUUDUTUS-MAITSE, oli valimis vähem kui sõnu, millel esines ainult mall PUUDUTUS-HÄÄL.

Tajumalle moodustavad tähendused on ühendsõnastikus leksikograafiliselt eri viisil esitatud: 1) põhitähenduse ja alltähendus(t)ena (näide 9); 2) ühise koondtähendusena (näide 10); 3) süstemaatilist polüseemiat pole esitatud. Võrreldes malliga PUUDUTUS-PSÜHH puudub tajumallidel esitusviis kahe eraldi põhitähendusena. Süstemaatilise polüseemia esitamata jätmise näideteks sobivad sõnad *siidine* ja *metalne*. *Siidise* juures on välja toodud materjalitähendus ja laiem taktiiline tähendus, ent korpusest leiab kinnitust ka hääle- ja maitsetähendusele. *Metalse* juures on esita-

tud koondtäendus, mis seob värvust ja häält, ent maitset pole esile toodud seletuses ega näitelauses. Korpuses on *metalne maitse* 42 esinemisega sageduselt seitsmes adjektiivi ja substantiivi kollokatsioon *metalse* sõnavisandis.

(9) **sametjas**

1 (pinna, koostise või millegi oleku laadi kohta:) pehme ja ühtlane, siledalt siidine, sameti pehmust meenutav [PUUDUTUS] *Parkett kaeti sametja vaipkattega.*

1.1 (hääle, heli kohta:) pehme kõlaga, mahe ja meeldiv [HÄÄL] *Flöödi sametjas kõla.*

1.2 (maitse kohta:) maheda, pehme maitsega [MAITSE] *Sametja maitsega vein.*

(10) **vahajas**

1 värvilt, konsistentsilt vms vaha meenutav [VÄRVUS] [PUUDUTUS] *Laip lebab mustas ülikonnas, vahajad käed risti.*

Nagu ilmnes malli PUUDUTUS–PSÜHH esituse analüüsil, annavad erinevad esitusviisid ja kohatised lüngad süstemaatilise polüseemia näitamisel tunnistust, et ka headel professionaalidel on keeruline hoomata infotihedat korpuspilti ja koostamisel võiks olla abi süstemaatilise polüseemia mallidest.

Kõige tihedam seos ilmnes kompimisadjektiivide tajumallides taktilsete tähenduste ja häälega seotud tähenduste vahel. Taktilsete väljenduste kasutamist hääle kirjeldamiseks on märganud ja analüüsinud ka metafooriuurijad, näiteks Pavlo Shopin (2017) doktoritöös, mis käsitleb Herta Mülleri loomingut. Teisalt võivad hääletähendused olla valimis maitsetähendustest paremini esindatud seetõttu, et kuulmise kui Vibergi hierarhia põhjal maitsmisest kõrgema meele väljendamiseks on keeles rohkem väljendusvahendeid.

Kompimisadjektiividel oli korpuses maitsesõnadena rohkem kasutust ja täpsemaid tähendusi erialasõnavaras, alkohoolsete jookide kirjeldamisel. Viskimaitsete liigitusel on *õliste* maitsenüansside hulka arvatud mesi, nahk, tubakas, higi ja plastik (Tiivel 2007). Veinimaailmas on väga levinud maitseomadus *kuiv*, aga maitsetähenduste kasutusnäiteid võib korpusest leida ka adjektiividega *metalne*, *nahkne*, *siidine*, *mullane* jt.

Taas kord võis mallides täheldada meeldiva puudutusaistingu vaheldumist meeldiva häälega, nt *siidine*, *sametine*, *pehme hää*, ning ebageeldivama puudutuskogemuse vaheldumist ebageeldivama kuulmiskogemusega, nt *kare*, *kalk*, *kriipiv hää*. Veidi vähem, aga sellegipoolest esines samalaadi kogemuslikku alust ka puudutuse ja maitsetähenduse vahel: *sametine puudutus* on ju käele mõnus ning *sametine*, *sametjas*, *sametpehme maitse* positiivne hinnang maitsele.

4.3. Tulemuste kokkuvõte

Kõik uurimuses tuvastatud polüseemiamallid on kokku võetud tabelis 1. Lahtris „Sõnu valimis” esitatud arv näitab, kui mitmel valimi sõnal esines see polüseemiamall. Esimesena on välja toodud valimi sagedaseim mall, teisena tajumallid ning

seejärel muud analüüsis selgunud süstemaatilise polüseemia mallid. Igale mallile on lisatud kirjeldus ja malli iseloomustavad näited valimist.

Tabel 1. Kompimisadjektiivide polüseemiamallid.

Polüseemiamall	Sõnu valimis*	Näited	Malli kirjeldus
PUUDUTUS-PSÜHH	43	<i>pehme, okkiline, libe, kuiv, nüri, jäik</i>	Kompimistähendus ⇒ meeleolu, suhtumist või iseloomu väljendav tähendus, nt <i>okkiline roos / okkiline iseloom</i>
PUUDUTUS-HÄÄL	18	<i>kõva, kare, sametine, karune</i>	Kompimistähendus ⇒ heli, häält iseloomustav tähendus, nt <i>sametine nahk / sametine hääl</i>
PUUDUTUS-MAITSE	11	<i>terav, õline, sametpehme, ümar</i>	Kompimistähendus ⇒ maitset iseloomustav tähendus, nt <i>teravad nurgad / terav karri</i>
PUUDUTUS-VÄRVUS	3	<i>vahane, metalne</i>	Kompimistähendus ⇒ värvust või valgust iseloomustav tähendus, nt <i>metalne pind / metalne läige</i>
PUUDUTUS-LÕHN	4	<i>terav, õline, mullane</i>	Kompimistähendus ⇒ lõhna iseloomustav tähendus, <i>terav nuga / terava lõhnaga gaas</i>
PUUDUTUS-TEMPERATUUR	4	<i>karm, pehme</i>	Kompimistähendus ⇒ temperatuuritähendus, <i>pehme voodi / pehme suveõhtu</i>
MATERJAL/AINE (A)-PUUDUTUS	11	<i>siidine, sametine, takune</i>	Teatud materjalist või ainekombinatsioonist väljendav tähendus esineb koos tähendusega, mis tähistab selle materjali puudutamisel tekkivat puuteaistingut ja on omakorda kantav ka muust materjalist objektidele, nt <i>sametine ülikond / sametine nahk</i>
PUUDUTUS-MATERJAL/AINE (S)	4	<i>villane, puuvillane, linane</i>	Teatud materjaliga seotud kompimistähendus esineb koos substantiivse tähendusega, mis tähistab sellest materjalist eset, nt <i>villased sokid / kannan villast</i>
PUUDUTUS-NÄHTUS_LOODUS (A)	10	<i>kuiv, niiske, määrg, tatine, lumine, ligane</i>	Kompimistähendus ⇒ ilma, loodusnähtust iseloomustav adjektiivne tähendus, nt <i>tatine taskurätik / tatine talv</i>
PUUDUTUS-NÄHTUS_LOODUS (S)	4	<i>kuiv, määrg</i>	Kompimistähendus ⇒ ilma, loodusnähtust iseloomustav substantiivne tähendus, nt <i>määrg pesu / mantel peab määrga</i>
PUUDUTUS-IN/LOOM_OMADUS (S)	6	<i>karvane, sileda-karvaline</i>	Kompimistähendus ⇒ sama omadust kandvat inimest või looma tähistav substantiivne tähendus, nt <i>karvane elukas / karvaste pidu</i>
PUUDUTUS-MÕÕDE	4	<i>rasvane, paks</i>	Kompimistähendus ⇒ ruumilist omadust tähistav tähendus, nt <i>paks puder / paksud seinad</i>
PUUDUTUS-KOGUS	3	<i>kõva, paks, tihe</i>	Kompimistähendus ⇒ hulgatehendus, nt <i>kõva iste / kõva rahasumma</i>

* Tegu on orienteeriva arvuga, kuna kompimissõnade rühma võib eri moel piiritleda ja tulemus sõltub ka korpuse (versiooni) suurusel.

5. Kokkuvõte ja järeldused

Uurimus annab ülevaate sellest, kui rikkalikult on kompimisvaldkond eesti keeles adjektiividega kaetud, ning toob korpuspõhise analüüsi tulemusena välja eesti kompimisadjektiivide süstemaatilise polüseemia mallid. Artikkel analüüsis ka polüseemiamallide leksikograafilist esitust. Nii süstemaatilise polüseemia mallide selgitamise kui ka leksikograafilise esituse analüüsi rakenduslik siht on hõlbustada sõnastikutööd ning aidata kaasa adjektiivi semantika täpsemale ja süsteemsemale esitusele leksikograafias.

EKI ühendsõnastikust (ÜS) ja eesti keele ühendkorpusest (ÜK 2019) kogutud kompimisadjektiivide rühma kuulus 265 sõna, millest polüseemseid sõnu oli 102. Valimit uurides võis täheldada erinevaid maailmaga suhestumise taktiilseid dimensioone. Põhituumiku moodustasid (pinna)tekstuuri omadused ja plastilised omadused (*pehme, kõva, sile, kare* jt). Nendesse rühmadesse kuulus enamik valimi tüvisõnadest. Kompimisadjektiivide seast võis leida veel konkreetsest materjalist tuletatud omadusi (*paberjas, nahkne*), toitudest ja toiduainetest tuletatud omadusi (*sültjas, pudrunen*), kangastest tuletatud omadusi (*siidine, sametine*), pinnasest tuletatud omadusi (*sopane, liivane*), taimede-loomade omadustest tulenevaid adjektiive (*soomusjas, okkaline*) ja inimkehast lähtuvaid omadusi (*tatine, rasune*). Valim annab aimu, millega kompimistasandil kõige sagedamini kokku puututakse ja kust puudutuse kirjelduseks inspiratsiooni ammutatakse.

Kompimisadjektiivide valimi sagedaimad esmase kompimistähendusega sõnad korpuses on *pehme, kõva, kuiv, terav, määrg, niiske, sile* ja *libe*. Kõik peale *terava* on tüvisõnad. Valdkonna põhilisemate sõnade staatusele viitas peale korpusageduse ka tõik, et samad sõnad moodustasid ühendsõnastiku põhjal enim liitsõnu. Sutrop (2002) toob põhisõna tunnustena muu hulgas välja, et põhisõna esildub psühholoogiliselt ja on keeltes enamasti morfoloogiliselt lihtne omasõna. Ilmselt võib ka korpusagedus mõnevõrra peegeldada psühholoogilist esiletulekut.

Kompimisadjektiivide analüüsis ilmnes 13 süstemaatilise polüseemia malli. Levinuim tähendusülekanne valimis on kombitavalt omaduselt psühholoogilisele omadusele ehk polüseemiamall PUUDUTUS–PSÜHH. Mall avaldus 42%-l polüseemsetest kompimisadjektiividest (*jääk, nääri, tatine, libe, kivikõva* jt), niisiis osutab süstemaatilise polüseemia uurimine tugevale seosele kompimisvaldkonna ja tunnete valdkonna vahel. Mõistemetafooride teoreetikud Lakoff ja Johnson (2003 [1980]) on leidnud, et abstraktsemate ja keerulisemate nähtuste väljendamiseks kasutatakse võrdkujusid kogemuslikult tuttavamate ja kehapõhisematest valdkondadest. Seega on keha, naha või suuga vahetult kogetav ülimalt sobilik lähtevaldkond, mille mõistetes räägitakse abstraktsematest nähtustest, nagu psühholoogilised nähtused.

Valimis ilmnes taktiilselt ebameeldiva omaduse (*limane, tatine, okkaline, ogaline, kare*) seos psühholoogiliselt ebameeldiva omadusega, nt *okkaline* kui 'pahur, tõrges' või *ogaline* kui 'terav, salvav'. Meeldivat kompimiskogemust pakkuvad sõnad, nt *pehme*, on kasutusel ka positiivsema psühholoogilise tähendusega 'heatahtlik, leebe'. Analüüs lubab järeldada, et sageli seostatakse meeldivat kehalist aistingut positiiv-

sete vaimsete omadustega ja ebameeldivat puudutust vaimselt ebameeldiva kogemuse või omadusega.

Malle, mis sisaldavad tähendusülekannet kompimisvaldkonna ja muu tajualdkonna vahel, esines valimis viis: PUUDUTUS–HÄÄL, PUUDUTUS–MAITSE, PUUDUTUS–VÄRVUS, PUUDUTUS–LÖHN ja PUUDUTUS–TEMPERATUUR. Sagedaim taju-mall PUUDUTUS–HÄÄL esines valimis 18 sõna juures ja sageduselt teine PUUDUTUS–MAITSE 11 sõna tähendusstruktuuris. Mallides võis taas täheldada tähendusülekannet meeldiva puudutusaistingu ja meeldiva hääle vahel, nt *siidine*, *pehme hääl*, ning ebameeldivama puudutuskogemuse ülekannet ebameeldivale kuulmiskogemusele, nt *kare*, *kalk hääl*. Veidi vähem, aga sellegipoolest avaldus samalaadi kogemuslik alus ka puudutuse ja maitsetähenduse vahel (*sametine puudutus* $\Rightarrow$ *sametine maitse*). Süstemaatilise polüseemia uurimine toetab metafooriuurimisi ja neurouuringuid, näidates tugevat sidet kompimismeel ja kuulmismeel vahel ning ka kompimismeel ja maitsemeel vahel.

Mallide leksikograafiline esitus ÜS-is vaheldus. Mall võis olla esitatud: 1) kahe eraldi põhitähendusena; 2) põhitähenduse ja alltähendus(t)ena; 3) ühise koondtähendusena; 4) süstemaatilist polüseemiat polnud esitatud. Hindasin esitamata jätmiseks olukorda, kus tähendus sõnastikust puudus, ent korpus arvestatava sagedusega esildus, nt sõna *metalne* maitsetähendus, mis korpus esines 42 korral kollo-katsioonina *metalne maitse*. On mõistetav, et polüseemiamalli konkreetse parima leksikograafilise esituse valimisel mängivad rolli paljud tegurid (sõnastiku sihtrühm, sõnasagedus, vastava tähenduse sagedus), kuid süsteemsemat esitust võiks igal juhul abistada süstemaatilise polüseemia mallide tundmine. Semantilisi tüüpe leksikograafid sõnatähendusele juba lisavad ja ehk hõlbustaks tööd polüseemsete sõnadega see, kui süsteem pakuks koostamisel välja võimaluse tutvuda polüseemiamallidega, mis on seotud kindla semantilise tüübiga.

Uurimust on toetanud Eesti Teadusagentuuri projekt „Uue aja sõnastik: grammatika ja keelepädevuse kirjeldamine integreeritud multifunktsionaalses leksikograafilises ressurssis“ (PRG1978).

VEEBIVARAD

ÜK 2019 = Kristina Koppel, Jelena Kallas (koost). Eesti keele ühendkorpus 2019. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08565L>

ÜS = EKI ühendsõnastik 2021. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb 2021. <https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

Ackerman, Joshua; Nocera, Christopher; Bargh, John 2010. Incidental Haptic Sensations Influence Social Judgments and Decisions. – Science, kd 328, nr 5986, lk 1712–1715. <https://doi.org/10.1126/science.1189993>

Alonso, Héctor Martínez; Pedersen, Bolette Sandford; Bel, Núria 2013. Annotation of regular polysemy and underspecification. – Proceedings of the 51st Annual Meeting of the

- Association for Computational Linguistics, August 4–9, Sofia. Kd 2: Short Papers. Toim Hinrich Schuetze, Pascale Fung, Massimo Poesio. Sofia: Association for Computational Linguistics, lk 725–730.
- Apresjan, Jurij 1974.** Regular polysemy. – *Linguistics*, kd 12, nr 142, lk 5–32. <https://doi.org/10.1515/ling.1974.12.142.5>
- Bhat, D. N. S. 1994.** The Adjectival Category: Criteria for Differentiation and Identification. (Studies in Language Companion Series 24.) Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/slcs.24>
- Everson, Stephen 1997.** Aristotle on Perception. Oxford: Clarendon Press.
- Goldreich, Daniel; Kanics, Ingrid 2003.** Tactile acuity is enhanced in blindness. – *The Journal of Neuroscience*, kd 23, nr 8, lk 3439–3445. <https://doi.org/10.1523/JNEUROSCI.23-08-03439.2003>
- Harris, Zellig 1954.** Distributional structure. – *Word*, kd 10, nr 2–3, lk 146–162. <https://doi.org/10.1080/00437956.1954.11659520>
- Hendry, Stewart H.; Hsiao, Steven S.; Brown, Christian M. 2003.** Fundamentals of sensory systems. – *Fundamental Neuroscience*. 2. tr. Toim Larry Squire, Floyd E. Bloom, Susan McConnell, James L. Roberts, Nicholas Spitzer, Michael Zigmond. Amsterdam: Academic Press, lk 577–590.
- Heylen, Kris; Wielfaert, Thomas; Speelman, Dirk; Geeraerts, Dirk 2015.** Monitoring polysemy: Word space models as a tool for large-scale lexical semantic analysis. – *Lingua*, kd 157, lk 153–172. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2014.12.001>
- Hilpert, Martin; Saavedra, David Correia 2020.** Using token-based semantic vector spaces for corpus-linguistic analyses: From practical applications to tests of theoretical claims. – *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, kd 16, nr 2, lk 393–424.
- Janson, Liina 2021.** Eesti viipekeele maitsenimetused. Magistritöö. Tallinna Ülikool.
- Kallas, Jelena; Tuulik, Maria 2011.** Eesti keele põhisõnavara sõnastik: ajalooline kontekst ja koostamispõhimõtted. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, nr 7, lk 59–75. <https://doi.org/10.5128/ERYa7.04>
- Kallas, Jelena; Tuulik, Maria; Jürviste, Madis 2012.** Leksikograafilise tarkvara Sketch Engine eesti keele moodul. – *ESUKA-JEFUL*, kd 3, nr 2, lk 57–77. <https://doi.org/10.12697/jeful.2012.3.2.03>
- Kallas, Jelena 2013.** Eesti keele sisusõnade süntagmaatilised suhted korpus- ja õppeleksikograafias. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 32.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Kilgarriif, Adam; Kovář, Vojtěch; Krek, Simon; Srdanović, Irena; Tiberius, Carole 2010.** A quantitative evaluation of word sketches. – *Proceedings of the XIV EURALEX International Congress*. Toim Anne Dykstra, Tanneke Schoonheim. Ljouwert: Fryske Akademy, lk 372–379.
- Kilgarriif, Adam; Baisa, Vít; Bušta, Jan; Jakubíček, Miloš; Kovář, Vojtěch; Michelfeit, Jan; Rychlý, Pavel; Suchomel, Vít 2014.** The Sketch Engine: Ten years on. – *Lexicography*, kd 1, nr 1, lk 7–36. <https://doi.org/10.1007/s40607-014-0009-9>
- Lacey, Simon; Randall, Stilla; Sathian, Krish 2012.** Metaphorically feeling: Comprehending textural metaphors activates somatosensory cortex. – *Brain and Language*, kd 120, nr 3, lk 416–421. <https://doi.org/10.1016/j.bandl.2011.12.016>

- Lakoff, George; Johnson, Mark 2003 [1980].** *Metaphors We Live By*. London: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226470993.001.0001>
- Langacker, Ronald 1987.** *Foundations of Cognitive Grammar. Kd 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langemets, Margit 2010.** Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus keelevaras. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Langemets, Margit; Tiits, Mai; Valdre, Tiia; Voll, Piret 2010.** *In spe: ühekõiteline eesti keele sõnaraamat*. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 793–810.
- Laur, Sven; Orasmaa, Siim; Särg, Dage; Tammo, Paul 2020.** EstNLTk 1.6: Remastered Estonian NLP Pipeline. – Proceedings of the XII Language Resources and Evaluation Conference. Marseille: European Language Resources Association, lk 7152–7160.
- Majid, Asifa; Roberts, Seán G.; Cilissen, Ludy; Emmorey, Karen; Nicodemus, Brenda; O'Grady, Lucinda; Woll, Bencie; LeLan, Barbara; de Sousa, Hilário; Cansler, Brian L.; Shayan, Shakila; de Vos, Connie; Senft, Gunter; Enfield, N. J.; Razak, Rogayah A.; Fedden, Sebastian; Tufvesson, Sylvia; Dingemanse, Mark; Ozturk, Ozge; Brown, Penelope; Hill, Clair; Le Guen, Olivier; Hirtzel, Vincent; van Gijn, Rik; Sicoli, Mark A.; Levinson, Stephen C. 2018.** Differential coding of perception in the world's languages. – Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, kd 115, nr 45, lk 11369–11376. <https://doi.org/10.1073/pnas.1720419115>
- Martelli, Federico; Navigli, Roberto; Spadoni, Paolo; Stilo, Giovanni; Velardi, Paola 2019.** Lexical analytics for NLP: Sense clustering. https://elex.is/wp-content/uploads/2019/08/ELEXIS_D3_1_Lexical_semantic_analytics_for_NLP_sense_clustering_Final.pdf
- Ong, Walter 1982.** *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London–New York: Routledge.
- Paulsen, Geda; Vainik, Ene; Tuulik, Maria 2020.** Sõnaliik leksikograafi tööalal: sõnaliikide roll tänapäeva leksikograafias. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, nr 16, lk 177–202. <https://doi.org/10.5128/ERYa16.11>
- Proos, Mariann 2020.** Feeling your neighbour: An experimental approach to the polysemy of *tundma* 'to feel' in Estonian. – Language and Cognition, kd 12, nr 2, lk 282–309. <https://doi.org/10.1017/langcog.2019.44>
- Shopin, Pavlo 2017.** *From Injury to Silence: Metaphors for Language in the Work of Herta Müller*. Doctoral thesis. University of Cambridge. <https://doi.org/10.17863/CAM.13425>
- Stevens, Joseph C.; Alvarez-Reeves, Marty; Dipietro, Loretta; Mack, Gary W.; Green, Barry G. 2003.** Decline of tactile acuity in aging: A study of body site, blood flow, and lifetime habits of smoking and physical activity. – Somatosensory & Motor Research, kd 20, nr 3–4, lk 271–279. <https://doi.org/10.1080/08990220310001622997>
- Sutrop, Urmas 1998.** Eesti keele maitsenimetustest. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 446–458.
- Sutrop, Urmas 2001.** Lõhnad meie keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 5–12.
- Sutrop, Urmas 2002.** *The Vocabulary of Sense Perception in Estonian: Structure and History*. (Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia 8.) Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Sutrop, Urmas 2005.** Temperatuurisõnad ja -skaalad. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50 (2004). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 111–128.
- Sünd, Sigrid 2020.** Eesti lõhnasõnad empiirilise uurimuse ja e-poodide tootekirjelduste näitel. Magistritöö. Tallinna Ülikool.

- Zurbuchen, Karin 2017.** Eesti ja saksa värvi- ja lõhnasõnade võrdlev analüüs empiirilise uurimuse varal. Magistritöö. Tallinna Ülikool.
- Tavast, Arvi; Langemets, Margit; Kallas, Jelena; Koppel, Kristina 2018.** Unified data modelling for presenting lexical data: The case of EKILEX. – Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress: Lexicography in Global Contexts. Ljubljana, 17–21 July. Toim Jaka Čibej, Vojko Gorjanc, Iztok Kosem, Simon Krek. Ljubljana: European Association for Lexicography, lk 749–761.
- Tavast, Arvi; Koppel, Kristina; Langemets, Margit; Kallas, Jelena 2020.** Towards the super-dictionary: Layers, tools and unidirectional meaning relations. – Proceedings of XIX EURALEX Congress: Lexicography for Inclusion. Kd 1. Toim Zoe Gavrilidou, Maria Mitsiaki, Asimakis Fliatouras. Alexandroupolis: European Association for Lexicography, lk 215–223.
- Tiivel, Toomas 2007.** Viskimaailma teejuht. Tartu: Hermes House.
- Tuulik, Maria 2014.** Adjektiivide polüseemia korpused ja sõnaraamatus. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, nr 10, lk 307–317. <https://doi.org/10.5128/ERYa10.19>
- Tuulik, Maria 2020.** Eesti temperatuuriadjektiivide polüseemiamallid. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, nr 16, lk 223–240. <https://doi.org/10.5128/ERYa16.13>
- Tuulik, Maria 2022.** Adjektiivide süstemaatiline polüseemia eesti keeles tajuadjektiivide näitel. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 45.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tuulik, Maria; Langemets, Margit 2016.** Systematic polysemy of Estonian colour adjectives. – Proceedings of the XVII EURALEX International Congress: Lexicography and Linguistic Diversity, 6–10 September. Toim Tinatin Margalitadze, George Meladze. Tbilisi: Ivane Javakhishvili Tbilisi University Press, lk 702–708.
- Uusküla, Mari 2008.** Basic Colour Terms in Finno-Ugric and Slavonic Languages: Myths and Facts. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 9.) Tartu: Tartu University Press.
- Uusküla, Mari; Sutrop, Urmas 2011.** Värvinimede raamat. (Töid antropoloogilise ja etnolingvistika vallast 5.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Vainik, Ene 2017.** Tunnetest, piltlikult. – Mäetagused, nr 69, lk 9–38. <https://doi.org/10.7592/MT2017.69.vainik>
- Vainik, Ene; Tuulik, Maria; Koppel, Kristina 2020.** Comparison of collocations and word associations in Estonian from the perspective of parts of speech. – Slovenščina 2.0, kd 8, nr 2, lk 139–167. <https://doi.org/10.4312/slo2.0.2020.2.139-167>
- Vare, Silvi 2012.** Eesti keele sõnapered. Tänapäeva eesti keele sõnavara struktuurianalüüs. Kd I–II. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Viberg, Åke 1983.** The verbs of perception: A typological study. – Explanations for Language Universals. Toim Brian Butterworth, Bernard Comrie, Östen Dahl. Berlin: Mouton de Gruyter, lk 123–162.
- Vignemont, Frederique de; Massin, Olivier 2015.** Touch. – Oxford Handbook of Philosophy of Perception. Toim Mohan Matthen. Oxford: Oxford University Press, lk 294–313.
- Welg, Clark 1959.** The Antecedents of Man. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Maria Tuulik (sünd 1985), PhD, Eesti Keele Instituudi leksikograaf (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), maria.tuulik@eki.ee

Systematic polysemy patterns of Estonian tactile adjectives

Keywords: semantic types, polysemy, lexicography, lexicology, perception adjectives, corpus linguistics, Estonian

The article aims to identify the patterns of systematic polysemy for Estonian tactile adjectives using semantic types and corpus data. It also discusses the presentation of semantic patterns in a dictionary. This will help to provide a theoretical basis for lexicographers and to align the presentation of adjective polysemy in dictionaries. The dataset for the study consists of 265 tactile adjectives.

The corpus manager and text analysis software Sketch Engine (Kilgarriiff et al. 2004, 2014) is used for corpus context analysis. The program allows to observe the collocations of a word based on various statistics, to generate word sketches, and to study words used in similar contexts by means of the thesaurus function. To find the patterns, semantic types are assigned to meanings and similarities are searched between meaning shifts. For tagging the adjective meanings, the semantic types developed to describe Estonian (polysemous) adjectives (Tuulik 2014; Tuulik, Langemets 2016) are used, and for noun meanings, the semantic types of the Estonian noun developed by Margit Langemets (2010) are used. The research method used for analyzing polysemy in the article is of a practical nature and has grown out of real-life lexicographical work.

A total of 13 polysemy patterns emerged in the tactile adjective group. The most common shift was from tactile characteristics to psychological characteristics (in the sense structure of 43 words). Shifts could be observed from pleasant tactile sensations to positive mental characteristics (e.g. *pehme padi* ‘soft pillow’, *pehme loomuga* ‘soft-natured’) and from unpleasant touch experience to mentally unpleasant experience (*okkaline roos* ‘thorny rose’, *okkaline iseloom* ‘thorny character’). The study of systematic polysemy points to a strong link between the domains of tactile touch and feelings.

The lexicographic presentation of polysemous patterns varied. The pattern was represented as: 1) two distinct primary meanings; 2) primary meaning and submeaning(s); 3) a common aggregate meaning; 4) systematic polysemy that appeared in the corpus but was not presented. The analysis showed that lexicographers may perceive and present one and the same pattern in different ways; therefore, familiarity with polysemy patterns associated with the respective semantic type could contribute to a more systematic presentation.

Maria Tuulik (b. 1985), PhD, Institute of the Estonian Language, Lexicographer (Roosi-krantsi 6, 10119 Tallinn), maria.tuulik@eki.ee

Aegadeülene heitlus I

Kuidas Kreutzwaldi „Kalevipoeg” vastandub Goethe „Faustile”?

TÖNIS PARKSEPP

Viimaste kümnendite üks mõjukamaid „Kalevipoja” käsitlusi on Jüri Talveti artikkel „Rahvust ehitav eepos”, kust pärineb peamine ajend siinse tõlgenduse loomiseks: Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „„Kalevipoja” süžees ja koguni filosoofilises struktuuris võib jälgida sarnasust Johann Wolfgang von Goethe „Faustiga”” (Talvet 2003: 888). Selles lühikeses tsitaadis on peidus käesoleva artikli ja järgmises ajakirjanumbris ilmuva järje kaks teineteist toetavat eesmärki: esiteks demonstreerida, kuidas „Kalevipoega” on võimalik tõlgendada „Fausti” ümberkirjutusena, teiseks näitlikustada analüüsi kaudu, kuidas Harold Bloomi mõjuärevuse¹ teooriat saab kasutada kirjandusteoste võrdlevaks eritluseks. Seda vaatamata Bloomi võttestiku psühhoanalüütilistele vääritimõistmistele, justkui võitleksid autorid omavahel nagu pojad isadega – Kreutzwaldi ja Goethe loojaisiksustele pole järgnevas analüüsis ruumi. Võttes eeskujuks Talveti tsitaadi, tuleb võrdluse alla kahe suurteose süželine ja temaatiline struktuur. Aga enne tekstilise kõrvutuseni jõudmist on tarvis mõista, mida Bloomi teoorial on lisada tavapärasele mõjude uurimisele.

1. Kuidas uurida tekstidevahelisi suhteid?

Traditsiooniliselt jaguneb mõjude uurimine kirjandusteaduses kaheks. Positivistlikus kirjandusteaduses nähakse teose loomist „põhjuse-tagajärje jadana”, mille käsitlemisel on eesmärk keskenduda „sünnitingimuste ja -olude vaatlusele” (Ihonen 1996: 55–56). Kreutzwaldi „Kalevipoja” ja Goethe „Fausti” võrdlemise kontekstis on sellise kirjandusuurimuse hea näide Liis Raua (snd Tohver) monograafia „Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist”:

Vist langeb Goethe „Faustile” au, olla kõige rohkem meeldetuletatud Kr-i poolt. Kui mitte kõike, siis vähemalt tähtsamaid ja tuntumaid kohti on ta sellest peast osand. Tema huvi ki[i]ndumist sellesse teosesse mainib Blumbergki, kuna Kr. olevat ülikoolis olles innuga jälgind prof. Morgenstern'i loenguid „Fausti” üle. Need on üksikud väljakistud read „Faustist”, mis Kr-le ühel või teisel puhul on meenund ja mida ta siis parajal juhul kiilub oma toodangusse. (Tohver 1932: 90)

¹ Harold Bloomi „The Anxiety of Influence” (1973) tõlkevastena on Jaanus Adamson (2004) pakkunud „mõjuängi”, ometi on *anxiety* täpsemaks vasteks eestikeelne „ärevus”, mis erinevalt „ängist” hõlmab nii positiivset kui ka negatiivset reaktsiooni millelegi.

Detektiivitöö „Fausti” kildude otsimisel Kreutzwaldi kirjutistest on muidugi eesti kirjandusuurimuse oluline osa, aga Raua monograafias ilmneb juba paar lehekülge hiljem selle lähenemise puudujääk. Nimelt on Kreutzwald enda kirjutistesse jätnud „Fausti” esimesest osast „kaunikese hulga jälgi”, aga „raskemini seeditavast” teisest osast pole „ainustki vihjet” (Tohver 1932: 93). Sellest saab järeldada positivistliku lähenemise plusse ja miinuseid. Kui „Fausti” esimene osa (1808) oli Kreutzwaldi kooliaja üks kanoonilisemaid teoseid, mille peast tsiteerimine ei olnud harukordne, siis teine osa (1832) polnud selleks ajaks veel ilmunud. Ometi ei pruugi „Fausti” teise osaga eluliste seoste puudumine öelda veel midagi Kreutzwaldi teadmiste kohta, ainuüksi tema kirjutistes viidete puudumise põhjal ei saa teha mingeid järeldusi.

Teine mõjude levinuim käsitlusviis on intertekstuaalsete seoste ja allusioonide uurimine. Selle hea näide on Marin Laagi ja Piret Viirese artikkel „Kalevipoja” intertekstuaalsetest mudelitest, kus Gérard Genette’ile toetudes näidatakse, kuidas „Kalevipoeg” (tõukudes Euroopa rahvuseepostest ja eesti folkloorist) on aluseks uutele teostele (vt Laak, Viires 2004: 303). Selle kõrvale sobitub senini ainus ülevaatluk eestikeelne käsitlus allusioonist: Anneli Mihkelevi „Vihjamise poeetika” (2005). Seal on allusiooni määratletud kui vihjavat signaali, mis kaht teksti või tekstivälist objekti ühendades käivitab uue tähenduste ahela (Mihkelev 2005: 17). Kõik kolm uurijat analüüsivad muu hulgas Kalju Lepiku (1958: 44) luuletust „Mõru mõte”: „Laena mulle kannelt, Vanemuine, / mõru mõte mõlgub meeles: // Kui kord Kalev koju jõuab / kapast koduõlut jooma, / oma lapsi üles pooma.” Nagu Mihkelev (2005: 30) kirjutab, manipuleerib Lepik „Kalevipoja” lõppu parafraseerides „lugeja kultuurimäluga”. Arvestades pagulaskonteksti, võib seda tõlgendada irooniana (Laak, Viires 2004: 304–305), mis vastandub tavapärasele arusaamale rahvuseepose lõpu helgusest.

Intertekstuaalsete vihjete analüüs toimib hästi lühikeste tekstide või tekstiosade võrdlemisel. See näitab, kuidas autorid kasutavad teadlikult (või alateadlikult) neile eelnevat kirjalikku traditsiooni. Sellest jääb aga väheks teose süžee või filosoofilise struktuuri analüüsiks. Fookuses on eelkõige vihjete otsimine, mitte kummagi teose kujundlik tervik. Olukorras, kus võrdluse aluseks ei ole lühike luuletus, nagu Lepiku „Mõru mõte”, vaid tuhandeid värse pikad draamad ja/või eeposed, ilmneb intertekstuaalse lähenemise piiratus.²

Mõjude uurimisel ongi teose kujundliku terviku hõlmamine lisaväärtus, mida Bloomi teooria pakub – muidugi mõõndusega, kuna mõjuärevusest ei saa rääkida ilma Paul de Manita. Kui Bloomi käsitlus 1973. aastal ilmus (vt Bloom 1997), põhines see suuresti psühhoanalüüsil. Teooria keskmes oli arusaam, kuidas kirjanduskonteksti „hilinemine” (vt Bloom 1997: xxv) tingib järeltulija „ärevuse” ja paneb teda eelkäija teost enda omaks ümber kirjutama. Sealt pärineb ka enamik eksiarvamusi,

² Muidugi võib osutamise objektiks olla eelkäija teose süžee. Näiteks James Joyce’i „Ulysses” (1922) järgib Homerose „Odüsseia” struktuuri. Kuid sarnasuste otsimise kõrval on sama kõnekad erinevused, seega ei ole oluline niivõrd see, et „Ulysses” kordab „Odüsseiat”, kuivõrd võõristus, mida tekitab antiikkangelasest Odysseuse aastatepikkuse eksirännaku asendamine tähtsusetu Leopold Bloomi ühe päeva seiklustega Dublinis. Küsimus on analüüsi rõhuasetuse muutuses. Bloomi seisukohast ei saa olla teose eesmärk teist intertekstuaalselt kommenteerida (osutades sõnale või struktuurile), vaid asendada tervikuna eelnev tähendus.

mis Bloomist rääkides rõhutavad autorite ergukava. Aga samal aastal ilmunud de Mani arvustus lisas mõjuärevuse mõistmiseks palju tasakaalukama vaate. De Mani jaoks oli bloomilik psühhoanalüütiline kirjanduse arengulugu pelgalt keeleline müstifikatsioon, mille struktuur rajanes eri kõnekujunditel ehk troopidel: „Aga kõige selle draama all seisab päris tihe lingvistiline mudel, mida võiks kirjeldada väga erineva tooni ja terminoloogiaga” (de Man 1983: 274). Järgnevas teoses „Väärlugemise maakaart” (1975, vt Bloom 2003) seobki Bloom oma käsitluse de Mani lingvistilise mudeliga ja arendab välja väärlugemise kujundisüsteemi (kaardi), kus kogu teostevaheline heitlemine toimub kõnekujundite kaudu. Seejuures tõuseb Bloomi ja de Mani vahelise debati keskmesse erisugune arusaam retoorikast. Bloomi (1977: 393) jaoks on retoorika veenmiskunst ja troop tahteavaldus. De Mani jaoks tähistab aga troop keelele iseloomulikku „loetamatust” (vt Moynihan 1986: 148).³ Selle vaidluse tulemusel ei ole mõjuärevuse teooria raskuspunktiks enam abstraktne lugu kirjandusse hilinevad autori (haavunud) egost, vaid uurija käsutuses on konkreetset keeleliseid võtmeid (ehk troobid), mille abil selgitada, kuidas tekstid omavahel tõukuvad ja tõmbuvad. Nagu Bloom (2011: 6) hiljem selgitab: „Mõjuärevus eksisteerib luuletuste, mitte isikute vahel.”⁴

2. Mis on troobid ja kuidas nende abil tekste võrrelda?

Mõjuärevuse teooria kasutatavuse seisukohast on olulisimad kuus troopi, mille abil saab kirjeldada kahe teksti vastastikmõjusid: iroonia, sünekdohh, metonüümia, hüperbool, metafoor, metalepsis. Kirjanduse areng on alati kahesuunaline: see on traditsioonist tõukumine ja sellele toetumine.⁵ Bloom (2003: 88, 105) tõlgendab eelnevast tekstist iroonia, metonüümia ja metafoori abil tõukumist vanemteksti kitsendamisena ning sünekdohhi, hüperbooli ja metalepsise abil tõmbumist kordamisena. Siinses artiklis on fookuses „Kalevipoja” ja „Fausti” tõukuvad aspektid. Vaatluse alla tuleb, kuidas rahvuseepose olulisimad süžeelised sõlmpunktid vastanduvad kolme kitsendava kujundi kaudu Goethe draamale.⁶

Sellise keelelise mängu eesmärk on varasema teksti tähenduse tühjendamine ja uuesti loomine:

³ Bloomi ja de Mani olen pikemalt võrrelnud artiklis „Harold Bloomi ja Paul de Mani vastastikku täiendavad retoorilised väärlugemisviisid” (Parksepp 2017).

⁴ Olen varem testinud seda umbisikulist tekstikesksust (Parksepp 2018). Tuginedes Bloomi väitele, et „efeebi parimad väärtõlgendused võivad olla tehtud luuletustest, mida ta pole kunagi lugenud” (Bloom 1997: 70), põhjendasin, kuidas Stanisław Lem „Solaris” (1961) on ilma ühegi otsese ja kultuuriloolise ühenduslülita mõjutatud Friedebert Tuglase „Maailma lõpust” (1915).

⁵ Vt Oleg Sobchuki (2018: 47–51) doktoriväitekirja „Kunstilise evolutsiooni kaardistamine”, kus ta peab kultuuri arengu alusprintsipi justnimelt seesuguse uudsuse ja konservatiivsuse pingevälja.

⁶ Goethe draama temaatiliste võtmekohtade kordumine (sünekdohhi, hüperbooli ja metalepsisega) Kreutzwaldi eeposes on artikli II osa teema.

Kahandavatest või piiravatest troopidest nullib iroonia tähenduse kohalolu ja puudumise dialektilise koosmõju kaudu; metonüümia alandab tähendust teatavas mõttes esemestava tühjendamisega; metafoor kärbib tähendust lõputu eemaldumisega dualismidest ja sisemise–välimise dihhotoomiast. Korvamise või kordamise troopidest laiendab sünekdohh üksikut üldisele; hüperbool kõrgendab; metalepsis ületab ajalisuse, asendades varasuse hilisusega. (Bloom 2003: 94–95)

De Mani (1996: 181) arusaam keele ebausaldusväärsusest (nt iroonia nullib tähenduse) kohtub siinkohal Bloomi (2003: 93) veendumusega, et troop on „tahtlik viga”. Selle ilmekaks näiteks on positsioneerivad sõnad: kohalolu, puudumine, eemaldumine, laiendamine, asendamine. Oluline on aga mõista, millise tekstitasandi kohta mõjuärevuses troobid käivad.

Poetikaõpikutes seletatakse kõnekujundeid tavapäraselt üksiku sõna või fraasi kaudu. Näiteks kirjeldatakse tähenduse ülekannet: kirstust saab puusärk (metafoor) või nohikust prill (metonüümia). Ka Bloom (1982: 73–107) on näidanud lehe kujundi arengut allusioonina läbi inglise kanoonilise luule John Miltonist Walt Whitmanini. Aga ometi rõhutab ta mõjuärevuse teoorias, et iga luuletuse tähendus on hoopis teine luuletus (Bloom 1997: 70). Ta ei räägi kunagi luuletuse üksikutest sõnadest ega piiratud allusioonidest: „[---] poeetilise mõju sügavusi ei saa vähendada allikakriitikaks, ideede ajalooks ega kujunditevaheliseks mustrituvastuseks” (Bloom 1997: 7). Fookuses peab olema teksti tervik. Mõjuärevuse teooria rakendatavuse seisukohast on troop seega kõikehõlmav võte. Järgnevas analüüsiski on troop kasutusel anumana, mille abil üldistada või kokku võtta, kuidas „Kalevipoeg” muudab „Fausti” süžee temaatilisi rõhuasetusi ehk teisendab korraga kümneid (kui mitte rohkem) värsiridu. Järelikult kui Bloom (2003: 19) rõhutab, et tema teooria fookuses ei ole teoste sõnaline sarnasus, siis siinse artikli kontekstis tähendab see, et vaatluse all ei ole kummagi suurteose üksikud fraasid ega nende sarnasus või erinevus.

Käesoleva analüüsi seisukohast ei ole oluline, kas „Kalevipoega” võrrelda „Fausti” originaalteksti või tõlkega, kuna lähilugemise abil tuvastatavate sõnaliste kokkulangevuste asemel vaatlen teoste süželist ja temaatilist ühisosa. See ühisosa ei ole aga peidus üksikutes „Fausti” värssides ega eesti tõlkevastetes Ants Oraselt või August Sangalt, vaid teose temaatilises struktuuris ja ideestikis, mida mitmed (vahel kümned) värsid koos edasi annavad. Olen kõrvutamiseks valinud Orase tõlke, kuna see on ainus värsiridade numeratsiooniga tekstikriitiline väljaanne eesti keeles.⁷ Kokkuvõttes ei ole järgneva mõjuärevusliku võrdluse seisukohast vahet, kas „Fausti” originaali „Verweile doch, du bist so schön” (1699) tõlge Sangalt „Oh ilus hetk, oh viibi veel” (Goethe 1967: 86) on Orase variandist („Kui lausun hetkele: Kui hurmav, / kui veetlev oled! Viibi veel!”; Goethe 2016: 97, v 1699–1700)⁸ täpsem, kuna mõjuärevus ei seisne teoste sõnasõnalisel kattuvuses ega erinevuses, vaid n-ö troopide

⁷ Jääb vaid loota, et kunagi ilmub ka Sanga tõlkest nummerdatud värsiridadega tekstikriitiline uusväljaanne. Võimalusel võiks Sanga tõlge isegi Orase tõlkega paralleelselt ilmuda – sarnaselt „Kalevipoja” 2011. aasta tekstikriitilise väljaandega, kus eestikeelne ja ingliskeelne tekst jooksevad kõrvuti.

⁸ Edaspidi on viidatud ainult värsireale.

filtri kaudu toimivas ideestiku teisenemises. Nii on allpool ainuüksi oluline, kuidas kuradiga lepingu sõlmimise põhjus ja tulem leiab eesti rahvuseeposes troobi abil seletatava ümbertõlgendamise, mitte tõik, kas semantiliselt on Fausti hukutav hetk ilus või hurmav või hoopis veetlev. Samal põhjusel ei ole määrav teoste žanr. Ei ole tähtis, kas tegu on eeposega, mille lood on esitatud jutustajakõnena, või draamaga, mille tegevustikku annab edasi tegelaskõne, vaid hoopis see, et mõlema teose keskmes on vastandlikud tegelased, kes satuvad loo sündmustikus vastamisi sarnaste katsumustega.

3. „Fausti” mõtestamine „Kalevipoja” kaudu

Nagu August Annist (2005: 452) kirjeldab, on „Kalevipoega” juba eepose idee tasandil sisse kirjutatud vastuolu. Ühelt poolt üritati luua teaduslikku teost, mis oleks sisult ja vormilt rahvapärane, teisalt ei olnud isegi Friedrich Robert Faehlmanni ega Georg Julius Schultz-Bertrami rahvaluulealast eeltööd arvestades „mõeldavgi jõuda katkendite lihtsa „teadusliku” liitmisega mingi ühtlase proosasaagani, veel vähem värsikujulise „rahvaeeposeni”” (Annist 2005: 453). Kreutzwald, olgu teadlikult või mitte, lõi poeedina algupärase eepose, mille sõlmitus toetub vastuolulisele peategelasele, hiiule nimega Sohni (Kreutzwald 2011: 52, II lugu, v 66).⁹ Kuigi pealtnäha võib tunduda, et Kalevipojal ja kuradiga lepingu sõlminud intellektuaalist Faustil ei ole just palju ühist ja nende lood arenevad täiesti eri aegruumides (nt Antiik-Kreeka vs. muistne Eesti), satuvad nad loo sündmustikus vastamisi sarnaste katsumustega. Sealhulgas saab mõlemat teost pidada tragöödiaks. Nagu Aristoteles on kirjutanud, järgib eeposelooming tragöödiat „tõsiste <asjade>” jälgendamisega (vt Aristoteles 2003: 23), sealjuures „muutus ei pea kulgema mitte õnnetuselt õnnele, vaid vastupidi, õnnelt õnnetusele, ja mitte pahelisuse, vaid suure eksiarmumuse tõttu” (Aristoteles 2003: 33). Muidugi on küsitav, kui paheline kumbki peategelane kokkuvõttes on, aga oma arenguteel õnne ja õnnetuseni ei pääse neist kumbki saatuslikest eksiarmumustest.¹⁰

Eespool tsiteeritud Talveti tähelepanekule mõlema suurteose süžeeilisest ja filosoofilisest sugulusest järgnes märkus: „Suur erinevus mõistagi jääb selles, et kui Goethe kasutas laialdaselt muinaskreeka mütoloogiat ja koguni värsivorme, siis Kreutzwald ammutas oma materjali eranditult rahvuslikust rahvaluulelättest. Kui ta seda oma väljamõelduga ja „importitud” intertekstuaalsustega ka laiendas, eestipärastas ta ometi kogu loo [---].” (Talvet 2003: 888) See eestipärastamine ongi „Kalevipoja” ja „Fausti” heitluse alguseks. Bloomi (1982: 31) järgi kasutatakse troope

⁹ Edaspidi on viidatud ainult loo ja värsi numbrile.

¹⁰ Seda on nimetatud dramaatiliseks ja/või sündmustiku irooniaks: „Dramaatilise iroonia puhul ohver ei tea, et asjade tegelik seis on tema eeldatust erinev, ja sündmustiku iroonias on toimuv vastupidine sellele, mida enesekindlalt oodatakse” (Muecke 1970: 60). See tähendab, et näiteks sarnaselt Iobiga, kel pole õrna aimugi, et jumal tema usu vankumatus üle saatanaga kihla vedas, pole ka Faustil õrna aimugi jumala ja Mephistophelese jutuajamisest. Märkatav on ka dramaatiline iroonia Kalevipoja puhul: möögale pandud needuse kaudu neab ta Oidipuse kombel iseennast.

eesmärgiga nende abil midagi saavutada. Käesoleva artikli kontekstis tähendab see, et „Kalevipoega” on võimalik lugeda katsena asendada haritud kultuuriinimene, kes ihkab suurte tegude järele, rohmaka ja mütoloogilise maailma loova hiiuga (*in toto*: tegutsesjaga). Järgnevalt näitangi, kuidas „Kalevipoeg” mõtestab „Fausti” filosoofilist tähendust ümber **ironiliselt**, **metonüümiliselt** ja **metafoorselt**.

3.1. Sohni kui Fausti ironiline peegeldus

Bloomi (1994: 210) jaoks on „Faust” mittekanooniline poeem, mille sihilik ambivalentsus takistab uurijatel selle kindlasse perspektiivi seadmist ja ühtviisi tõlgendamist. „Fausti” uurimise värskeimat seisu kajastava kogumiku („A Companion to Goethe's *Faust*: Parts I and II”, 2006) toimetaja Paul Bishop (2006: xxvii–xxviii) lisab, et vaatamata uutele ja värskendavatele tõlgendustele võib tänapäeva uuringuid iseloomustada samuti üksteisele vasturääkivatena nagu XX sajandi keskpaigaski. Lõpuni lahendamata on nii Bishopi koostatud kogumikus kui ka varasemates Goethe peateose käsitlustes teemad, nagu Fausti lunastuse õigus(e)tus, Emade allegooria, Gretcheni ja Helena roll, Mephistophelese funktsioon, rohkete kirjanduslike tehnikate ning viidete tähenduslikkus, „Fausti” positsioon maailmakirjanduses ning raskest, mida pakub tervikteose (eelkõige teise osa) lavale toomine. Need teemad on „Fausti” käsitlustes ikka ja jälle kordunud ning on siinkohal olulised niivõrd, kui võrd need aitavad pakkuda tausta „Fausti” tõlgendamiseks „Kalevipoja” perspektiivist.¹¹

Ükski „Fausti” tõlgendus ei saa aga mööda vaadata tragöödia raamist, Mephistophelese ja Fausti vahelisest lepingust: „Siis tehtud! Leping see: / Kui lausun hetkele: Kui hurmav, / kui veetlev oled! Viibi veel! / siis haaraku mind käsi surmav, / siis vangistagu sünge neel.” (V 1698–1702) Samamoodi nagu „Kalevipojas” mõõga needmine, määravad need read kogu tragöödia arengu, kuna kokkulepet pühitsetakse verrega (v 1740). Aga siinjuures on oluline veel üks aspekt, millele osutab kirjandusuurija Osman Durrani (1977: 72) – nimelt Mephistopheles on „Faustis” normatiivsete kokkulepete ja sõnade kaitsja: „Just seks, et peita mõtet nappi, / saab ikka kohe sõnad appi” (v 1995–1996). Rollid on justkui vahetunud: raamatutargast Faustile, kes peab end magistritest, professoritest ja doktoritest targemaks (v 366–367), jääb sõnadest ja arukusest ühtäkki väheks. Just tema on see, kes suhtub lepingu hinda vabalt ega mõtle muule kui saadavale kasule.

Thomas Salumets (2016: 24) võtab Fausti püüdlused kokku sõnadega: „On tähenduslik, et Johannese evangeeliumi sissejuhatus „Alguses oli sõna” (1224) kõlab Fausti tõlkes nii: „Algul oli tegu” (1237). Ta soovib jõuda otse absoluudini [---].” Seega leping kuradiga ei ole ainuüksi formaalne, vaid Faust hakkab lausa jumalasõna ümber tõlkima (v 1224–1237). Faust otsib „sõna” piiravale võimule alternatiivi ja jõuab sõnast „mõtteni”, mõttest „jõuni” ja jõust lõpuks „teoni”. Durrani (1977: 62) osutabki, et Johannese evangeeliumis kasutatud „sõna” sümboliseerib Kristust, mistõttu Faust korraga nii tõrjub päästjat kui ka väljendab sügavat iha tegutseda: „„Tegu”

¹¹ Goethe tragöödia mõistmiseks on asendamatud veel Ulrich Gaieri kommentaarid (2019).

siinkohal on antiteetiline vaste „sõnale” ja järelikult seab Fausti valik [---] kahtluse alla „Jumalasõna”, Kristuse ja tema õpetused.”

Kui Fausti pettumust raamatutarkuses ja kasvavat tegutsemisiha võrrelda Kalevi-pojaga, ilmneb Kreutzwaldi teost ülesehitav iroonilisus. Siinkohal ei tähenda iroonia piiratud troopi definitsiooniga „öeldakse üht ja mõeldakse teist”, vaid nagu de Man ütleb: see on „katkestus, seisak, häire” (vt Moynihan 1986: 137). Nimelt on Fausti püüdlus Salumetsa kirjeldatud absoluudini ja tema mäss jumalasõna vastu (ehk jumalaks tõusmise soov) eepose tekstis katkestatud hiiu kujuga. Kalevipoeg ei ole raamatutargast intellektuaal, keda valdab elutüdimus ja püüe sõnade juurest tegu-deni jõuda. Kalevipoeg on otse vastupidi kohe tegutseja ja maailma looja. Ta on saatuses määratud suureks kangelaseks, see on tal veres ega vaja ühtki lepingut.

Selle mõistmiseks tasub keskenduda Annisti kokkuvõttele kangelase kirjeldustest rahvaluules:

Isegi Kp-ja enda kujusid leidis eesti rahvapärimestes pigemini mitu kui üks: seal on võrdlemisi inimlik sõjaheeros, vahest isegi kuningas – kuid ka mitmekümnesüllane „hirmufantasmagooria”, maailma ümberkündev apokalüptiline „kollelajas”; seal on kultuuriloo demüürg – ja maahävitaja; on võrdlemisi reaalne ja kohalik, „suisa suud” andma tikkuv ülimus – ja üsna muinasjutuline printsesside allmaailmast päästja; on hiidusid vaenav Thor ning vanapagana vastane – ja on ise naiivse võitu loodushiid, vahel päris vanapagan; on kirikuehitaja – ja kirikupurustaja; on kuradi aheldaja Kristus – ja ise kavalusega aheldatud titaan või kurat. (Annist 2005: 602)

Sellest saab järeldada, et esiteks saadab Kalevipoeg algusest peale korda suuri tegusid – olgu need siis positiivsed või negatiivsed. Teiseks aga pole eeposes rõhutatud mitte Kalevipoja kollelajalikku poolt, vaid kuninga kuju (vt Annist 2005: 606). Temast saab kultuuriheeros, kes paneb aluse progressile (Valk 2002: 411).

Ritchie Robertson (2006: 19) on „Fausti” keeruka sõnakasutuse käsitluses toonud välja, kuidas Faust ei mõtesta ennast ainult inimesena, kes on jumala loodud, vaid kellenagi, kes tahab enda inimlikku piiratust ületada: „Ma, jumaluse võrdpilt, tundes end / ju tõusvat üle ahelate maiste” (v 614–615). Sellest johtuvalt on väga oluline Goethe tegelase minapilt, tema isiklik tahe ja kõrge enesehinnang. Ka lepingu sõlmimine on tema valik. Seevastu Kalevipoja püüdlused on määratud ettekuulutusest: kangelase täisealisusega saabub „õitsev õnne-aega” (II, v 161). Järelikult Kalevipoega ei kannusta faustilik tõdemus, „et elus jääb paljustki vajaka” (Salumets 2016: 17), vaid saatus: ta on määratud tegema suuri ja sangarlikke tegusid. Või teisiti öeldes: Sohni ei püüdle inimesest jumalasarnaseks, vaid ongi see.

Siia sobib lisada Talveti (2003: 890) tähelepanek: „Kreutzwaldi eeposes [---] hoiab just tundeside kodumaise looduse ja mullapinnaga kangelase tegusust tagasi, muudab ta moraalse arengu aeglaseks, tegelikult üpriski vastanduvaks ühemõõtmelisele universaal-ratsionalistlikule optimismile.” Kas Kalevipoega kammitseb ainuüksi side kodumaise ja eestipärasega, ei saa retoorilise tasandi põhjal väita, kuid järkjärguline vastandumine (euroopalikule) ratsionaalsusele on eeposes olemas. Näiteks märgib seda Kalevi tarkuseraamatust loobumine, mida käsitlen pikemalt allpool. Järelikult

on ka „Kalevipojas” olemas vastandumine ratsionaalsele optimismile (usule teadmiste kõikvõimsusse), kuid see pole teose algimpulss, vaid lõppakord.

Ühtlasi on kõnekas, et Fausti isa on draamas mainitud ainult korra ja iseloomustatud tumeda mehena, kelle mürgi abil tappis Faust tuhandeid (v 1034–1055). Suhe isadesse on samuti vastassuunaline: Fausti suhe isasse on ambivalentne (vt Gaier 2019: 52), sest too ei väärinud kuulsust (v 1030–1033), aga oli siiski tuhandeid tapva põrgurohu pruulimisel talle eeskujuks (olgu negatiivseks: „kiita siin saab timukate roim”, v 1055). Kalevipoeg pöördub see-eest murrangulistel hetkedel alati oma suranud isa poole tarkust otsima: „Tõuse üles, taadikene! / Ärka üles, isakene! / Tule teeda näitamaie, / Kuhu eite kadunesse!” (III, v 762–765) Isa aga „ei või tõusta” ja Kalevipoeg peab tuulte juhtimisel iseseisvuma (III, v 769, 776).

Selle tulemus on, et Kalevipoja tee „üleva moraalse teadvuseni on kõike muud kui sirgjooneline või valutu” (Talvet 2003: 888). Saatuse kuulutatud õnne ja iluga käib alati kaasas „kurbtus ja mure” (Sissejuhatuseks, v 296–297) ja erinevalt Faustist pole Kalevipojal muud valikut kui tegutseda. Sest kuigi ta „[t]õusis vendadest targemaks” (II, v 751), oli tema ainsaks tugevuseks lapsepõlvest peale jõud: „Kalevide kallim poega / Linda leina lepitaja, / Kasvis karjapoisiliseks, / Kosus künnimeheliseks, / Tõusis tamme tugevuseks, / Tõutas ettetähendusi / Igas tükis ilmutada, / Püüdis jõudu iga päeva, / Keha kangust kosutada.” (II, v 684–692) „Fausti” filosoofilist peaideed ehk kõigist targema peategelase valikut teha kuradiga leping, püüdlmaks inimteadmisest jumaliku absoluudi (ehk teo) poole, asendab seega „Kalevipojas” **irooniline** katkestus: keskmes on mütoloogiline ja jõuline hiid, kes suurt tarkust omamata on sellegipoolest oma tegudega määratud (eesti) kultuuri alusepanijaks.

3.2. Fausti püüdluste metonüümiline tühjendamine „Kalevipojas”

Kui Bloom (1997: xix) pidas irooniat „troopide troobiks” ja de Mani (1983: 275) jaoks oli see „väärlugemise kõige üldisem kirjeldus”, siis metonüümia on selle tõlgendamisprotsessi spetsiifiline jätk. Iroonia abil seletatav Fausti ja Kalevipoja vastandlikkus saab süžeeilise jätku rööpnevate katkestustega (metonüümlise seose kaudu). Kui artikli eelmises alapeatükis sai näidatud, kuidas peategelaste püüdlused on vastandlikud (üks soovib lepingu abil inimlikkust ületada ja teise on saatust määranud üleiniimlikke tegusid korda saatma), siis järgmine teoste vastassuunaline liikumine ilmneb, kui metonüümia abil analüüsida peategelaste allmaailmas käiku ja sellest lähtuvaid soove.

Mõlema teose mõistmiseks on oluline Fausti armastuslugu Margaretega (Gretcheniga) ja Kalevipoja kohtumine Saarepiigaga. Need episoodid on võrreldavad mõjuärevusliku kordamisena ja need on minu järgmise artikli fookuses. Siin on vaatluse all „Fausti” teise osa algus, kus Fausti valusad armumälestused kiirelt kustutatakse: „Ju kõik eilne mööda vajub, / uneks hajub rõõm kui tusk. / Pea saad terveks. Peatselt tajub / koitu uut su uudne usk.” (V 4650–4653) Seejuures uus usk koos värskendava koiduga saabub Fausti jaoks imaginaarses, n-ö peeglitaguses maailmas: „Juurdle, saad siis aru: / vaid kirjus peegelpildis ilmneb elu” (v 4726–4727). Teispoolsus viib Fausti kõikmõeldavatesse paikadesse (nt keisripaleesse, Emade

juurde allmaailma, Spartasse jm), mille ümberjutustamine ei ole siinkohal tähtis, oluline on mõista peategelases toimuvat põhimõttelist muutust. Esimese osa valguse poole vaatav tegelane („mu taga öö, mu ees ent päev”, v 1087) on Gretcheni tragöödia tulemusel tõugatud ilu ja täiuse otsingutel hämaratele aladele (ajaliselt nt antiiki). Faust laskub (v 6303–6304) Emade juurde sügavaimasse sügavikku (v 6220).¹² Naine sümboliseerib teoses vaakumit, mis otsib täitmist mehe poolt, Emad seevastu asuvad sealpool aegruumi ja tähistavad Fausti teel jumalikku tühimikku (vt Dye 2006: 110–111).

Bloom (1994: 210) kirjeldab, kuidas „Faust õpetab meile, et ilma aktiivse seksuaalsuseta ei piisa üldse mitte millestki”. Sellest tulenevalt tõlgendab Bloom (1994: 224–225) Fausti esmakohtumist Helenaga seksuaalakti allegooriana, mille keskmes on falloslik võti: „Kuis võlust loobuks see, kes võrratumat nägi!”, „Oo Faust, oo Faust! Mis hullutseja uhm! / Ju ründab naist – see kaob, tal kuju juba tuhm. / Nüüd riivab noorukit ta võti – jõudu / ju tarvitab – ning nüüd, oh õudu, õudu, õudu!” (V 6559–6563) Järgneb (orgastiline) plahvatus, Helena ulm haihtub ja Faust minestab unne, mis kestab 800 rida nagu Kalevipoja analoogsed seitsmenädalased unepaelutused (XII, v 437, 641–642). Siinjuures on oluline veel Ellis Dye (2006: 111) täpsustus, et kõik naistegelased, alustades Gretchenist ja lõpetades Helenaga, tähistavad lõpuks Neitsi Maarjat, olles muu hulgas kuuvalguse ning surma ja taassündi sümboliseeriva ristimisvee metafoorid. Järelikult osutab eksitav kohtumine Helenaga millegi uue algusele ega jäta Fausti ka unedes (v 7290–7295).¹³

Minemata lõpuni kõikide tähendustasanditega, mida Fausti tõlgendamiseks pakuvad naisekujud, vaatlen siinkohal Helena sümbolväärtust kultuuris. Tema monoloogi algus „Ma kõrgelt kiidet, laialt laidet, Helena” (v 8488) on viide antiikkultuuri suurkujule Euripidesele ning tähendab, et just tema on see, kellest kirjutatakse laule (vt Gaier 2019: 210–211). Helena ilu on kordumatu, selle kõrval kahvatuvad isegi rubiinid (v 9311) ja vahimehed unustavad oma kohustused (v 9206–9210), kuid oluline pole ainult tema ajatu füüsiline atraktiivsus. Helena on moodsa keele kõla lummuses ja tahab õppida kasutama Fausti eeskujul riime: „Ses heli sobis leebelt heliga / ja vaevalt puutus sõna kõrva, kui / ju tuli seda kallistama teine. [...] Kuis õpin selle keele kaunist askust?” (V 9369–9371, 9377) Nagu osutavad Robertson (2006: 13–14) ja Martin Swales (2006: 46), põimuvad Helena ja Fausti armuloos modernsus antiigiga, romantism klassitsismiga, vana uuega: „**Helena**: Kui iidne-uus see rõõm, kuis hõiskab suu: / kuis lihas-luus ma tundmatule truul // **Faust**: Miks mõelda? Ela hetkes, mis ei aegu! / Aeg öelda, tuleb olla – siin ja praegu!” (V 9415–9418) Helena armastus on erinevalt Gretcheni omast mitmekihiline, omamoodi aegadeülene segu lihalikust ja vaimsest. Just sellises ajatus ambivalentisuses on Faust võimeline enese

¹² Emade probleemistikku avab John R. Williams (2006), kes muu hulgas osutab, et kuigi Emade kujund on mõeldud tõenäoliselt omaette väärtusena, mis asubki väljaspool aega ja ruumi, väljaspool tühjust, võib Emade kuju pidada osaliselt Mephistophelese müstifikatsiooniks (Williams 2006: 135–136).

¹³ Analoozne naisekuju olulisus esineb ka draama alguses, kus Faust näeb nōia noorusjooki juues (v 2583) peeglis ilusaimat naist (v 2435, 2600). Bishop (2006: xxxi) peab seda kujutelmaks Gretchenist, Emadest, Helenast jt. See nägemus on ka põhjus, miks Faust püüdleb teises osas peeglitagusesse maailma.

inimliku piiratuse lõpuks ületama: tänu Faustile pääseb Helena allmaailmast¹⁴ ja nende liidust sünnib moodsa luule vaim Euphorion (v 9693–9695).¹⁵

Fausti liikumine kehalisest armastusest vaimse armastuseni (Gretcheni juurest Helenani ja Helena füüsilisest ihalemisest vaimse ühisosani) seostub mitmel moel „Kalevipojaga”. Kõigepealt leidub „Fausti” teise osa alguse unustusele ja hiljem iha täis Helena-unelusele paralleel „Kalevipojas”, kuid erinevalt Faustist ei ole uned Kalevipoja jaoks positiivsed, vaid muutuvad luupainajaks, mis „[k]õitis liikmed kammitsasse” (XII, v 606). Saarepiigaga toimunu, millest on juttu artikli järgmises osas, jääb Kalevipoega kummitama, ta ei saa süüst unustusega vabaks. Järelikult ei ole „Kalevipojas” võimalik peategelase tõusmine järgmisele vaimutäiuse tasandile. Ka rahvussangar laskub Fausti kombel allilma teed tallama (XIII, v 475–479) ja sel on samuti seksuaalne alatoon nagu Fausti esimesel kohtumisel Helenaga: „Pööras-pää piigade paika! / Karedamal kaunakesel / Vahest magus ivakene, / Koredamal koonukesel / Vahest sile sisukene.” (XIII, v 445–449) Sellele järgneb Kalevipoja mesijutt neiukses kosimisest (XIII, v 655–658), kuid sinnapaika see jääb: „Mina [---] / Kasupoisike ei kosi” (XIII, v 958–959). Sest erinevalt Faustist ei oska Kalevipoeg püüelda lihalikust enamat. Realiseeruvad ainuüksi „Fausti” seksuaalsed allegooriad: Kalevipoeg lustib öö läbi neidudega ja teo magusamad palad laulik lihtsalt unustab (XIII, v 971–1000). Muidugi võib kahelda, kas seksuaalakt toimus (Talvet 2010: 2051), aga miks muidu neid järgmist päeva kardavad ja leiavad Fausti kombel kindlust hämarusest: „Oh kui ööl ei hirmutuseks / Päikest tuleks paistemaie!” (XIV, v 45–46)

Äsja kirjeldatud „Fausti” ja „Kalevipoja” **metonüümiline** vastandlikkus tulenebki asjaolust, et inimlik Faust püüdleb Helena kaudu millegi kõrgemani, aga Kalevipojal samaväärsed püüdlused puuduvad („Fausti” tähendus teiseneb eeposes ainult osaliselt). Seega „Fausti” loodud kujutluspilt inimesest kõrgemal olevast vaimsest armastusest tühjeneb „Kalevipojas” hiiu lihalikuks üksinduseks. Emade kaudu Helena juurde laskumine, tema kuju suur sümboltähendus antiigis ja sümbioos Fausti modernistlike ideedega võimaldavad sündida millelgi täiesti uuel: luulekujul nimega Euphorion. „Kalevipojas” aga tähendab teekond allilma üksnes lustimist, maagiliste esemete abil Sarviku alistamist ja piigade päästmist – see ei vii peategelast kvalitaatiivselt järgmisse olemise sfääri. Kalevipoeg kuulutab küll välja leinaaja lõppemise ja rõõmuaja alguse (XIV, v 961–964), kuid kuna Sarvik ei ole tegelikult kuhugi kadunud, vaid ainuüksi haihtunud (XIV, v 850–856), on tema võitmise kõrval oluline, et Kalevipoeg hävitab kümne väga küünelaastust soovikübara, mis päästab kandja kurja kiusatusest (XIII, v 797, 805; XIV 909). Kuigi mõlemad peategelased saavad oma teel kõrvalist abi (nt „Faustis” Mephistophelese „võti”, v 6258; eeposes piigade „rammuneste”, XIV, v 629–656), on kübara hävitamine justkui enne, et sangarlikkuse kasvu ja õnneaaja saabumisega süveneb ometi Kalevipoja üksindus – tal on ka abivahendeid edaspidi vähem.

¹⁴ Küll Mephistophelese abiga, kes Phorkyaseks kehastununa viib Helena vabatahtlikult lossi (v 9048, 9074).

¹⁵ Nagu Gaieri (2019: 226) kommentaaridest saab lugeda, muutub Euphorioni tulekuga koor modernistlikult subjektiivseks ja tema kohalolu ärgitab kohalolijaid luulele, laulma (v 9696).

3.3. Heitluse kulminatsioon: Fausti allakäigu metafoorne teisenemine „Kalevipojas”

Eelnevast on näha kahte mõjuärevuse tekstilise avaldumise staadiumi, mis näitavad „Kalevipoja” süžees toimunud peategelase teisenemist võrreldes Fausti inimliku püüdlusega saada jumalasarnaseks. Esimeses astmes on tähenduse ülekanne irooniline: intellektuaali tahe teha lepingu abil suuri tegusid on asendunud vägilase jõu ja saatusega. Teises sündmustikuetapis on sama vastandus mitmekesistatud metonüümiaga: hingeline kõikehõlmava (ja elu taasloova) armastuse tung saavutatakse vaid osaliselt (süvendades sangari üksindust). Kolmandas ja viimases retoorilise vastandumise järgus saab tuua välja, kuidas „Kalevipoja” süželist haripunkti võib lugeda „Fausti” loo kulminatsiooni metafoorina. Eeposest saab välja lugeda Fausti püüdluste tihenduse (vt Bloom 1976: 134).

Fausti eneseteostuse loogiliseks kulminatsiooniks on tahe allutada suure maaparandusprojektiga loodus: „Su elu ülim nauding olgu see, / et kaldalt tõrjud uhkeldava vee, / et kitsendad ta lainte laiad rajad / ning endasse ta taganema ajad” (v 10228–10231). See on hetk, kus Faust jõuab lõpuks soovide juurest tegudeni, n-ö ülima „teo meisterlikkuseni”, kuid nagu läbi kogu draama, on tema poolt korda saadetus alati parasjagu moraalitust (vt Mason 1967: 330; Destro 2006: 60–62). See tähendab, et tegudel on tagajärg ja Faust ei pääse selle eest.

Maaparandusprojekt algab, kui Faust korraldab üleujutuse keisri aitamiseks sõjas ja saab endale maad. Edasi pole tema jaoks probleem lasta vaenlaste hulka kolm ebamoraalset tegelast: Vastumuhku, Pistapihku, Peakinni (v 10331–10344),¹⁶ kes otsese vägivalla ja moraalitusega tema püüdeid toetavad. Maaparandusprojekti suurim patt on lasta neil tegelastel (koos Mephistophelesega) eest ära toimetada kaks äraostmatut vanakest, kes segavad Fausti vaadet (v 11135–11138, 11275). Teo jõledust süvendab asjaolu, et samal ajal kui vanapaar tapetakse ja nende hurtsik põletatakse, kujutab peategelane ette tänulikkude vanapaari (v 11340–11349, 11360–11369). Seega kui lavale astuvad neli sümboltähendusega halli naist – Puudus, Süü, Mure ja Häda –, kes kuulutavad saabuvat Surma (v 11384–11387, 11397), on olemas kõik motiivid teose kurja kuulutavaks lõplahenduseks, sest „õigest sihist” võõrdunu koht on põrgus (v 11475, 11486). Linnar Priimäe (2018: 152) hinnangul teebki „Faustist” tragöödia „nimategelase õnne jõhker illusoorus”. Lõpuks jääb Faust pimedaks: „Kui sügav öö on kõikjal süngust laotand, / kuid heledamalt valgus särab sees” (v 11499–11500). Tema jaoks pole välisel enam tähtsust, sest loeb ainuüksi, mida ta vaimusilmas näeb.

Kreutzwaldi eepose eelviimases loos on sarnaselt Fausti maaparandusprojektiga suur ehitustöö. Kuid erinevalt „Faustist” ei ole selle töö katalüsaator sõda, vaid see on teose rahulik kõrgkoht (Annist 2005: 687). Sarnaselt Faustiga on Kalevipoja eesmärgid suured ja kulukad: „Kalevide kallis poega / Kulutanud koti kulda / Kolme linna asutuseks, / Kolm veel varjul kambris / Teiste tööde toimetuseks” (XIX, v 388–392). Samuti ei tee Kalevipoeg vajalikku tööd üksi, kuid Fausti ebamoraalsete kaaslaste asemel kohtab ta linnaehitusel kolme sõpra: hoonetargast Olevipoega,

¹⁶ Sanga tõlkes on need Anna-et-aitab, Kahma-kust-saad, Hoia-mis-on (Goethe 1967: 586–587).

armsat sõpra Alevipoega ja sugulasest Sulevipoega (XV, v 514–897). Siia saab lisada, et Faust lähtub oma vägevaimas teos isekatest (kuigi ta seda ise ei mõista), aga Kalevipoeg üldrahvalikest püüdlustest (linnaehitus).

Kalevipoja tegutsemist ei ajenda isiklik ambitsioon (olgu selleks jumalasarnasus, ilu või hoopis võim), vaid inimlik aspekt – kadunud ema otsimine (Talvet 2010: 2054). Bishop (2006: xxii) osutab, et kuigi Goethe draamas ei ole ema sõnagagi mainitud, ei ole Fausti jaoks tema puudumine probleem. Kui „Faustis” sümboliseerivad Gretchen ja Helena püüdlust armastusele, siis Kalevipoja kohtumised naistega on pigem episoodilised ja tema kullast voodiga kosjakamber (XIX, v 428–429) jääbki naljaks (XIX, v 441–468). Naisevõtt ega linnaehitus ei ole Kalevipoja jaoks eesmärk omaette. Hiid peab „oma müütilisest suurusest uuesti tagasi tulema enam inimsangarlikku kujusse ning mõjuma mitte üksi oma jõutugevuse, vaid ka oma saatusega, oma veretöö lunastusega” (Annist 2005: 687).

Siit ilmnebki Kalevipoja ja Fausti saatuse metafoorne vastassuunalisus. Mõlema tegelase saatused on võrreldavad, aga kuna nende lähtepunktid on erinevad (inimene muutub jumalasarnaseks ja vastupidi), on ka tulemused erinevad. Kui Faust jõuab intellektuaali elutüdimusest sammhaaval tõelise armastuse kogemise ja looduse allutamisploani, liigub Kalevipoeg rõhutatult saatusele alistumise poole: lunastada veresüü, olla inimlik ja teenida teisi. Nagu Talvet (2010: 2052–2053) sõnastab: „Erinevalt tehniliselt kallutatud modernsusest ei ürita *Kalevipoeg* „ületada” ega maha suruda loodust – reaalsust.” Kui Fausti tahe olla loodusest üle viib eetiliste üleastumiste ja arrogantse egoismini (vt Mason 1967: 330), siis reaalsuse aktsepteerimine „Kalevipojas” tähendab, et eepose lõpp on rõhutatult inimlik.

Faust muidugi ei mineta oma inimlikkust, lihtsalt tema liikumine ideest (alguses on tegu), armastuse (Margarete ja Helena) ja lõpuks jumaliku loovuseni (maaparandusprojekt) on algusest peale puhtalt individualistlik – võrreldes Kalevipojaga, kes peab täitma mingit endast suuremat eesmärki. Muu hulgas võib Fausti arengut näha lääne kultuuri sümbolina (vt Destro 2006: 73). Kalevipoeg seevastu liigub ettemääratusest (saatus) üksindusse (naisevõttust loobumine) ja inimlikku leppimisse (tuleb linn rajada).

Võrreldes Fausti intellektuaalsusega on märgatav, et Kalevipoja inimliku mõõtmega kaasneb üksjagu rumalust. Vahetult enne sõda loovutab Kalevipoeg Soome Varrakule (maailma otsas käimise eest) vana Kalevi tarkuseraamatu, kus on kirjas seadused, õpetused: „Seisis kütkendatud kirjas / Vana-aegne vaba põli, / Meie meestepoege priiust – / Kehvamate kaunim vara” (XIX, v 929–932). Nii Olevipoeg kui ka Sulevipoeg soovivad raamatu enne ära andmist läbi vaadata (XIX, v 943–946), kuid Kalevipoeg ei näe selleks põhjust. Tema jaoks on vana Kalevite tarkuseraamat „tühja jutu” tükikesed (XIX, v 941). Ometi ei tähenda sellest loobumine ainult sõja algust (sest kuidas priiust hoida ilma seda mõistmata), vaid ühtlasi isa juhatuse kaotamist: „Istus [isa] haua ääre peale. / Aga haul ei avaldust, / Kalmukünkal ei kuulutust.” (XIX, v 1037–1039) Järgnevates lahingutes surevad Sulevipoeg (XX, v 445) ja Alevipoeg (XX, v 510). Olevipojast saab aga uus kuningas (XX, v 560–562). Omamoodi teostub „Fausti” Puuduse, Mure, Häda ja Süü ettekuulutus. Valitsenud õneaaja õilmed lahkuvad luhtadelt (XX, v 536–538). Seega mõlema

suurteose kulminatsioonile järgnev traagilisus seisneb peategelaste vastandlikus, aga temaatiliselt teineteisega haakuvas **metafoorses** pimeduses. Kui Faust on elu lõpus jõudnud olukorda, kus vaatamata füüsilisele sandistusele, sarnaselt Kalevipoja jalgade kaotamisega, ei mõista ta enda pimedust (olles vaimusilmas väärkujutelmade lummuses), siis Kalevipojal on küll silmad alles, aga ta ei oska midagi rohkemat näha (ta ei mõista tarkuseraamatu vajalikkust ehk oma vaimupimedust).

4. Järeldused

Tekstilisi mõjusid on võimalik uurida mitut moodi. Artikli alguses osutatud positiivistliku ja intertekstuaalse, allusioonide analüüsi kõrval võib uurida tüpoloogilisi sarnasusi (arhetüüpsed lood, žanrikonventsioonid). Võrdlevas kirjandusteaduses tähendab see, et tekstide ühtelangevused ei teki kausaalselt, vaid on vaadeldavad eraldiseisva analoogia. Samas jõuavad need käsitlused harva kihtideni, mis tõstatavad küsimusi geneetiliste mõttemustrite kohta (vt Merilai 2021) või pööravad tähelepanu teose terviktähendusele. Bloomi mõjuärevuse teooria (1973) värskus seisneb justnimelt asjaolus, et selles ei piirduta ainuüksi tekstide piiratud sõnaliste sarnasuste otsimisega, vaid näidatakse avaramalt, kuidas hilisema teose tekstiosad on loetavad varasemast teosest tuletatud troopidena. Need tõstatavad küsimuse inimlikust viisist mängida keele ja tähendusega. Nii on Bloomi teooria liigitatav otsapidi retoorika alla, kuna fookuses ei ole luuletus, draama või eepos, vaid lugu.

Siinses analüüsis näitasin, kuidas troope on võimalik mõista laiemalt, nii et need aitavad üldistada, kuidas „Kalevipoja” tekstiosad mõjuvad „Fausti” omade jätkuna. Tähelepanu all ei olnud sõnaline jälgendamine, vaid see, kuidas kahe suurteose süžee ja temaatika on kujundlikult nihkes. „Fausti” keskmes on elust tüdinud intellektuaal, kes sõlmib kuradiga lepingu, tahab raamatutarkuse asemel tegutseda, kogeb totaalset ilu (armastust) ja sureb oma suursaavutuse lummuses pimedana. Sellise süžee tähenduslik nihe tekib „Kalevipojas” irooniaga, kuna loo keskmes on saatuse tahtel tugev hiid. Edasi areneb lugu metonüümilise üksinduse poole ja lõpeb metafoorse pimedusega: Kalevipoeg pole tahtnud ega oskagi tahta ettemääratust enam. Eri-nevalt Faustist ei ajenda Kalevipoega tegudele individualistlik tahe, vaid (rahvalik) vajadus.

Mõjuärevuse seisukohast on oluline märkida, et peale iroonia, metonüümia ja metafoori abil vanemtekstist eemale nihkumise on vajalik ka kolmeastmeline kordamine (sünekdohh, hüperbool, metalepsis), selleks et järeltulija tekst oleks eelkäija omaga võrdväärne. Nagu Bloom (2003: 105) väidab, on esmatähtis piirava ja kordava suhte (ingl *ratio*) vaheldumine. Seega oli käesolevas artiklis vaatluse all ainult pool võrrandist: kuidas „Kalevipoja” lugu saab lugeda Goethe suurteose vastandusena. Artikli järgmises osas on seevastu fookuses, kuidas rahvuseepos kordab „Fausti”. Vaatluse alla tulevad Fausti armastus Gretcheni vastu ning Kalevipoja ja Saarepiiga episood; Euphorioni, Helena ja Homunculuse saatus ning Kalevipoja emakuju; Fausti lunastuse võimalikkus ja Kalevipoja vägitegudele järgnenud tasu. Niisugune kahe loo aegadeülene heitlus näitab, kuidas tähendusloomes ei ole kronoloogia oluline ja

kuidas eri žanrikonventsioonide (draama, eepos) ja kogu stilistilise võttestiku (värsirõhud, riimid, sõnakasutus) all võivad olla peidus vastastikmõjus olevad lood.

KIRJANDUS

- Adamson, Jaanus 2004.** Kriitika ja mõjuäng. – J. Adamson, Läbirääkimised. Kirjutisi 1995–2003. Tartu: Veljesto, lk 51–69.
- Annist, August 2005.** Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg”. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Aristoteles 2003.** Luulekunstist (Poeetika). Tlk, komment Jaan Unt. Toim Ain Kaalep. (Keele ja Kirjandus raamatusari 4.) Tallinn: Keel ja Kirjandus.
- Bishop, Paul 2006.** Introduction: Reading *Faust* today. – A Companion to Goethe's *Faust*: Parts I and II. Toim P. Bishop. Rochester: Camden House, lk xiii–xliv.
- Bloom, Harold 1976.** Poetry and Repression. Revisionism from Blake to Stevens. New Haven–London: Yale University Press.
- Bloom, Harold 1977.** Wallace Stevens. The Poems of Our Climate. Ithaca–London: Cornell University Press.
- Bloom, Harold 1982.** The Breaking of the Vessels. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Bloom, Harold 1994.** The Western Canon. The Books and School of the Ages. New York–San Diego–London: Harcourt Brace and Company.
- Bloom, Harold 1997.** The Anxiety of Influence. 2. tr. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Bloom, Harold 2003.** A Map of Misreading. 2. tr. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Bloom, Harold 2011.** The Anatomy of Influence: Literature as a Way of Life. New Haven–London: Yale University Press.
- de Man, Paul 1983.** Blindness and Insight. 2. tr. Toim Wlad Godzich. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- de Man, Paul 1996.** Aesthetic Ideology. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Destro, Alberto 2006.** The Guilty Hero, or the Tragic Salvation of Faust. – A Companion to Goethe's *Faust*: Parts I and II. Toim Paul Bishop. Rochester: Camden House, lk 56–75.
- Durrani, Osman 1977.** Faust and the Bible: a Study of Goethe's Use of Scriptural Allusions and Christian Religious Motifs in Faust I and II. Bern–Frankfurt–Las Vegas: Peter Lang.
- Dye, Ellis 2006.** Figurations of the Feminine in Goethe's *Faust*. – A Companion to Goethe's *Faust*: Parts I and II. Toim Paul Bishop. Rochester: Camden House, lk 95–121.
- Gaier, Ulrich 2019.** Kommentar zu Goethes Faust. Stuttgart: Reclams Universal Bibliothek.
- Goethe, Johann Wolfgang von 1967.** Faust. Tlk August Sang. Tallinn: Eesti Raamat.
- Goethe, Johann Wolfgang von 2016.** Faust. Tlk Ants Oras. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ihonen, Markku 1996.** Sisesejuhatust kirjandusteooriasse. Tlk Pärt Lias. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2011.** Kalevipoeg. The Estonian National Epic. Eesti rahvuseepos. Tlk Triinu Kartus. Tartu–Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Kunst.

- Laak, Marin; Viires, Piret 2004.** Intertextuality and technology: The models of *Kalevipoeg*. – Intertextuality and Intersemiosis. Toim Marina Grishakova, Markku Lehtimäki. Tartu: Tartu University Press, lk 287–312.
- Lepik, Kalju 1958.** Kivimurd. Kuues kogu luuletusi. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Mason, Eudo C. 1967.** Goethe's *Faust*: It's Genesis and Purport. Berkeley–Los Angeles: University of California Press.
- Merilai, Arne 2021.** Poeetika on geenides. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 3–10. <https://doi.org/10.54013/kk758a1>
- Mihkelev, Anneli 2005.** Vihjamise poeetika. (Collegium litterarum 19.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Moynihan, Robert 1986.** A Recent Imagining. Interviews with: Harold Bloom, Geoffrey Hartman, J. Hillis Miller, Paul de Man. Hamden: Archon Books.
- Muecke, Douglas C. 1970.** Irony. Fakenham–Norfolk: Methuen and Co Ltd.
- Parksepp, Tõnis 2017.** Harold Bloomi ja Paul de Mani vastastikku täiendavad retoorilised väärlugemisviisid. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 497–517. <https://doi.org/10.54013/kk716a1>
- Parksepp, Tõnis 2018.** Aliens in Love: Testing Bloom's Theory of the Anxiety of Influence. – Interlitteraria, kd 23, nr 2, lk 247–262. <https://doi.org/10.12697/IL.2018.23.2.4>
- Priimägi, Linnar 2018.** Minu Goethe. (Eesti mõttelugu 142.) Tartu: Ilmamaa.
- Robertson, Ritchie 2006.** Literary techniques and aesthetic texture in *Faust*. – A Companion to Goethe's *Faust*: Parts I and II. Toim Paul Bishop. Rochester: Camden House, lk 1–27.
- Salumets, Thomas 2016.** Milleks Faustile „Faust”? – Johann Wolfgang von Goethe, Faust. Tlk Ants Oras. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 7–28.
- Sobchuk, Oleg 2018.** Charting Artistic Evolution: An Essay in Theory. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 19.) Tartu: Tartu University Press.
- Swales, Martin 2006.** The Character and Characterization of Faust. – A Companion to Goethe's *Faust*: Parts I and II. Toim Paul Bishop. Rochester: Camden House, lk 28–55.
- Talvet, Jüri 2003.** „Kalevipoeg” – suur Euroopa eepos. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 886–890.
- Talvet, Jüri 2010.** Müütilise tulevikulinna ja sümbiootilise rahvuse ehitamine Euroopa äärel: F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg”. – Akadeemia, nr 11, lk 2038–2059.
- Tohver, L. 1932.** Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist. Mit einem deutschen Referat: Kreutzwalds Belesenheit in den fremden Literaturen. (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised VIII.) Tartu: Akadeemilise Kirjandusühingu kirjastus.
- Valk, Ülo 2002.** Authorship and textuality: The *Kalevipoeg* as Epic Landscape. – The *Kalevala* and the World's Traditional Epics. (Studia Fennica Folkloristica 12.) Toim Lauri Honko. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 407–419.
- Williams, John R. 2006.** The problem of the Mothers. – A Companion to Goethe's *Faust*: Parts I and II. Toim Paul Bishop. Rochester: Camden House, lk 122–143.

Tõnis Parksepp (sünd 1987), MA, vabakutseline dramaturg; Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi doktorant (Ülikooli 16, 51003 Tartu), tonisparksepp@gmail.com

Struggle over the ages I: Reading Kreutzwald's „Kalevipoeg” as opposite in meaning to Goethe's „Faust”

Keywords: rhetoric, „The Anxiety of Influence”, irony, metonymy, metaphor, Harold Bloom, Paul de Man

The inspiration for this article came from Jüri Talvet's observation that Johann Wolfgang von Goethe's „Faust” and Friedrich Reinhold Kreutzwald's „Kalevipoeg” show some remarkable similarities in their philosophical structure and plot. This article therefore aims to compare these two masterpieces by using Harold Bloom's and Paul de Man's understanding of tropes. While allusion and intertextuality studies typically focus on a limited number of similarities between two texts, Bloom's anxiety of influence theory helps to apprehend both texts as a whole. This objective is achievable with two constraints. Firstly, making such a comparison requires us to widen our understanding of tropes. In this analysis, tropes do not signify limited transfers of meaning (from one word to another), but the full transformation of a text's meaning. The background to this article lies in the hypothesis that large chunks of „Kalevipoeg” can be read as tropes that are derived from the verses of „Faust”. Secondly, this kind of analysis cannot focus on the style, genre or semantic nuances of both works, but only on the general picture: the stories and their protagonists. The anxiety of influence theory shows that the change of meaning from one work to another can be described by means of two kinds of tropes: limiting and repeating ones. In this article, the limiting tropes of irony, metonymy and metaphor can be used to depict the change of meaning from „Faust” to „Kalevipoeg”. The story of an intellectual who makes a pact with the devil, seeks absolute love and wishes to accomplish godly deeds becomes a story of a mythically strong hero who has no choice, never finds true love and achieves predestined greatness. According to Bloom, this is only half of the comparison. In a follow-up article, I will show how the repeating tropes of synecdoche, hyperbole and metalepsis can be used to demonstrate that the fate of these different protagonists is in fact somewhat similar.

Tõnis Parksepp (b. 1987), MA, freelance dramatist; University of Tartu, doctoral student at the Institute of Cultural Research (Ülikooli 16, 51003 Tartu),
tonisparksepp@gmail.com

„Sõbrad elus ja surmas” valgevenelaste, venelaste ja eestlaste folklooris

ALENA BOGANEVA, MARE KÕIVA

Paljude rahvaste hulgas tuntud muinasjututüübi „Sõbrad elus ja surmas” (ATU/SUS 470) keskmes on motiiv aja kulgemisest kiiremini teispoolduses kui maa peal ja tüüpi kuuluvad muinasjutud kirjeldavad teispooldusse sattunud elava inimese värvikaid kogemusi. ATU/SUS 470 muinasjuttude levinuima süžee järgi lubavad kaks sõpra teineteise pulmas osaleda. Üks neist sureb, elav sõber kutsub surnud sõbra oma pulma ning satub kutset esitades teispooldusse. Seal ta kas rändab koos surnud sõbraga tolle maailmas, kus näeb mitmesuguseid imeasju ja paradokse, või satub omakorda külalisena surnud sõbra pulma. Elavale tundub, et ta on veetnud sõbraga (mõnes eestikeelses variandis venna või isaga) paar tundi, kuid oma maailma naastes avastab ta, et maa peal on möödunud aastakümned või sajandid. Pärast seda avastust kangelane enamasti sureb ja muutub põrmuks, kuid on eesti variante, kus tal õnnestub imekombel enda ja pruudi algne olek ja vanus taastada ning ikkagi pulmi pidada.

Artikli eesmärk on selle süžetüübi muinasjuttude võrdlev-ajalooline analüüs: vaatleme nende levikut ja tunnuste eripärasid valgevene, vene ja eesti folklooris. Käsitleme riivamisi ka teisi sarnase teema ja lähedase süžeeuga lugusid (sh ATU 470A, 471, 471A), mis kokku moodustavad omavahel seotud klasteri.

Tüübi keskne motiiv on tänapäevani elujõuline ja esineb paljudel eri kujudel ajarrännulugudes, aga ka linnamuistendites (nt tüdruk veiniplekiga kleidis, vt Kalmre 2011), paranormaalsete juhtumite kirjeldustes ja etnoulme rahvalikes variantides. Tekstides leiduvad fantaasiad ja sürreaalsed elemendid seovad jutte keskaegsete motiivide ja käsikirjadega, need liiguvad keerukal, varieeruval ning muutlikul kombel suulise ja kirjaliku kultuuri, trükiste, juttude ja rahvausundiliste kujutelmade vahel.

Intrigeeriv oli ka mitme jutu, sh ATU 470 levila: üksikvariandid Eestile kuulunud Petserimaalt, tagasihoidlik (või olematu) tunnus vene folklooris, paralleelid sama piirkonna setodel ja laiemalt Eestis, ka Valgevene aladel ning samal ajal jututüübi laialdane rahvusvaheline levik.

Valisime mõne katsetuse järel uurimiseks ajaloolis-võrdleva soome-eesti koolkonna meetodi (vt Krohn 1971), mille abil vähemalt mõni detail paika panna. Kuna selle süžetüübi muinasjuttude keskmes on aja erinev kulg reaalses ja üleloomulikus maailmas, käsitleme lühemalt muinasjuttude kronotoobi ja kunstilise ruumi korraldust, ühest maailmast teise üleminekut ja maailmadevahelise suhtluse viise.¹

¹ Vaata täiendavaid materjale, sh erinevad tüübikelementide loendeid, Petscheli jutustruktuuri mudeleid ja näitetekste aadressilt <https://www.folklore.ee/rl/fo/tegevus/wp/ressursid/>

Rahvajutukataloogid, juttude žanrikuuluvus, süžetüübi geograafiline levik

Jututüüp on üldistus, mis on sõnastatud sarnaste variantide põhjal: tüüpi kuuluvad variandid sisaldavad mõnda sarnast põhimotiivi, mis teeb variandi äratuntavaks just selle tüübi variandina. Mare Kalda (2015: 558) viitab, et tüübi põhielemendid tunneb ära ka folkloori tundev jutustaja, kes loob intuitiivselt üldistuse („Aa, see on jutt, kus...”) ja mõistab, missugused jutud kuuluvad kokku enam-vähem sarnase sisu põhjal. Nüüdseks kuuluvad rahvajututüübid ja tüübigataloogid folkloristika kaanonisse. Samas on eriti muistendite (usundiliste juttude) piirkondlikud erinevused ulatuslikud ning nende kataloogimine on keeruline ja närvesööv. Muistendikatalooge on koostatud lähedaste printsiipide alusel vähe ja ka semantiline motiivide eristamine pole olnud kuigi viljakas.

Variant on rahvaluuleteaduse seisukohalt pala dokumenteeritud esitus või ka pala iga väljendumiskord esituses, mis võib lisaks verbaalsele kujule (suuliselt või kirjutatult) olla ka visuaalne ja küllap isegi tegevuslik. Inglise keele mõjul kasutatakse samas tähenduses sõna *version*. Pala mõistes kasutame allpool ka sõna *tekst*.

Rahvajututüüpide kohta on alates XX sajandi algusest koostatud katalooge, saamaks ülevaadet põhimotiivide ja jututüüpide levila ja muutuste kohta. Kasutasime peamiselt kahte rahvajutukataloogi: „Süžeede võrdlev register. Idaslaavi muinasjutt” (SUS) ja Hans-Jörg Utheri „Rahvusvaheliste folkloorsete muinasjuttude tüübid” (ATU); piirkondlike erijoonete täpsustamiseks Antti Aarne (1918), Stith Thompsoni (AaTh), Julian Krzyżanowski (1962–1963), Lauri Simonsuuri (1987), Marjatta Jauhiaineni (1998) ning Bengt af Klintbergi (2011) katalooge.

Aja erinev kulgumine maa peal ja teispoolsuses on universaalne motiiv, mida leidub maailma eri rahvaste mütoloogias ja folklooris. Thompsoni rahvaproosa motiivide registris (MI) kuuluvad lähedaste motiivide hulka F377 („Aja üleloomulik kulg võluriigis. Aastad tunduvad päevadena”) ja osaliselt ka F172 („Teises ilmas ei ole aega, sünde ega surmasid”). Saksa folklorist Lutz Röhrich (1962: 275) eristas omaette kategooriana ülistusmuistendid (sks *Entrückungssagen*, ülistavad elu teispoolsuses), sest tema määratluse kohaselt puudub inimesele tajutav aeg jumalate, haldjate, elfide, trollide maailmas, samuti paradiisis ja põrgus.

Eri rahvuslikes kataloogides kuulub „Sõbrad elus ja surmas” muinasjuttude (Krzyżanowski 1962; SUS, ATU 470; Aarne 1918; EM I: 1) või muistendite hulka (Simonsuuri 1987, C500; Jauhiainen 1998, C500; Klintberg 2011, C81, C101). Soomes (Simonsuuri; Jauhiainen) ja Rootsis (Klintberg) arvati ATU 470 süžee muistendite hulka, lähedane on ka Eesti muistenditüüp S.13 (Aarne 1918: 115). Mairi Kaasik (2010) märgib, et aja ja ruumi kontseptsiooni iseärasused neis tekstides on tüüpilised muistenditele või legendilistele muinasjuttudele. Lisaks sisaldavad eesti muinasjutud jooni, mis lähendavad neid žanri poolest muistenditele: viited konkreetsetele paikadele ja geograafilistele objektidele, kangelaste isikunimed, surma ja elu teema teises ilmas, traagiline lõpp, üleloomulikud tegelased, nagu jumal ja inglid, kes tegutsevad peamiselt muistendites. Eesti tekstid viitavad süžee pikaajalisele olemasolule siinses folklooris: süžee kunstiline viimistletus ja detailide läbitöötatus

on omane pigem muinasjutule kui muistendile. Edaspidi nimetame ATU 470 süžee-tüüpi tekste muinasjuttudeks, arvestades ka muistendilisust ja ülal selgitatud reservatsioone žanrikuuluvuse kohta.

Loo süžee on tuntud kogu Euroopas, mujalt on teada Türgi, Indoneesia ja Jaapani variandid (Petschel 1971) ning esinemine juutide, iraanlaste, korealaste ning Lõuna-Aafrika, Põhja- ja Lõuna-Ameerika rahvaste folklooris (ATU, I kd, lk 275–276). Idaslaavi muinasjutukataloogi järgi on vaatlusalune süžee jaotunud ebaühtlaselt: venelastel on tuntud üks, ukrainlastel kümme, valgevenelastel kolm allikat (SUS, lk 139), lisaks uued salvestused XXI sajandil. Sellise ebaühtluse põhjuseid pole uuritud, võib vaid oletada lähialade folkloori ja trükiste vastastikmõju ning kogumistöö hajusust. Seevastu Eestis ja Soomes on ATU 470 üleskirjutuste arvukus silmatorkav.

ATU 470 süžee kunstilise ruumi ja aja uuringud

Kuigi kunstiteose aja ja ruumi parameetreid, sealhulgas mütopoeetilist aegruumi, keskaegset ja imemuinasjuttude kronotoopi käsitleb suur hulk uurimusi, ei anna me siin ülevaadet muinasjuttude, legendide ega müütiliste tekstide kunstilise aja ja ruumi kontseptsioonidest ja käsitlustest, kuna paljudes töodes on sellised ülevaated olemas (Adonjeva 2000; Tivjajeva 2014; Suslov 2016; Ilomäki 1998; Mencej 2012). Viitame vaid üksikutele teostele, milles aja üleloomuliku kulgemise motiive uuritakse vahetult ATU 470 süžee näitel, sealhulgas selle süžee eestikeelsetes variantides (Petschel 1971: 113–122; Kaasik 2013). Lisaks arvestame kronotoobi käsitlemisel Heda Jasoni (1977), Henni Ilomäki (1998) ja teiste uuringute tulemusi.

Günter Petschel on ATU 470 süžee tüübi kohta avaldanud monograafilise artikli (1971) ja ülevaate (1987) ning soovib jagada selle neljaks põhitüübiks:

1) Elav inimene satub teispoolsusse ja: a) püsib teise ilma külastuse ajal koos surnud sõbraga ühes kohas; b) ühiselt rännatakse ringi teises ilmas, kus inimene läbib mitmeid kohti ja näeb allegoorilisi nägemusi.

2) Surnud inimene külastab elavaid (balti-vene tüüp).

3) Jõuluaegsed külaskäigud – surnud sõber tuleb jõulude ajal elavale külla, nende suhtlemise ajal mööduvad sajandid.

4) Mitmesugused kontaminatsioonid: AaTh 470 + 365 „Lenore”;² AaTh 470 + 470A „Elav pealuu” või „Kivist küllaline”.³

² „Lenore” tüüp (eesti „Kuu paistab, kooljas söidab”): noor naine leinab oma kihlatut, kes sai sõjas surma, ja äratab ta maagia abil ellu. Ühel öhtul ilmub peiu kohale ja kutsub ta endaga ratsutama. Kui kosilane meelitab teda avatud hauda, mõistab naine, et tema kaaslane on surnu. Peiu haarab temast kinni, kuid pruut jookseb minema. Kui ta tõmmatakse hauda, siis tantsitavad kooljad ta surnuks või rebivad tükkideks. Kontaminatsioonides tüübiga ATU 470 kulub pruudil surnuaial sajandeid.

³ „Solvatud pealuu” tüüp (Leonti, Don Juan, Festen de Pierre) puudub SUS-is. Mees leiab pealuu (kuju, völla puul rippuva surnu), lööb seda jalaga ja kutsub lõunasöögile. Kutsutu külastab elavat inimest, räägib talle sellise käitumise lubamatusest (või tapab ta) ja kutsub teda vastukülaskäigule hauatagusesse maailma. Mõnes variandis jälgib elav inimene tegevusi hauataguses maailmas. Teistes variantides viibib elav inimene hauataguses maailmas vaid lühikest aega, kuid avastab, et maa peal on palju aega mööda läinud ja kõik on muutunud.

Teist põhitüüpi oleks õigem nimetada balti tüübiks, kuna idaslaavi süžeedes ei külasta surnu elavaid, aga on terve hulk eesti variante, kus surnud sõber tuleb elava pulma (vt allpool).

Aja ja ruumi mõistete seost aja üleloomuliku kulgemisega vaatlleb sloveeni uurija Mirjam Mencej (2012), osutades, et üksnes kindlat tüüpi kohtades ületatakse piir inimeste maailmast kiiremini või aeglasemalt kulgeva ajaga ruumi. Lävelised kohad ja eraldusjooned maailmade vahel, mis tagavad nende vahelise ühenduse ja võimaldavad maailmade vahelist suhtlemist, on muinasjuttudes ja muistendites näiteks mägi, küngas, haud, koobas, mets, veekogu (jõgi, järv või meri). Kõik need kohad on seotud ettekujutusega teistsugusest või rännakuga sinna ja tagasi. Muutunud ajataju on selge märk üleminekust teise reaalsusse.

Mairi Kaasik (2013) vaatlleb aja suhtelisust terve klastri⁴ „Surelik külastab teist ilma” (ATU 470, ATU 470A, ATU 471, ATU 471A) näitel. Uurija nendib, et klastri muinasjuttudes on kolm üksteise suhtes vertikaalselt asetsevat sfääri: 1) ülemine maailm (paradiis); 2) inimeste maailm; 3) allilm (surnute maailm, põrgu). See arvamus vajab täpsustamist, käsitleme seda allpool ATU 470 muinasjuttude kunstilist ruumi analüüsis.

Kirjalikud allikad ja paralleelid

Anthony Davenport (2004: 10) jagab keskaegse narratiivi kolmeks kategooriaks: *fabula*, *historia* ja *argumentum*. Esimene puudutab fakte, mis on ebausaldusväärsed, teine kajastab reaalseid minevikusündmusi ja kolmas käsitleb kõige hüpoteetilisi sündmusi. Hilisemad narratiivivormid kasutavad varasemate lugude struktuuri ja jooni.

„Sõbrad elus ja surmas” oli keskajal tuntud süžee, mida on kirjeldanud norra folklorist Reidar Th. Christiansen. Tema sõnul pärineb selle varasem teadaolev tekst Ida-Saksamaalt leitud XII sajandisse dateeritud käsikirjast (allikana on nimetatud Bambergi piiskoppi Eberhardi). Jumalakartlik aadlikust peiu kohtab kiriku juures võõramaalast, valgesse rüütatud auväärset isikut, kes kutsub teda oma pulma. Järgmisel päeval tuleb peigmehele hobune järele ja ta ratsutab läbi õitsvate põldude, kuulleb linde laulvat ja näeb kolme maja lõbutsevate inimestega. Kohapeal pole ööd ega päeva, teda ootavad kutsuja ja valgetes rüüdes inimesed, kroonid peas. Tagasi pöördudes avastab ta, et uksehoidja ei tunne teda ära ja tema kindlusest elupaiga asemele on kerkinud klooster. Kolmsada aastat on möödunud nagu paar tundi. Tema hämmastavat lugu tullakse kuulama lähedalt ja kaugelt, tal olla lubatud maa peale naasta, et tuua inimestele lohutust. Kui aga tagasipöörduja maitseb surelike leiba, ta sureb. (Christiansen 1959: 189–190)

Ajaliselt lähedane on loo fikseering keskaegses Strassburgi vagajuttude kogumikus „Speculum exemplorum” (1487), kust tõlgiti jutte ka vene keelde ja avaldati

⁴ Klastri all mõistab Kaasik (2013: 44) sarnase teema ja lähedaste süžeedega muinasjututüüpe.

XVII sajandi lõpus Venemaal kogumikus „Великое зеркало” („Suur peegel”; Romodanovskaja 2004: 507–510).

Šoti legend pajatab XIII sajandil elanud Ersildouni poeedist ja prohvetist Thomas Lermontist, kes sai oma poeedi- ja prohvetiande, kui järgnes haldjakuningannale. Pidulaldjamaal kestis kolm päeva, kuid maa peal möödus seitse aastat (Šoti 1967: 5–19). Seitse aastat möödub maa peal ka teises šoti muinasjutus, kus haldjad võtavad oma öisesse ringmängu sulase, kes tantsib nendega ja järgneb nende elupaika, veetes enda arvates kalju sees ühe päeva (Šoti 1967: 138–143). Veel ühes šoti loos satub noormees Farquhar MacNeill haldjate juurde ja unustab maise elu. Kord lendab ta koos haldjatega maale, maandub kogemata maja katusel, jääb rookatusesse kinni ja talle meenub, kes ta on ja kust ta pärit on. Kui aga juhuslikult selgub, et tema eemaloleku jooksul on maa peal möödunud aastakümneid, rohkem kui inimelu, variseb ta põrmuks (Šoti 1967: 170–175). Horvaatia uurija Maja Bošković-Stulli (1978: 117) arvates pärinevad aja üleloomuliku kulgemise motiivid keskaja ja baroki religioos-
sest kirjandusest. Seevastu Šoti folklorist Alan Bruford (1980: 148) väidab, et aja teistsuguse kulgemise idee pärineb paganlikust paradiisi kujutelmast, mis on mõju-
tanud kristlikke legende; ühe tõendusena nimetab ta muu hulgas muinasjututüüpe 470, 470A ja 471A.

Nii Brufordi kui ka Mencej arvates iseloomustas Euroopa ja Aasia folkloori erinevates maailmades aja erineva kulgemise motiiv ammu enne keskaegsete lugude üleskirjutusi. Nii läheb vanaindia „Vishnú Puráñas” kuningas Raivata koos tütre Revatiga Brahma juurde, et see annaks nõu, kuidas Revatile sobiv abikaasa leida. Brahma juurde jõudnud, kuulavad nad igavesti noorte pooljumalate gandharvade laulu ja neile tundub, et möödas on vaid hetk, kuigi tegelikult on möödunud terve ajastu ehk *yuga* ja kõik, kes Raivatale tütre peigmehena meeldisid ja kellest ta hiljem Brahmaga rääkis, on ammu ilmast lahkunud. (Vishnú Puráña 1840: 355) Puraanad kirjutati I aastatuhandel pKr, kuigi üksikud osad võivad olla nii hilisemad kui ka varasemad (esimesed sajandid eKr). Enamik indoloog on arvamusel, et suurem osa „Vishnú Puráñast” vormus III ja V sajandi vahel (Vassilkov 1996).

Idaslaavi variandid: motiivid ja tegelased

Venelastelt on teada kokku kolm ATU 470 varianti: kataloogis on arvele võetud üks muinasjutt Aleksandr Afanasjevi kogust (1985: 67, nr 358), teine variant pärineb 2016. aastal avaldatud kogumikust „Pihkvamaa rahvajutud” (NSPK 2016: 75–77, nr 50), kolmas variant leidub Eesti Rahvaluule Arhiivi vene kollektsioonis (ERA, Vene), loo jäädvustas Zoja Žemtsužina 1939. aastal Vana-Irboska külas 50-aastaselt vene-
laselt.

Afanasjevi 1864. aasta ja Pihkva 2016. aasta variant on süžee poolest identsed: sõbrad kohtuvad pulmapäeval surnuaial, joovad kolm napsi, iga kord möödub sajand. Peigmees saab preestri käest teada, et 300 aastat tagasi kadus ta omaenese pulmast. 1939. aasta variandis lahkub peigmees oma pulmast, järgides lubadust sur-
nud sõber pulma kutsuda. Nad kohtuvad kalmistul, vestlevad mõne minuti, mille

järel peigmees naaseb tee peale ega leia pulmarongi. Külas küsib ta kõigilt oma pruudi järele, tema üle naerdakse, kuni ilmub välja muldvana eit ja tunneb temas ära kaotsi läinud peigmehe. Selgub, et peiu veetis kalmistul 60 aastat. Seda mõistes kukub ta kokku ja sureb. Jutt on lähedane setodelt üleskirjutatud tekstidega.

Valgevenelastelt on kataloogis arvele võetud kolm avaldatud varianti, kuid ainult Jevdokim Romanovi (1912: 373, nr 16) kogumikus „Materjalid Grodno kubermangu etnograafia kohta” avaldatu sarnaneb uuritava tüübiga: surnud sõber kutsub peigmehe enda juurde, tema elukoht on ilus aed, kus peigmees sööb ära kolm õuna, maa peal aga möödub selle aja jooksul 150 aastat. Siinjuures on ilmekas kalmistu ja kauni rohtaia samasus teise ilmaga. Kaks ülejäänud valgevene muinasjuttu, mis on SUS-is märgitud tüübiks 470, on täiesti erineva süžeeaga. Nii pajatab Wandalin Szukiewicz 1910. aastal avaldatud muinasjutt vaeste ja kerjuste vastu armulikust panist. Kord võtab pan enda juures vastu jumala enda, kes ilmub tema ette vana kerjusena, ja kutsub teda vastukülaskäigule. Mõne aja pärast ilmub pani trepi juurde imeline hobune, kes kannab ta teise ilma. Teel näeb pan paradokse, nagu kõhnad lambad kaunil karjamaal, paksud lambad paljastel kaljudel ja kividel,⁵ lõuani selges vees seisv mees, kes ei suuda isu täis juua. Hiljem selgitab jumal talle nähtu tähendust, pan naaseb imeväel koju ja räägib kõigest oma naisele ja naabritele. (Szukiewicz 1910: 101–102) Jutus puudub motiiv aja erinevast kulgemisest maa peal ja teispooluses.

Kolmas lugu on avaldatud Michał Federowski (1897: 57–58, nr 171) mitmeköitelises kogumikus „Lud białoruski na Rusi Litewskiej” („Valgevene rahvas Leedu-Venes”) ja on lähedane ATU 470A tüübile („Solvatud pealuu”, „Kivist külaline”). Pruut kutsub oma pulma surnuaia lähedal tee peal lebava kondi ja surnu saabubki pulma. Elavad kostitavad teda õlle ja lihaga, ent külaline ei nõustu neid maitsma. Surma ähvardusel nõuab ta nooriku kahe nädala pärast öösel oma haua juurde. Surnu nõristab kolju sisse mingit vedelikku, rebib teiselt surnukehalt lihatüki ja pakub talle, kuid tüdruk ei ole nõus jooma ega sööma. Surnu selgitab, et tundis samasugust vastikust pulmas, kui talle pakuti õlut juua ja liha süüa. Seejärel laseb ta nooriku koju käsuga õpetada lastele, et surnuid ei tohi kunagi pulma kutsuda. Taas puudub motiiv aja erinevast kulgemisest eri maailmades.

XXI sajandil Gomeli oblasti Mazõri rajoonist kogutud valgevene variandi peategelane on jutuvestja naaber. Pärast ülestõusmispühade jumalateenistust kutsub noormees oma koju võõra vanamehe ning kostitab teda, kuigi ema kohtleb külalist jämedalt. Vanamees kutsub noormehe endale külla ja öösel tulevad talle järele hobused, kes viivad ta teise ilma. Noormees ise ütleb pärast: „*Можна на небе, можна дзе – не знаю, дзе я быў.*” (‘Võib-olla olin taevas, võib-olla kuskil mujal – ma ei tea, kus ma olin.’) Seal näeb ta surnud külamehi, kes on täpselt sellised nagu maa peal elades. Võõrustaja keelab noormehel minna ühte tuppa, aga noormees rikub keeldu ja näeb seal oma ema tõrva sees keemas. Pärast koju naasmist räägib ta emale on nägemusest, mispeale ema muutub täielikult: „Ta elas kaua, ta ei olnud enam ahne, meil käisid külalised ning ta kutsus kõiki pühadeks külla.” (TMKB: 615) Teatud ajaline

⁵ Vana Testamendi kirjakoht 1Ms 41:17–21 jj, kus Jaakobi poeg Joosep seletab vaarao unenägu lihavatest ja väetitest lehmadest.

transformatsioon viimases tekstis siiski on: elav inimene näeb teise elava karistamist teises ilmas (sellest lähemalt allpool).

Sõprade loo idaslaavi variantides on olukord mitmetähenduslik. Ühest küljest täidab elav sõber surnud sõbrale antud töötust, näidates üles truudust ja sõprust, mida isegi surm ei ole mõjutanud. Teisest küljest rikub ta eri rahvaste traditsioonides levinud keeldu mitte häirida surnuid, kutsudes neid elavate maailmaga suhtlema. Astunud üle teise maailma piiri, unustab kangelane oma kohustused elavate ees ning hukutab pruudi ja enda.

Peaaegu kõik idaslaavi variandid on mütoloogilise loo koloriidiga ja kalduvad žanriliselt muistendite poole. Pihkva kogumikus nendib jutustaja: „Vaata selline lugu. Võib-olla muinasjutt, võib-olla mingi väljamõeldis, võib-olla tõde, kes seda teab?” (NSPK 2016: 77)

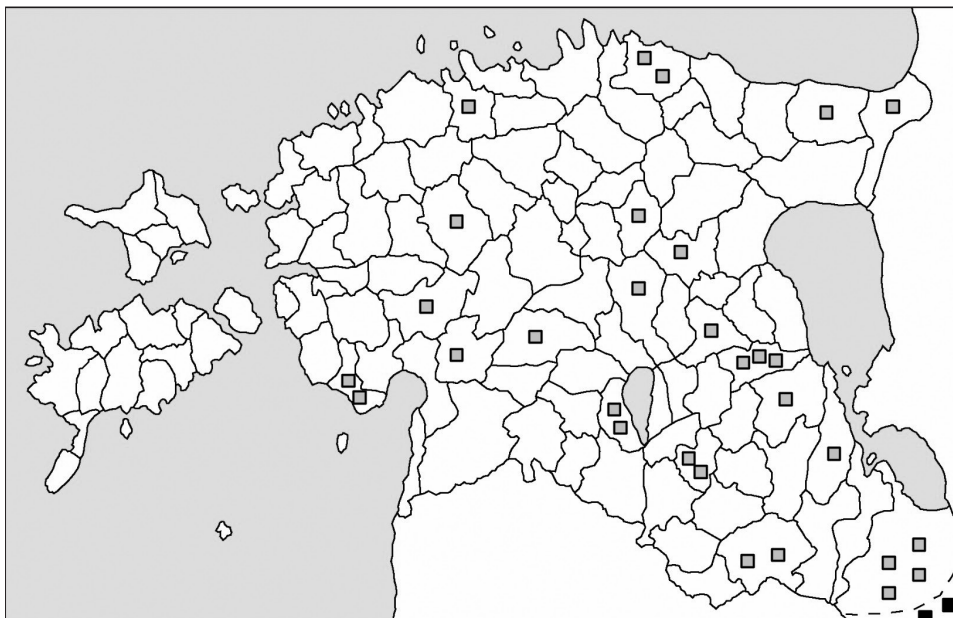
Eesti variandid: motiivid ja tegelased

Eestist on fikseeritud 28 varianti üle maa, välja arvatud saartelt (Loorits 1959: 107; EM I: 1), kuid vähemalt kaks (23, 26)⁶ ei vasta päris täpselt ATU 470-le. Samas on selge, et katkendeid on arhiivi kogudes rohkemgi. Eesti muinasjutu põhitüübis satub kangelane teise ilma ja tema jaoks aeg peatub, ilma et ta seda teadvustaks, kuid maa peal kulgeb aeg tavapäraselt edasi. Traditsiooni iseloomustab kujundite, motiivide ja detailide suur varieeruvus.

Peategelasteks võivad olla karakterite paarid, nagu kaks sõpra (kümnes tekstis: 1, 2, 5, 6, 10, 11, 14, 17, 21, 26), kaks venda (kümnes tekstis: 3, 4, 12, 15, 19, 22, 24, 25), isa ja poeg (kolmes tekstis: 9, 13, 20), mees ja naine (tekstis 8), aga mitte ainult. Peategelane võib olla üksiktegelane (neljas tekstis: 7, 16, 18, 23). Üksiktegelased satuvad teise ilma eri põhjustel: ühel juhul on see soov näha taevast pulma (7), teistel juhtudel rahulolematuse selle maailmaga ja igatsus täiuslikkuse järele (16, 18, 23). Enamasti liiguvad üksiktegelased teispoolsusse koos teejuhiga (7, 16, 18).

18 tekstis kutsub elav sõber, vend või poeg varem antud töötuse ajal oma pulma surnu, mis tekitab maailmadevahelise ühenduse ja annab elavale võimaluse minna teise ilma. Seejuures tuleb surnu pärast kutset kas hauast välja ja esitab vastukutse tulla oma elukohaga tutvuma või on haud juba avatud ja selle sügavusse viib trepp, millest elav laskub uudishimust isemoodi kulgeva ajaga teise ilma. Kangelased võivad teispoolsuses kas tegutseda üksnes surnud sõbra eluruumis, kus nad suhtlevad ainult omavahel (kümnes tekstis: 1, 2, 5, 10, 11, 15, 19, 21, 27, 28), või siis rändavad sõbrad või üksik tegelane koos teejuhiga teispoolsuses ringi ning näevad seal teisi

⁶ Edasise kirjeldamise hõlbustamiseks nummerdasime järjekorras EKM-i eesti muinasjutu andmebaasi süžet tüübi ATU 470 arhiivitekstid (vt arhiiviallikaid artikli lõpus) ja need on tähistatud järjekorranumbritega. Tekst 23 on lähedasem ATU 471A-le, kuid sarnaneb mõne süžeeaga, kus on üksik kangelane. Tekst 26 räägib kahest sõbrast, kellest üks sureb, kuid ennustab eelneval kokkuleppel hiljem elavale ta surmapäeva (puudub aja muutumise motiiv). Neid süžeesid kasutame võrdluseks.

Illustratsioon 1. ATU 470 levikuala viitab peaaegu ühtlasele tuntuusele, erandiks jäävad saared, mida toonitas juba Oskar Loorits.

elanikke – inimesi ja ingleid (seitseteist teksti: 3, 4, 6–9, 12–14, 16, 17, 20, 22, 24, 25, 27, 28).

Elavate ja surnute tegemised teises ilmas varieeruvad samuti: nad joovad teed (15, 19, 21, 27, 28); surnu paneb lilled klaasi ja neist hakkab immitsema magusat viina, mida sõbrad joovad (11); nad mängivad kaarte (1, 2); elav on külaline oma surnud venna pulmas (4, 12) või osaleb nn taevases pulmas (7);⁷ surnu juhib elavat mööda teed, kus nad näevad mitmesuguseid imesid ja surnu selgitab nende tähendust (10); surnud sõber, vend või teejuht näitab elavale teisi inimesi või ingleid, kes on väga ilusad (7), rietatud valgetesse rüüdesse (12, 13), nad laulavad, tantsivad, mängivad pilli (3, 6–9, 13, 14, 16, 17, 20, 22, 24, 25).

Nagu tekstidest nähtub, on nägemuste populaarsemad elemendid laulmine ja muusika, mis jätavad elavale inimesele sügava mulje. Seitsmendas tekstis on elav inimene taevases pulmas kõlavast imelisest laulust nii võlutud, et ta ei taha enam lahkuda, teejuht viib ta jõuga minema. Kaheteistkümnendas tekstis soovib elav vend Ants, olles teises ilmas vend Matsi pulmakülaline, „endale tuhandet kõrva – nii ilus ja jumalik on muusika”. Tekstis 8 toob surnud naine värvate juurde kordamööda kolm ingliti. Iga ingel puhub eelmisest kaunimalt pasunat ja selle mõjul ei pane mees tähele, kuidas aastakümned mööduvad. Tekstis 22 on mõlemad vennad elus, kuid noorem elab erakuna nii püha elu, et tema tarest kostab inglilaulu. Kui vanem vend

⁷ ATU 470 eesti tekstides on taevase pulma all mõistetud pulma teises ilmas, kus üks surnud muinasjutukangelane on enamasti peigmees. Eesti, balti ja slaavi pärimustes on taevaseks pulmaks tavaliselt nimetatud taevakehade Päikese ja Kuu abielu müüti (vt selle kohta Sanko 2011: 301–303; Laurinkienė 2020: 14–34).

tuleb teda oma pulma kutsuma, on ta laulust nii võlutud, et ei taju sajandi möödumist.

Eestis on esindatud ka vastupidine motiiv, milles surnu osaleb elava sõbra pulmapeol (kümnes tekstis: 3–6, 9–12, 17, 25). Enamasti ei kirjeldata täpsemalt, kuidas surnu pulma satub, ega elavate külaliste reaktsioone. Vaid tekstis 6 palub surnud sõber elaval anda talle kõik vajalik peol osalemiseks ja elav kingib talle riided, hobuse ja raha. Kirjeldatakse ka külaliste üllatust, et surnu on hauast üles tõusnud – ja on elus! Tekstis 25 läheb noorem vend surnuaeda vanemat venda pulma kutsuma ja too ühineb pulmarongiga, söidab noorema venna vankris, istub lauas, aga peale venna ei näe teda keegi.

Kolmes tekstis on üks peategelane (7, 16, 18), ühes tekstis osutub surnuaial lebav luu peigmehe surnud vennaks (24). Enamasti on teine tegelane müstiline teise ilma teejuht. Tekstis 7 mõtleb peigmees oma pulmas sellest, kui toredad peaksid olema taevased pulmad, misjärel ilmub võõras ja kutsubki ta taevast pulma vaatama. Nad satuvad taevasesse pulma peigmehe majast väljudes. Väljas on ilus maja, kuhu nad sisenevad, peigmeest võib kaunis muusika ja laul, nii et ta ei märkagi, kuidas maa peal möödub 300 aastat.

Loos 16 satub inimene koos vanapaganast teejuhiga teise ilma peole, kuid ta juhitakse majja, teejuht toob võõrustoitu ja jätab ta üksinda. Külaline näeb inimverega kirjutatud raamatut,⁸ viskab selle tulle ja läheb õue peole, kus tantsib kolme meloodia saatel. Siis lubab vanapagan tal minna maa peale, andes kaasa kulda ja hõbedat. Senikaua on maa peal vahetunud mitu inimpõlve. Teises ilmas viibinu elab mõnda aega ja siis „lahkub tantsima”, nagu ütleb tekst. Põletatud raamatu eest teda ei karistata, vanapagan ainult ei teadvat enam, kelle nimed seal kirjas olid, ja on sunnitud uusi koguma.

Vanamehest teejuht viib loos 18 täiuslikkust ihkava noormehe metsa trepi juurde. Esimestest astmetest üles roninud, näeb noormees sellist täiuslikkust, et ei märkagi, kuidas sajandid mööduvad.

Võrdleme: teksti 23 kangelane kõnnib kauni linnulaulu saatel metsas, võlutuna ei pane ta tähele, kuidas tegelikkuses kümned aastad mööduvad. See süžee kuulub ilmselgelt ATU 471A tüüpi „Munk ja lind” (munk mõtiskleb kloostriaias igavese elu üle, kuulab linnulaulu ega taju sadade aastate möödumist).⁹ Tekstid 7, 16, 18 üksikutest tegelastest ja teejuhtidest jäävad jututüüpide ATU 470 ja ATU 471A vahealale.

Tekstis 24 läheb peigmees pulmast kalmistule surnud venna juurde, keda ta on igatsenud, näeb maapinnal matmata sääreluud ja puudutab seda jalaga. Luu teatab, et kuulub tema surnud vennale, ja kutsub elavat venda külla, selle peale „[...] tõusnud see luu püsti ja kõndinud kui inimene, otsekohe ikka edasi luudekambri poole.” Vennad laskuvad maa alla ja satuvad teise ilma, „kolmandasse taevasse”, kus surnud vend näitab elavale kauneid küüналdega valgustatud ruume. Vennad kuulavad

⁸ Eri rahvaste hulgas üldiselt levinud folkloorimotiivi järgi on tegemist inimestega, kes on müünud hinge kuradile ja allkirjastanud lepingu verega.

⁹ Vene folklooris on see süžee hästi tuntud tänu vanausuliste seas ülipopulaarsele vaimulikule värsile „Elas noor erak” („Pühast Antoniusest. Paradiisilind”, вп „О святом Антонии. Райская птичка”), vt Butšilina 1999: 265–270, nr 95, 96 ja Fadejeva, Ivanov 2004: 372–374, nr 692.

inglilaulu ja elav vend kaotab ajataju. Loo algus läheneb muinasjututüübile „Solvatud pealuu” (ATU 470A) ja on võrreldav Federovski valgevenekeelse tekstiga, edasi areneb jutustus ATU 470 süžeenä.

Sõbrad lubavad 26. loos üksteisele, et kui üks neist varem sureb, siis ta teatab teisele tolle surmaaaja. Kord ilmub surnud sõber elava juurde ja ütleb, et tolle surmaaeg saabub järgmisel keskpäeval. Elav on häämingus, kuna ta pole selleks valmis. Järgmisel päeval üritab ta aga kaklevaid sugulasi lahutada, saab pussitada ja sureb. Siingi on ATU 470 stereotüüpseid motiive ja tegelasi: kaks sõpra, sõprade lubadus teineteisele, ühe surm, lubaduse täitmine. Puudub aja erineva kulgemise põhimotiiv, küll aga on olemas sõbrad-elus-ja-surmas-motiiv ning Eesti uurimistraditsioonis on see lugu ühendatud tüübiga ATU 470 (EM I: 1: 574–575).

Paar eesti süžeed (27, 28) kujutavad endast mitmesse eri tüüpi kuuluvate fragmentide kontaminatsioone: üks räägib vanema venna külaskäigust teise ilma, kus ta näeb elava noorema venna karistamist koonerdamise eest (vrd eespool kirjeldatud valgevene looga, kus kangelane näeb oma elus oleva ema karistamist) ja päästab ta karistusest. Teises fragmendis palub surev vend ennast pulma kutsuda, millele järgneb tavapärane arendus: kutse, vennad joovad teises ilmas teed, kui noorem maa peale naaseb, saab ta teada tohutust aja kaotusest.

Kummaski maailmas liigub aeg eri kiirusega ja selle tõttu kaotab peaaegu kõigi lugude peategelane kontakti inimeste maailmaga ning variseb naastes mullaks ja põrmuks. Eesti lugudes on siiski olemas kaks õnneliku lõpuga varianti (4, 12), milles viib leib imelise esemena pruutpaari algsesse olukorda tagasi. Peigmees pistab selle pulmalaualt taskusse enne surnud venna pulma minekut. Naasnud oma venna pulmast teises ilmas, leiab ta eest vananenud pruudi. Tõestuseks, et tema eemalolek oli lühiajaline, pakub ta naisele maise pulma leiba, mis ei jõudnud vahepealse seikluse ajal taskus äragi kuivada, misjärel vana naine muutub taas nooreks neiuks ja pulmad jätkuvad.¹⁰

Need kaks õnneliku lõpuga teksti näitavad süžee arengut muinasjutu žanri poole. Vladimir Proppi imemuinasjutu käsitluses on pulmadel või abiellumisel muinasjuttu lõpetava funktsioonina oluline roll. Propp (1998: 70) on lausa määratlenud: „[---] morfoloogiliselt võib imemuinasjutuks nimetada igasugust arengut, mis kulgeb pahateost (A) või vajakajäämisest (a) vahepealsete funktsioonide kaudu abiellumiseni (C*)”.

¹⁰ Leib võib olla pärimuskultuuris „elu kõrgeim väärtus, jumala kingitus, peamine eluressurss” või „elavate ning surnute vaheline suhtlusvahend” (Tolstaja 2012: 412), kuid käsitletud lugudes on leib saatustlik eristaja: teispoolsuses viibinud ei talu elavate leiba ja, vastupidi, elavate leib võib olla päästev lüliti, mis lubab ületada ajanihke.

Ruumikategooriad ATU 470 tekstides

Teisepoolsuse kirjeldus ATU 470 tekstides kattub paljuski ettekujutustega haua-tagusest ruumist imemuinasjuttudes ja laiemalt rahvausundis. Peatugem (elus ja surnud) kangelaste liikumisel eesti ja idaslaavi tekstides, maise ruumi konstrueerimisel ja teisepoolsuse kuvandil ning struktuuril.

Neljateistkümmnes eesti tekstis (1–3, 6, 10–12, 16, 19–21, 24, 27, 28), ühes vene ja ühes valgevene tekstis satub elav kangelane teise ilma, liikudes allapoole: maa alla, nt hauda, kivi alla, luukambrisse, maa sees olevasse auku.¹¹ Seitsmes eesti tekstis (7–9, 14, 22, 23, 25) satub kangelane teise ilma horisontaalselt mööda maapinda – tänavat, kalmistut, metsa – liikudes. Klassikalise aja teisenemise motiiviga ülespoole liikumist on kahes eesti tekstis (5, 18). Veel kahes eesti tekstis (27, 28) satub kangelane samuti teise ilma, liikudes ülespoole, kuid aja teisenemise motiiv erineb ATU 470 mudelist: need on ülesehituse ja motiivi poolest sarnased kahe valgevene tekstiga, kus kangelane näeb oma elavate sugulaste karistamist maiste pattude eest (Szukiewicz 1910: 101–102; TMKB: 614–615).

Vaadeldgem järjestikku liikumissuundadele vastavaid teise ilma ruume.

Liikudes alla – hauda, maa alla –, näeb peategelane: 1) väikest tuba, kus spartalikes tingimustes elab tema sõber: toas on laud ja tool (eesti tekst 1); 2) suurepäraselt sisustatud tuba või kaunist maja (2, 6, 7, 9, 11–13, 16, 19, 20, 24, 28); 3) tänavat, aeda (8, 13, 16, 24; valgevene tekst Romanov 1912: 373, nr 16); avatud ruumi, kus paistab päike (eesti tekst 10). Nagu näha, elab surnud sõber maa all väikeses tagasihoidlikus toas vaid ühel juhul. Ülejäänud juhtudel on need kas luksusliku sisustusega toad või kaunid jõukad majad, tegevus võib toimuda ilusas aias või tänaval, kus inimesed ja inglid laulavad, tantsivad ja pilli mängivad.

Tekstis 12 satub elav vend surnud venna pulma, laskudes maa alla. Seal näeb ta valgetes rüüdes külalisi,¹² inglid kannavad laiali maitsvaid roogi ja jumal ise istub lauas. Tekstis 13 laskub poeg alla isa hauda, isa tahab pojale näidata, kus ta elab, nad lähevad kuldse värava juurde „ja nende ette ilmub hoopis teine maailm. Seal oli tuhandeid inimesi ja ingleid, kõik valgetesse rüüdesse riietatud. [...] Sära ja ilu olid nii hämmastavad, et keegi ei oleks suutnud seda sõnadega väljendada. Kõrgel seisis koorid nagu suur muusikakoor taevas oma kuldsete pasunatega.”

Tekst 24 rõhutab kontrasti maa alla laskumiste arvu ja sügavuse, pimedas liikumise ja avaneva hiilguse vahel. Elav ja surnud vend laskuvad kabelist keldrisse, keldris tõstavad luugi üles ja liiguvad veelgi allapoole, kuni nende ees on pikk pime tänav, mida mööda nad pikalt kõnnivad, kuni näevad klaasist ruumi paljude küünaldega.¹³ Nad lähevad sellest läbi ja näevad hõbedast ruumi, kus põleb veel rohkem küünlaid. Siis avaneb nende ees kolmas kuldne ruum, kus põlevad miljonid küünlad ja kostab

¹¹ Imemuinasjuttude jaoks on see teise ilma liikuva kangelase kõige tüüpilisem liikumissuund (vt Jeleonskaja 1994: 42).

¹² Piibli allusioon: valged riided kui pühaduse ja vagaduse riided (Ilm 3:18; 6:11), ka inglite riided (Jh 20:12), Kristuse riided (Mt 17:2, Mk 9:3, Lk 9:29).

¹³ Klaasseintega ruum ja rohuaed on ühtlasi rahvausundis taeva, paradiisi tunnused.

kaunist laulu.¹⁴ Surnud vend kinnitab, et see on tema elupaik, kolmas taevast, kuhu satuvad kõik, kes eluajal head tegid.

Tekstis 19 laskub elav vend alla venna hauda, nad joovad teed ja elavale meeldib seal nii väga, et ta ei taha lahkuda. Kuid surnu ütleb, et tal on aeg minna, ja elav kõnnib sõna otseses mõttes taevast maa peale (kuigi enne seda oli ta läinud venna juurde maa alla, hauda).

Paljudes eesti variantides läheb elav kangelane koos surnud sõbra, venna või teejuhiga teise ilma, **liikudes horisontaalselt** mööda maad: tänavat pidi (7, 9), surnuaia (8, 14), metsas (23). Üheksandas tekstis saadab elav vend lahkunu oma pulmast ära: nad lähevad tänavale, kus pole tiheda udu tõttu midagi näha. Nad kõnnivad udus, kuni jõuavad ilusa majani, surnud venna elukohani, sisenevad ja kuulevad imelist muusikat mängimas. Aastakümnete möödumine jääb märkamata. Siin on kasutatud huvitavat maailmade ühendamise tehnikat: kangelased ei lasku alla, ei tõuse ülespoole, vaid kõnnivad udus, nagu kirjeldavad teekonda teispooluses prohvetid (Põldmäe 2011).

14. tekstis läheb elav sõber surnuaeda surnud sõpra oma pulma kutsuma ja kuulleb, kuidas sõber teda kuskilt surnuaia teisest otsast kutsub. Ta jõuab ilusasse värske rohusega paika, kus näeb surnud sõpra, seal mängib ilus muusika. Tekstis 23 (ATU 471A) kuuleb kangelane metsas kõndides linnulaulu, järgneb sellele ega märka aastakümnete möödumist.

Üles liikumine on kõige harvem motiiv: üles saab mööda teele ilmunud treppi, kui noormees saadab oma pulmast ära surnud sõpra (5), või metsas, kui kahest trepiastmest üles ronides näeb ta tavatut ilu ja täiuslikkust ega märka mööduvaid sajan-deid (18). Veel neli lugu (kaks eesti ja kaks valgevene) seostuvad ATU 470 tüübiga, kuigi ei kattu sellega täielikult. Valgevene varianti elava ema tõrvas keetmisest vaatesime eespool.¹⁵ Eesti juttudes nr 27 ja 28 annab end vanaks kerjuseks muutnud jumal talle külla tulnud vanemale vennale võtmed ja jätab ta majja peremeheks. Kee-latud ruumis näeb ta oma elavat nooremat venda katlas keemas. Noorem vend palub endale vett pähe piserdada, aga vanemal pole vett. Vanem vend räägib naasnud jumalale juhtunust ning lahkudes jumal ei tühista keeldu, kuid jätab aknale klaasi veega, millest vanem vend piserdab nooremale vett pähe ja päästab ta piinadest.

Teise ilma kunstiline ruum on sama hästi kui sõltumatu kangelase liikumisuunast, see on aksioloogilisest seisukohast samaväärne. Kangelane liigub maa alla ja satub kolmandasse taevasse (24), pulma, kus on kohal jumal ise ja inglid (12), kaunisse aeda (Romanov 1912: 373), teele, kus „päike paistab soojemalt ja eredamalt kui maa peal” (10) jne. Sama on horisontaalsuunaga: kangelane liigub maises ruumis, kõnnib mööda tänavat või surnuaial, satub teises ilmas nt kaunisse majja või aeda, kus inimesed ja inglid laulavad, pilli mängivad. Taevast, ülespoole liikudes, askeldavad samas ruumis, kuid erinevates tubades oma teispoolsete argipäevatoimetustega tegelevad lahkunud, samuti need, keda karistatakse nende pattude eest.

¹⁴ Võrreldes traditsioonilise muinasjutumotiiviga vasest, hõbedast ja kuldsest kuningriigist (SUS 301A, B; 4001; ATU 300A; 300A*; 301; 4001 jne), mille kangelane leiab maa alt.

¹⁵ Eesti lugude algusel on sarnasusi ATU 460A-ga („Jumalal külas”), jätkub ATU 470-ga.

Meie ei leia vaadeldavatest juttudest kolme üksteise suhtes vertikaalselt asetsevat sfääri, milles ülemine maailm (taevas) vastaks paradiisile ning maa-alune sfäär tingimata pörgule (vrd Kaasik 2013). Paradiisi kujutluspildid ja konnotatsioonid esinevad aga igal juhul, olenemata tegelaste liikumissuunast. Vaadeldavat tüüpi juttudes eristub pigem selgelt teispoolsuse sfäär. Ja kõikjal tunneb elav kangelane teispoolsuse vastupandamatut tõmmet. Rida tekste (2, 7, 13, 19, 24) pajatab, et maaapealne maailm tundub uue kogemuse järel kirjeldamatult hall ja igav.

Põrgu konnotatsioonid leidub vaid kahes eesti ja kahes valgevene tekstis. Huvitav on see, et neis lugudes satub kangelane ülemisse sfääri, taevasse, jumala külaliseks ja pealegi pole tema kogetud elavate lähedaste omaste karistus lõplik. Elav kangelane näeb karistust, et aidata oma sugulastel muuta tulevikku. Teispoolsuse ruumid on enamasti luksuslikumad, kuid väga sarnased tavalise maailmaga ja pealegi on ruum enamikul juhtudel loodud ja korraldatud inimkeskkonna maiste mudelite järgi: toad, majad, tänavad. Kirjeldatakse suletud või avatud ruumile iseloomulikke vorme ja esemeid ning need ruumid on korrastatud asulatänavate kujul.

Vaid ühes eesti variandis (10) realiseerub Petscheli määratud ATU 470 põhi-vormi 1a alaliik: rännak läbi teise ilma, kus inimene läbib mitmesuguseid kohti ja näeb allegoorilisi nägemusi (Petschel 1987). Nii näevad sõbrad kõigepealt suurt rõõmsat lindu ja palju väikseid kurbi linde: suur rõõmus lind on pastor, kes kuulutas hästi jumalasõna, ja kurvad linnukesed on kogudus, kes ei tahtnud teda kuulata või oli tähelepanematu. Järgmisena nähtud suur kurb lind on hooletu pastor ja väikesed rõõmsad linnud tema kogudus, kes tähelepanelikult kuulas ja kasutas edukalt vähe-seid õpetusi, mida hooletu pastor jagas.

Ilmekaid teateid leidub ka maise maailma kohta. Lahkumiseelset ruumi tekstides eraldi ei kirjeldata, kuid süžeeikäikude põhjal võib järeldada, et tegu on klassikalise maakoha majade, tänavate, kiriku ja surnuaiaga. Kui kangelane maa peale naaseb, satub ta vaatamata möödunud sajanditele (harva aastakümnetele) peaaegu samasse kohta – kestva küla keskonda: küla pole tühjaks jäänud, see koht pole üle ujuta-tud, pole metsa kasvanud, sinna pole linna ehitatud ning mõnes eesti variandis on alles sama kirik, milles ta pidi mõrsjaga end laulatada laskma, ainult et pastor on teine.¹⁶

Ruum jaguneb muinasjuttudes ilmekalt omaks ja võõraks. Tavaliselt liigub kan-gelane muinasjuttudes oma ruumist võõrasse ruumi: teise riiki, võlu- või nõiutud kuningriiki, teise ilma ja naaseb lõpuks uuesti oma ruumi, sageli kõrgema staatusega kui sealt lahkudes. Ka käsitletud ATU 470 lugudes lahkub ta tuttavast, igapäevasest külaruumist, kus ta Henri Lefebvre'i terminoloogia järgi elab, osaleb ruumi loomises ja taasloomises, kus on tema juured, sotsiaalsed ja perekondlikud sidemed, kus ta on tuhande niidi kaudu seotud keskkonna ja inimestega (vt Lefebvre 1992 ruumi loo-mise kohta). Teise ilma võõras ruumis satub kangelane peo, luksuse, kauni muusika

¹⁶ Ühes ATU 470 tüüpi ukraina muinasjutus (Hnatjuk 1902: 136–139, nr 330) on olukord vastu-pidine: kangelane naaseb pärast tuhandeaastast teises ilmas viibimist maa peale, tema küla asemele on tekkinud aga Doonau meri. Kui ta imekombel mere ületab ja kirikusse satub, leiab preester vanast kirikuraamatust üleskirjutuse, kuidas tuhat aastat tagasi oli peigmees käinud oma surnud sõpra pulma kutsumas ja kadunud.

ja suhtlemise ruumi. Ta kogeb seal viibimist emotsionaalse täiuslikkusena, tunneb end hästi ja kas ei taha lahkuda või tahab sinna kindlasti tagasi pöörduda – uuest ruumist saab tema jaoks oma, ideaalne paik.

Klastri ATU 470–471 muinasjuttude ajakategooriad

Müütiline aeg erineb inimajast ja see tähendab mis tahes tegevuse või sündmuse erinevat kestust eri maailmades. ATU 470 muinasjuttudes on tegemist fiktsionaalse legendide ajaga (ingl *fabulous time*), Heda Jasoni klassifikatsiooni kohaselt ka üleloomuliku ehk imelise aja alatüübiga (*miraculous time*; Jason 1977: 206–207). Fiktsionaalse legendide aja üldine omadus on inimajaga võrreldes erakordselt aeglane liikumine, peaaegu paigalseis, ajakategooriat iseloomustades märgib Jason, et selle tõeline kuningriik on hauatagune maailm, surnud hingede elupaik, nii paradiis kui ka põrgu.

Käsitletud tekstides satub kangeline tõepoolest hauataguses ruumis teistsuguse aja kulgemise meelevalda, kuigi märkab seda alles maa peale naasmise järel, kui ta saab teada aastakümnete või sajandite möödumisest. Mõnes variandis¹⁷ allub kangeline aja üleloomulikule voolule ka hauataguse maailma ruumis viibimata, ainuüksi suheldes tolle ilma esindajaga: surnud sõbra, venna (15, 25) või püha inimesega, kelle kõrval inglid laulavad (22). Näiteks eesti muinasjutus 25 saadab noorem vend oma surnud vanema venna hauani pärast seda, kui too oli käinud ta pulmas. Haua juures lahkuvad nad teineteisest ja noorem läheb tuttavat teed pidi koju, ent kohtab kaunilt laulvaid tütarlapsi. Ta peatub ja kuulab võlutult laulmist, kuni surnud vend tuleb tema juurde ja meenutab kohustust koju minna. Veel kahel korral peab vanem vend tulema meenutama ja kui noorem vend koju naaseb, ei tunne ta midagi ära, sest möödas on 300 aastat. Muinasjutus 15 läheb elav vend surnuaeda oma surnud venda pulma kutsuma ja seob hobuse haua lähedal puu külge. Surnud vend tuleb välja, juuakse teed, elav seob hobuse lahti, lahkub ja saab mõne aja pärast teada, et möödunud on 300 aastat. Märkimisväärselt peatub aeg nii kinniseotud hobusel kui ka tema omanikul, st hobune satub teise ilma jõuvälja, mis mõjutab teda sõltumata inimestest ja inimesele omastest subjektiivsetest hetkedest.

Seega üleloomulikku maailma sisenedes või ka ainult sellega kokku puutudes võib inimene saada selle ajaliste seaduste subjektiks, samas kui üleloomuliku maailma olend ei allu inimmaailmas inimaja seadustele (Jason 1977: 207).¹⁸ Seda teesi kinnitab meie materjal: kui eesti muinasjuttudes ilmub surnud sõber või vend inimeste maailma ja naaseb siis koos elavaga oma maailma, ei muutu surnu jaoks midagi ei maa peal ega oma maailmas, elava jaoks aga küll.

¹⁷ Sealhulgas EKM-i arhiivi vene muinasjutus (ERA, Vene 13, 635/8 (20)), samuti eesti tekstides 15, 22, 25.

¹⁸ See tees pole absoluutne, mõnel juhul allub üleloomuliku maailma olend inimaja seaduspärasustele. Nii vananeb haldjakuninganna šoti legendis Ercildouni Thomas Lermonitist inimmaailma jõudes kiiresti, kuid muutub taas nooreks, naasnud haldjate maailma (Šoti 1967: 5–19).

ATU 470 muinasjuttudes mõjub lisaks eespool nimetatud erilistele aja kategooriatele ka inimaeg, mis on reaalse maailmaga seotud, lineaarselt liikuv, pöördumatu ja ühtlaselt ühes suunas voolav (Jason 1977: 205). Psühholoogid on alates XIX sajandist uurinud aja tajumise ja tunnetamise viise ning leidnud, et emotsioonid mõjutavad oluliselt loomulikku taju. Lühike ajavahemik võib emotsioonide mõjul tunduda venivat või metsiku kiirusega tormavat. Mihaly Csikszentmihalyi (1990) ühendas selle kogemuse terminiga *kulgemine* (ingl *flow*), millega ta kirjeldas vaimset seisundit, kus inimene on millelegi keskendunud, täielikult millessegi haaratud ja naudib tegevust või suhtlust. Selle tulemusena kaob tavapärane ajataju ja tekib tunne, et aeg liigub harjumuslikust kiiremini. ATU 470 tekstides on viiteid nii ime- kui ka inimajale.

Elav sündmustes osaleja unustab kohtumisrõõmust surnud sõbra, venna, isa või naisega ja hauatagusest elust saadud eredate muljete mõjul oma kohustused elavate inimeste ees. Näiteks lahkub peigmees pulmarongist, kuna on andnud lubaduse. Ta eeldab, et mõne minuti pärast on ta tagasi, kuid unustab pruudi, teda ootavad inimesed ja ülitähtsa sündmuse, staatuse vahetamise. Tegelased hindavad aja kulgemist käepäraste inimlike vahenditega, nt aeg, mille jooksul juuakse ära klaas viina (11) või tass teed (15, 19, 21, 27, 28), mängitakse mitu partiid kaarte (1, 2), kõlab kolm ilusat laulu (3, 16). Teispooluses viibimise kestust mõõdab tegelane mõnikord maistes ajähikutes: üks tund taevas pulmas (7), kaks tundi (12, 22), ühel juhul kaheksakümmend päeva (4).

Pulmad on traditsioonilise ühiskonna märkimisväärne ja äärmiselt ritualiseeritud üleminekuriitus (Gennep 1981: 165–208), selle aeg on sõna otseses mõttes minutilise kaupa ära jaotatud, igale osalejale on määratud kindlad rollid ja loomulikult on selle sündmuse keskmes mõrja ja peigmees. Peigmehe pikem (mitmetunnine, rääkimata päevadest) seletamatu puudumine rikub rituaali, tehes sündmuste juurde naasmise väga problemaatiliseks, kui mitte võimatuks. Aastateks, aastakümneteks ja sajanditeks kadumine muudab võimatuks naasta sündmuste alguspunkti, milleks võib pidada peigmehe lahkumist surnuaeda. Mõnes eesti variandis on pruut ja külalised kategooriliselt vastu, kui peigmees avaldab soovi minna surnud venda või isa oma pulma kutsuma, ning püüavad teda ümber veenda (13, 19), sest pulmad on üldiselt ohtlik aeg.

Kokkuvõte

Artiklis esitasime esmakordselt jututüübi ATU 470 süžeele süstematiseeritud kirjelduse eesti, vene ja valgevene tekstide põhjal. Vaatlesime aja kulgemist ja tegevusruumide erijooni, tegelasi ja tegevusi suulistes traditsioonides ja üksikutes kesk-aegsetes kirjalikes allikates.

Klastri ATU 470–471 süžega „Surelik külastab teist ilma” tekstide žanriline kuuluvus, ruumi ja aja kontseptsiooni kujutamise iseärasused esindavad muistendite ja legendilaadsete muinasjuttude jooni. Eesti variantidel on iseärasusi, mis lähendavad neid žanriliselt muistenditele: viited konkreetsetele paikadele või geograafilistele

kohtadele, kangelaste isikunimed, surma ja elu teema teises ilmas, traagiline lõpp, üleloomulikud tegelased, kes tegutsevad peamiselt muistendites ja legendides – jumal, inglid jt – ning neis leiduvad detailid. Eesti tekstid osutavad pikaajasele esinemisele suulises traditsioonis ja erinevate rahvaluule liikide (sh taevakirjade, rahvaliku kristliku pärimuse) ja piiblikirjanduse või parapiibellike trükiste ja käsikirjade koosmõjule teatud variantides ja detailides. Süžee arendatus, detailide väljatöötatus iseloomustab pigem muinasjutte kui muistendilist rahvaproosat. Siiski vajab see küsimuste kompleks veel eraldi vaatlemist.

Ajataju muutumist ei põhjusta mitte kangelase liikumine ruumis, vaid tema liikumine maailmade vahel. Juhtudes teatud maise ruumi punkti, satub kangelane teise ilma jõujoontesse, mistõttu on maine ruum kangelase maailmadevahelise liikumise nähtav marker.

Väärtuse poolest ei sõltu ATU 470 muinasjuttudes teise ilma kunstiline ruum peaaegu üldse elava kangelase liikumissuunast: ta laskub maa alla ja satub kolmandasse taevasse, pulma, kus on kohal jumal ja inglid, ilusasse aeda. Sama kehtib liikumisel horisontaalses ja vertikaalses suunas. Me ei leia vaadeldavatest muinasjuttudest kolme üksteise suhtes vertikaalselt paiknevat sfääri, milles tipp või taevast vastaks paradiisile ja maa-alune sfäär pörgule (vrd Kaasik 2013). Paradiisi kujundid ja konnotatsioonid on olemas igas stsenaariumis sõltumata tegelaste liikumissuunast – alla, üles, horisontaalselt. Vaadeldavat tüüpi juttudes on pigem selgelt eraldatud kaks sfääri: inimeste maailm ja teine ilm. Kõikjal tunneb elav kangelane vastupandamatut tõmmet teise ilma poole. ATU 470 tekstides lahkub kangelane oma tuttavast, igapäevasest külaruumist ja satub teise ilma võõraste ruumi, mida iseloomustab pidu, luksus, kaunis muusika. Teises ilmas viibimist kogeb ta emotsionaalse täiuse, rõõmu, naudinguna, võõras ruum saab talle omaks. Endine oma ruum on naasmise järel pöördumatult võõras, ta on sellest võõrandunud.

Kokkuvõttes on püsikomponendid (lubadus – kutse – teisepoolsuses viibimine – naasmine) suhteliselt universaalsed, samal ajal kui ruumi, teekonna, tegevuste, kreodo ja hinnangute jm osad alluvad erinevatele usundilistele, kirjalikele ja stiililistele mõjutajatele, on varieeruvad ja mitmekesised.

Üldiselt satuvad muinasjutukangelased sageli kaugesse kuningriiki või teise maailma, mis on selle kauge kuningriigi analoog. Nad ei satu teise maailma uudishimust, vaid alati selleks, et lahendada mõni pakiline ülesanne, mille ümber süžee areneb: neil on vaja leida kadunud pruut, naine, õde, ema; nad saadetakse sinna katse ja ülesande käigus läbikatsumisele, kedagi hädast päästma. Jelena Jeleonskaja, uurides teise ilma kujutamist muinasjututraditsioonis, märgib väga täpselt, et teise ilma külastamise üks põhjusi on ettekujutus millestki lõpetamatust. Sellest tulenevalt kujutab muinasjutt teises ilmas viibimist ajutisena ning kõik, mis kuulub teise ilma piiridesse, on seatud just nii, et see aitab tagasi pöörduda. Kohtumised teise ilma asukatega (vanamehed, eided, neiud) ja üleloomulike olenditega peavad viima selleni, et ülesanded saavad täidetud ja kangelasteod sooritatud, kadunud ja ihaldatud isikud üles leitud, kõik hädad kõrvaldatud, mille järel kangelane naaseb teisest ilmast koju (Jeleonskaja 1994: 45–46).

Muinasjututüübis ATU 470 toimub kõik teisiti: kangelane ei lahenda ühtki elulist ülesannet, mis on seotud lähedase inimese otsimise või hädast vabastamisega (sh teisest ilmast päästmisega). Kuid ta täidab sõbrale, vennale või isale antud lubaduse kutsuda ta oma pulma, unustades samas sõpra või sugulast nähes maised kohustused. Lubaduse täitmine on neis lugudes keskne ja vahendab hinnalist teadmist teistsuse olemuse ja hinge rännakute kohta.

Käsitus valmis Eesti Kirjandusmuuseumi projekti „Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid“ (EKM 8-2/20/3) ja Eesti-uuringute Tippkeskuse (TK 145, Euroopa Regionaalarengu Fond) toel. Autorid tänavad südamest väärtuslike nõuannete eest retsense, Mairi Kaasikut, Käri Toomeos-Orglaant, Ott Heinapuud ja Ljudmila Fadejevat.

ARHIIVIALLIKAD

ATU 470 variandid Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) muinasjutuprojekti andmebaasis:

1. E 19036 (7) < Tartu – A. Eglon (1895)
2. H II 26, 706/8 (7) < Suure-Jaani – E. Saabas (1889)
3. H II 36, 485/6 (7) < Vaivara – H. Masing (1893)
4. H II 38, 116/7 (5) < Haljala – J. A. Rehberg (1892)
5. H II 39, 742/6 (699) < Koeru – H. A. Schults (1892)
6. H II 56, 850/2 (6) < Otepää – J. Silde (1896)
7. H II 16, 463/5 (4) < Tallinn < Rapla – J. Aaron (1888)
8. H II 19, 46/7 (17) < Tõstamaa – M. Kampmann (1889)
9. H III 5, 646/50 (1) < Tori – Tõnis Tilk (1889)
10. H III 10, 337/40 (9) < Otepää – V. Vaher (1888)
11. ERA II 151, 344/5 (40) < Setomaa – N. Luiga (1937)
12. ERA II 152, 60/5 (9) < Haljala – J. A. Reepärg (1937)
13. E 7227/9 (5) < Rõuge < Tarvastu – M. Siipsen (1895)
14. E 16790/1 (4) < Pärnu-Jaagupi – M. Aija (1895)
15. S 20639/42 (18) < Setomaa – V. Ruusamägi (1930)
16. E 11898/900 (1) < Tõstamaa – O. Schantz (1894)
17. E 34801 (15) < Jüri – J. Kurgan (1897)
18. RKM II 408, 416/9 < Jõhvi – E. Mets (1988)
19. S 81331 (12) < Setomaa – F. Paloots (1934)
20. E 42106/8 (15) < Rõuge – O. Leegen (1901)
21. ARS 1, 860 (1) < Tartu – O. Sermat (1927)
22. E 36255/60 < Tarvastu – A. Andreson (1897)
23. E 27398/9 (29) < Võnnu – P. Rootslane (1896)
24. E 4271/4 < Põltsamaa – M. Luu (1892)
25. ERA II 7, 613/6 (1) < Äksi – E. Treu (1928)
26. ERA II 151, 342/3 (3) < Setomaa – N. Luiga (1937)
27. S 43035/41 (39) < Setomaa – F. Paloots (1932)
28. S 46632/8 (28) < Setomaa – A. Põhi (1932)

EKM-i vene kollektsioon: ERA, Vene

ERA, Vene 13, 635/8 (20) < Setomaa, Irboska v., Vana-Irboska k. – Zoja Žemtsužina < Ivan Mišin, 50 a. (1939)

KIRJANDUS

Aarne, Antti 1918. Estnische Märchen- und Sagenvarianten: Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen. (FF Communications 25.) Hamina: Academia Scientiarum Fennica.

AaTh = Stith Thompson, The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FFC No. 3) translated and enlarged. Second Revision. (FF Communications 184.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1961.

Adonjeva 2000 = Светлана Адоньева, Пространство и время в волшебной сказке. – С. Адоньева, Сказочный текст и традиционная культура. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, с. 54–101.

Afanasjev 1985 = Александр Афанасьев, Народные русские сказки. Том III. Издание подготовили Л. Г. Баран, Н. В. Новиков. Москва: Наука.

ATU = Hans-Jörg Uther, The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. I–III kd. (FF Communications 284–286.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004.

Bošković-Stulli, Maja 1978. Povijest hrvatske književnosti. Kd 1. Usmena i pučka književnost. Toim Divna Zečević. Zagreb: Liber, Mladost.

Bruford, Alan 1980. Some aspects of the otherworld. – Folklore Studies in the Twentieth Century: Proceedings of the centenary conference of the Folklore Society. Toim Newall Venetia. Woodbridge, Suffolk: Brewer; Totowa, New York: Rowman and Littlefield, lk 147–151.

Butšilina 1999 = Елена Бучилина, Духовные стихи. Канты. Сборник духовных стихов Нижегородской области. Москва: Наследие.

Christiansen, Reidar Th. 1959. Studies in Irish and Scandinavian Folktales. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.

Csikszentmihalyi, Mihaly 1990. Flow: The Psychology of Optimal Experience. New York: Harper and Row.

Davenport, Tony 2004. Medieval Narrative: An Introduction. New York: Oxford University Press.

EM I: 1 = Eesti muinasjutud. Kd I. Imemuinasjutud. Kd 1. Koost ja toim Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2009.

Fadejeva, Ivanov 2004 = Людмила Фадеева, А. Иванов, Религиозные стихи. – Традиционная культура Гороховецкого края. Том 2. Составители А. Н. Иванов, А. С. Каргин. Москва: Государственный республиканский центр русского фольклора, с. 369–434.

Federowski, Michał 1897. Lud białoruski na Rusi Litewskiej: materyały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891. Kd 1: Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic

- Wolkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki. Kraków: Wydawnictwo Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności.
- Genep, Arnold van 1981.** *Les rites de passage*. Paris: Éditions A. et J. Picard.
- Hnatjuk 1902** = Володимир Гнатюк, Галицько-руські народні легенди. Том II. (Етнографічний збірник. Том XIII.) Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка.
- Ilomäki, Henni 1998.** Time in Finnish folk narratives. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, kd 9, lk 17–31. <http://www.folklore.ee/folklore/vol9/fin.htm>
- Jauhiainen, Marjatta 1998.** The Type and Motif Index of Finnish Belief Legends and Memorates. Revised and enlarged edition of Lauri Simonsuuri's Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen. (FF Communications 267.) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Jason, Heda 1977.** Ethnopoetry – Form, Content, Function. (Forum Theologiae Linguisticae 11.) Bonn: Linguistica Biblica Bonn.
- Jelesonskaja 1994** = Елена Елеонская, Представление „того света” в сказочной традиции. – Е. Елеонская, Сказка, заговор и колдовство в России: Сборник трудов. Москва: Индрик, с. 42–50.
- Kaasik, Mairi 2010.** Aja kategooria eesti imemuinasjuttudes. Magistritöö. Tartu Ülikool, kultuuriteaduste ja kunstide instituut. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/15229/Kaasik_Mairi.pdf
- Kaasik, Mairi 2013.** A mortal visits the other world – the relativity of time in Estonian fairy tales. – *Journal of Ethnology and Folkloristics*, kd 7, nr 2, lk 33–47.
- Kalda, Mare 2015.** Aardepärimuse tüpoloogiline tegelikkus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 556–572. <https://doi.org/10.54013/kk694a3>
- Kalmre, Eda 2011.** Tüdruk veiniplekiga kleidis. Tänapäeva hirmu- ja õudusjutte. Tallinn: Ajakirjade Kirjastus.
- Klintberg, Bengt af 2011.** The Types of the Swedish Folk Legend. (FF Communications 300.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Krohn, Kaarle 1971.** *Folklore Methodology*. Formulated by Julius Krohn and expanded by Nordic Researchers. Trlk Roger L. Welsch. Austin: University of Texas Press.
- Krzyżanowski, Julian 1962.** Polska bajka ludowa w układzie systematycznym. I kd. Wrocław–Warszawa–Kraków: Polskiej Akademi Nauk.
- Laurinkienė 2020** = Ніёле Лаўрынке, Міф пра нябеснае вяселле ў балцкай традыцыі. – Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні. Вып. 7. Гал. рэд. Таццяна Валодзіна. Мінск: Беларуская навука, с. 14–34.
- Lefebvre, Henri 1992.** *The Production of Space*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Loorits, Oskar 1959.** *Estonische Volkserzählungen*. Berlin: Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110843637>
- Mencej, Mirjam 2012.** Spaces of passage into supernatural time. – *Tautosakos darbai*, kd XLIV. Institute of Lithuanian Literature and Folklore, lk 30–48. http://www.ilti.lt/fai-lai/07_mencej.pdf
- MI** = Stith Thompson, Motif-Index of Folk Literature. A Classification of Narrative Elements in Folk-tales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends. 6 kd. Bloomington: Indiana University Press, 1955–1958.

- NSPK** = Народные сказки Псковского края. Монография. Ч. 1: Тексты. Комментарии. Исследования. Аудиоприложение. Ред. Н. В. Большакова, Г. И. Плещук. Псков: Логос, 2016.
- Petschel, Günter 1971.** Freunde in Leben und Tod (AaTh 470). – *Fabula*, kd 12, nr 2–3, lk 111–167. <https://doi.org/10.1515/fabl.1971.12.1.111>
- Petschel, Günter 1987.** Freunde in Leben und Tod (AaTh 470). – *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Kd 5. Toim Kurt Ranke, Rolf Wilhelm Brednich. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 282–287.
- Propp 1998 [1928]** = Владимир Пропп, Морфология волшебной сказки. Исторические корни волшебной сказки. (Собрание трудов. Т. I.) Москва: Лабиринт.
- Põldmäe, Rudolf 2011.** Vennastekoguduse kirjandus. Tartu: Ilmamaa.
- Romanov 1912** = Евдоким Романов, Материалы по этнографии Гродненской губернии. Вып. 2. Вильно: Управление Виленского учебного округа.
- Romodanovskaja 2004** = Елена Ромодановская, „Великое зеркало”. – *Православная Энциклопедия*. Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. Москва: Церковно-научный центр „Православная Энциклопедия”, с. 507–510. <https://www.pravenc.ru/text/150123.html>
- Röhrich, Lutz 1962.** Erzählungen des späten Mittelalters und ihr Weiterleben in Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart. Sagen, Märchen, Exempel und Schwänke mit einem Kommentar. Bern: Franke.
- Sanko 2011** = Сяргей Санько, Месяц. – *Міфалогія беларусаў*. Рэд. Т. Валодзіна, Таццяна Валодзіна, С. Санько. Мінск: Беларусь.
- Simonsuuri, Lauri 1987.** Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen. (FF Communications 182.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Speculum exemplorum 1487** = *Speculum exemplorum omnibus christicolis salubriter inspicendum ut exemplis discant disciplinam*. Strassburg: Georg Husner. <https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A235283&dswid=9279>
- Szukiewicz, Wandalin 1910.** Niektóre wierzenia, przesady i zabobony ludu naszego, legiendy i podania. – *Kwartalnik Litewski: wydawnictwo poświęcone zabytkom przeszłości, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu Litwy, Białorusi i Inflant*. Kd 1, nr 2. Toim Jan Obst. Petersburg: K. L. Pietkowski, lk 85–102.
- SUS** = Сравнительный указатель сказочных сюжетов. Восточнославянская сказка. Сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков, отв. ред. К. В. Чистов. Ленинград: Наука, 1979.
- Suslov 2016** = Андрей Суслов, Концепты пространства и времени в русской сказке (философско-культурологический подход). Автореферат диссертации. Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет.
- Šoti 1967** = Шотландские народные сказки и предания. Перевод Мелитины Клягиной-Кондратьевой. Москва: Художественная литература.
- Tivjajeva 2014** = Ирина Тивьяева, Изучение проблемы текстового времени в отечественной лингвистике. – *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки*, № 1, с. 348–357.
- ТМКВ** = Алена Боганева, Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. Том 6, книга 2. Гомельскае Палесце і Падняпроўе. Мінск: Вышэйшая школа, 2013.

- Tolstaja 2012** = Светлана Толстая, Хлеб. – Славянские древности: Этнолингвистический словарь. Том 5. Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, с. 412–421.
- Vassilkov 1996** = Ярослав Васильков. Пураны. – Индуизм. Джайнизм. Сикхизм. Словарь. Под общ. ред. М. Ф. Альбедиль, А. М. Дубянского. Москва: Республика, с. 340–341.
- Vishñu Purāṇa 1840**. Tlk H. H. Wilson. London: John Murray. <https://www.sacred-texts.com/hin/vp/vp093.htm>

Alena Boganeva (sünd 1964), PhD, Valgevene Rahvusliku Teaduste Akadeemia kultuuri, keele ja kirjanduse uurimise keskuse Jakub Kolase nimelise keele instituudi etnolingvistika ja folkloristika osakonna juhataja (Surhanava 1, korpus 2, 220072 Minsk, Valgevene), elboganeva@gmail.com

Mare Kõiva (sünd 1954), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivteadur Eesti-uuringute Tippkeskuse juhi ülesannetes (Vanemuise 42, 51003 Tartu), mare@folklore.ee

Friends in Life and Death in Belarusian, Russian and Estonian Folklore

Keywords: life after death, categories of time, travels in the land of the dead, religious tales

The article presents a comparative historical analysis of fairy tales of the *Friends in Life and Death* (ATU/SUS 470) plot type, their features and distribution among Belarusians, Russians and Estonians. In the Estonian and Belarusian material, stories of this type are in some cases contaminated with the ATU 470A and 471A types.

We examine differences in the flow of time in the real world and other worlds, and consider the features of the chronotope of fairy tales and the organization of artistic space within them, as well as ways of transition and communication between the worlds.

According to the most common plot of ATU/SUS 470 fairy tales, two friends promise to be guests at each other's weddings. One of them dies and the living friend invites the dead one to his wedding; however, after receiving a counter-invitation, he finds himself in another world. There he either travels with the deceased friend through his world, where he sees various curiosities and paradoxes, or celebrates at the wedding of the deceased friend. It seems to the living person that he spent several hours with the deceased friend (or with his brother or father in some Estonian versions), but when he returns to his own world, he discovers that decades or centuries have passed on Earth. Most often, after this discovery, the hero dies and turns to dust, but there are some rare Estonian versions where he miraculously restores

himself and his bride to their original state (and age), after which they get married again.

Alena Boganeva (b. 1964), PhD, Yakub Kolas Institute of Linguistics of the Center for the Belarusian Culture, Language and Literature Research of the National Academy of Sciences of Belarus, Head of the Department of Ethnolinguistics (Surhanava 1, Corpus 2, 220072 Minsk, Belarus), elboganeva@gmail.com

Mare Kõiva (b. 1954), PhD, Estonian Literary Museum, Lead Research Fellow of the Department of Folkloristics, acting head of the Centre of Excellence in Estonian Studies (Vanemuise 42, 51003 Tartu), mare@folklore.ee

Prantsuse päritolu võõrsõnade kirjakuju varieerumisest eesti keeles

Ekläär ja ekleer

MADIS JÜRVISTE, TIINA PAET

Prantsuse päritolu laen- ja võõrsõnade kiht eesti keeles on märkimisväärne – uusimas võõrsõnade leksikonis (VSL 2012) on prantsuse lähtekeelega märksõnu ligi 10% –, illustreerides hästi, milline on olnud prantsuse kultuuri mõju eesti keelele. Et sõnu laenatakse tavaliselt keelest, mis on vastavas valdkonnas mingis mõttes prestiižsem, on peale diplomaatia- (*atašee, diplomaat*), moe- (*mansett, puuder*) ja sõjandussõnade (*kürassiir, seersant*) prantsuse keelest laenatud rohkelt just kokandussõnu, sest prantsuse kokakunst on kogu maailmas tooni andnud. Koos toitudega on üle võetud nimetused, osa neist on mugandatud, suur osa jäänud ka tsitaatsõnaks, nagu *baguette, bouillabaisse, ratatouille*.¹ Sellist doonorkeelt on nimetatud ka liiderkeeleks (vt ka Erelt 2007: 312–313). Prantsuse päritolu keeleainese kohanemist eesti keeles on uurinud Erich Raiet (1966). Siinne artikkel on ajendatud vajadusest uurida seni- seid ja sõnastada uusi võõrsõnade mugandamise põhimõtteid.

Eesti keeles on prantsuse päritolu kreemitäidise ning glasuuriga keedutaina- koogikest tähistav sõna praegu kasutusel kahel kujul: *ekleer* ja *ekläär*. Ilmunud ÕS 1960-s kujul *ekläär* ja saanud alates ÕS 2013-st normingukohaseks rööpkujuks *ekleer*, on selle sõna lugu ilmekas näide prantsuse sõnade muganemisest eesti keeles. Järgnevalt arutleme prantsuselähteste võõrsõnade kuju kinnistumise üle eesti keeles. Keskendume lahtise *e-ga*² häälduvate prantsuse sõnade eesti keelde mugandamisega seonduvale. Et eesti keeles on võõrsõnade kirja- pilt üldjuhul häälduspärane, st kirja- kuju lähtub originaalkeele ligilähedasest hääldusest, tuleb eesti mugandi kirjakuju varieerumise põhjuseid otsida prantsuse keele hääldamise õpetusest eesti allikates ja võimalikest vahenduskeelte mõjudest.

Ekleeridest lähemalt

Keedutainas, millest hiljem hakati valmistama ekleere, sündis Prantsusmaal XVI sajandil Katariina di Medici õukonnas. Sellest tainast valmistati alguses mandli-

¹ Ka sellised suhteliselt igapäevased keelendid nagu *croissant* ei kaldu muganema, vaid püsivad tsitaatkeelenditena.

² Rahvusvahelises foneetilises tähestikus [ɛ] (IPA 2015).

purukattega saiakesi, millel oli mitu nimetust: (*petit*) *pain à la duchesse* 'hertsoginna-saiake', *petite duchesse* 'väike hertsoginna' ja *bâton de Jacob* 'Jaakobi kepp'. Prantsuse kondiitrikunsti alusepanijaid ja suurmeistreid Marie-Antoine (Antonin) Carême (1815: 150–151) võttis alates 1815. aastast neis küpsetistes kasutusele mitmesugused marmelaadi-, hiljem ka kreemitäidised, ning kattis *duchesse*'id suhkruglasuuriga. Nii sündis meile tuntud ekleeri eelkäija.

XIX sajandi keskpaiku võeti Prantsusmaal varasemate nimetuste asemel kasutusele sõna *éclair* (Gouffé 1873: 304; Rey 1993: 651). Ei ole täpselt teada, mis motiveeris uue sõna kasutuselevõttu, aga võib oletada seost väljendiga *en un éclair* 'silmapilguga, väga kiiresti', sõna-sõnalt 'ühe välgusähvatuse jooksul'. Sõnastikes, retseptides ja kondiitrite ajaveebides leidub naljatlevaid oletusi: ekleeri tuleb kähku süüa, sest see on nii maitsev; läikiv glasuur meenutab välgusähvatust; ekleer meenutab vormilt välgunoolt.³ Mõnevõrra tõenäolisem on Larousse'i selgitus: ekleer tuleb kiiresti ära süüa, „et mitte selles sisalduvat kreemi maha ajada” (Larousse XX: 29).

Eestis kirjeldab ekleerilaadseid keedutainast küpsetisi juba päris esimene, XVIII sajandi lõpus välja antud Christina Wargi⁴ „Köki ja Kokka Ramat”, kus neid nimetatakse *pritskookideks* („prits kokid”) ja *tuulemunkideks* („tuule-munkid”) (Warg 1781: 556–557), rootsikeelses originaalis vastavalt *sprit-bakelse* ja *wädermunkar* (Warg 1755: 542).⁵ Hilisemal ajal on eesti keeles hakatud kasutama ka sõnu *tuulekook*, *tuulesai*, *tuulekott*, *tuuletasku* jpt. *Tuule*-algulised nimetused lähtuvad saksa sõnast *Windbeutel* 'tuuletasku, tuulekott', mida kasutatakse kõiksugu täidistega keedutainaküpsetiste kohta, ehkki ei saa välistada ka rootsi keele kui vahenduskeele mõju. Samast allikast (Warg 1781) on eesti keelde võetud suur hulk prantsuse päritolu sõnu (Treiman 1976: 51), kuna Euroopas oli just Prantsuse kokakunst XVII sajandil juhtrolli saavutanud. Sellisteks sõnadeks on väga paljude teiste seas näiteks *biskviit*, *kompott*, *kreem*, *marinaad*, *melon*, *renett*, *žele*, *tort*. Nende sõnade eesti keelde toomisel oli kahtlemata määrav roll kokaraamatu tõlkijal, Noarootsi ja Reigi pastoril Johann Lithanderil.

On võimalik, et meile tuntud ekleere pakuti Tartus Werneri kohvikus 1890. aastate paiku (Pritson 2022). See on tõenäoline, kuna *ekleeri*-sõna sündis Prantsusmaal 1850. aastate paiku. Seejuures ei ole päris selge, millal sõna *ekleer* (*ekläär*) Eestisse jõudis ja kas seda nimetust kasutati mõnes XIX sajandil Eestis avaldatud tõlketekstis. Puuduvad kindlad andmed ka selle kohta, et neid tollal Tartus just ekleerideks nimetati. Igatahes ei maini seda sõna 1927. aastal ilmunud fotoillustatsioonidega kokandusraamat: nii retsepti järgi kui ka piltide põhjal otsustades on tegu küll ekleeridega, ent neid nimetatakse *täidispiitsikesteks* (Kokakunst 1927: 260–261). Seda asjaolu võib selgitada ka 1920. aastate suundumus eelistada omakeelseid sõnu.

³ Kokkuvõtet neist hüpoteesidest vt nt Prantsuse pagarite ja kondiitrite ametiala foorumist (BoulangerieNet, 3. I 2011 Jacky78).

⁴ Tuntud ka kui Cajsja Warg.

⁵ Eesti keeles hakati ilmalikku kirjandust ulatuslikumalt avaldama XVIII sajandil. Wargi kokaraamat oli tõlge rootsikeelsest teosest „Hjelpreda i hushållningen för unga Fruentimber” (otse-tõlkes „Majapidamise abivahend noortele naistele”), mille esmatrükk ilmus Stockholmis 1755.

Nüüdseks on ekleerid Eestis laiemalt tuntud ja samasse tooteperekonda kuuluvad ka tuuletaskud, kohupiimataskud, profitroolid, *gougère*'id jpt kondiitritooted.

On teada, et kõne all olevat sõna kasutati nõukogude ajal toiduainetööstuse erialakirjanduses niihästi kujul *ekläär* (TTK 1962: 176) kui ka *ekleer* (Buteikis, Kengis 1965: 76). Samuti on teada, et ekleere (tõenäoliselt just selle nimetuse all) valmis-tati Eestis kondiitritsehkhides 1960. aastate lõpus (Tamsalu 2022). Kuna näib, et sõna *ekleer/ekläär* on eesti keeles kasutusele tulnud alles nõukogude ajal, võib see viidata, et *ekleeri*-sõna on eesti keelde tulnud vene keele vahendusel. Võimalusele, et *ekleer* võib olla venemõjuline vorm, viitab ka Uno Liivaku (1998: 687). Kindlama tead-mise korral selle kohta, mil see sõna eesti keeles kasutusele võeti, saaks vahendus-keele täpsemalt nimetada. Samas on ka selliseid sõnu, mis on mugandatud esmalt vahenduskeelest lähtudes, seejärel aga fikseeritud hoopis lähtekeelne kirjakuju, nt *aaria* ja *aarja* (vt ka Paet 2022).

Prantsuse *ai*-ühendi mugandamisest eesti keeles

Prantsuse mugand on kasutusel muu hulgas nii inglise (*eclair*), saksa (*Eclair*) kui ka vene keeles (*эклер*). On üsna tõenäoline, et sõna algset fikseerimist *ä*-ga toetas ideeline tagapõhi, st soov vältida vene mõjule viitavat kirjakuju, sest tendents vene-mõjulisi vorme eirata on olnud võõrsõnade normimisel üldine (Paet 2022: 926). Arvestades, et sõna fikseeriti esimest korda ÕS 1960-s, võib seda käsitada oma-moodi vastupanuvormina vene mõjudele. 1950.–1960. aastad olid konservatiivse keelekorralduse aeg (Kasik 2022: 1096), ÕS 1960 koostamisel peeti oskussõnade üle teadaolevalt nõu asjaomaste asutustega (vt ka Erelt 2002: 208). Kahjuks ei ole teada, kas arutati ka eklääri kirjakuju üle. Üks ÕS 1960 koostajaid oli Erich Raiet, kes oma 1966. aastal kaitstud väitekirjas võõrsõnade kuju kinnistumisest põhjendab teema-valikut sellega, et ÕS-i koostamisel on vaja kirjakujude üle otsustada. Saksa keele mõju eesti sõnakujule on väheusutav, kuna ka saksa keeles on kasutusel sõnakuju *Eclair* (hääldusega [e'kleːɐ̯] (Duden: *Eclair*)).⁶

Täheühend *ai* (sarnaselt häälikuga *è*) hääldub prantsuse keeles kinnises silbis lahtise *e*-na (IPA [ɛ]), vastandudes kinnisele *e*-le (IPA [e], nagu *éclair*'i sõnaalguline *e*). Nõnda on prantsuse keeles kaks erinevat *e*-häälikut. Lisaks on prantsuse keeles švaavokaalina ja mujal esinev nn tumm *e* (pr *e muet*), IPA [ə], mis hääldub eesti keeles *ö*-lähedasena (erinevais ühendeis on teisigi hääldusvariante, nt [ø] ja [œ], aga need ei puutu siinkohal asjasse). Prantsuse keeles – kus üksiksõnas on rõhk alati viimasel silbil – aga hääldatakse lahtist *e*-d teisiti (madalamalt ehk avatumalt) kui eesti *e*-d: prantsuse keeles paigutub nn keskmadal (lahtine) *e* eesti *e* ja *ä* vahele ning seetõttu võidakse seda häälikut tajuda ka *ä*-na, eesti keele vokaalisüsteemis täpselt samaväärset häälduslikku vastet ei ole (Lippus 2022). Eesti keele puhul peame siin silmas ennekõike pikka *e*-d, kuna lühike *e* hääldub väga sarnaselt prantsuse lahtise *e*-ga, näiteks sõnas *meister* (vrd pr *maître* [mɛtʁ]). Eesti ja prantsuse sõnade häälduse

⁶ Saksa omasõnana tähistab ekleeri *Liebesknochen* 'armuluu', mida Duden põhjendab selgitusega „magus nagu armastus”.

erinevustele on tähelepanu juhtinud ka Johannes Aavik (1933: 7), nentides, et eesti keeles tuleks kasutada „lihtsustet, eestipärastet kompromisshääldust”, mis ei lähtuks mitte sellest, kuidas neid sõnu hääldatakse asjaomases keeles, vaid „nagu neid eesti keeles peab hääldama”.

1781. aastal ilmunud esimeses eestikeelses kokaraamatus on prantsuse päritolu sõnades lahtist *e*-d edasi antud tõenäoliselt just rootsi keele mõjul *ä*-ga: muu hulgas võime sealt leida *krääm prüle* (Warg 1781: 588),⁷ tänapäeval *crème brûlée* ehk brüleekreem. Rootsi keel mõjutas ka eesti kokandussõnavara, nii nagu eesti keelt laiemalt. Prantsuse *crème*’ist sai rootsi keeles *kräm* (OSA: *kräm*), mis hääldus arvatavasti originaalilähedaselt *e*-ga (nagu rootsi *ä* üldiselt), eesti keelde aga tuli juba kujul *krääm*. Samas allikas võib sedasama *ä*-lembust täheldada muudeski prantsuse keelest mugandatud sõnades: nt *soupe à la reine* > *supp a la rään* ’kuninganna supp’ (Warg 1781: 5), *crème de pain* > *krääm dö päng* ’saiakreem’ (Warg 1781: 582). Sõnakuju *krääm* leidub ka 1824. aastal ilmunud Katharina Fehre (1824: 397–401) kokaraamatus, mis on tõlgitud saksa keelest, ent küllap oli selle teose tõlkijale, pastor Carl Matthias Henningile eeskujuks Wargi kokaraamat. Järgmises mahukamas eestikeelses ja samuti saksa keelest tõlgitud Lyda Pancki kokaraamatus, mis ilmus nelikümmend aastat hiljem (Panck 1864), on juba kasutusel sõnakuju *kreem*.

Ka hilisemal ajal on prantsuse keeles lahtise *e*-ga häälduvaid sõnu mugandatud eesti keeles *ä*-ga (vt ka Paet 2011: 150): *afäär* (*affaire*), *barjäär* (*barrière*), *fontään* (*fontaine*), *karjäär* (*carrière*), *kimäär* (*chimère*), *kuväär* (*couvert*), *mohäär* (*mohair*), *plenäär* (< *en plein air*), *revolutsionäär* (*révolutionnaire*), *traväär* (*travers*), *truväär* (*trouvère*) jpt (pikk vokaal asub rõhulises järgsilbis). Muist nendest sõnadest pärineb prantsuse keelest (nt *afäär*, *barjäär*, *plenäär*), muist on meieni jõudnud prantsuse keele vahendusel muudest lähtekeeltest (*fontään* ja *traväär* ladina, *kimäär* kreeka keelest) (VSL 2012). Mõni sõna (nt *funktsionäär*, *konfektsionäär*) on saksamõjuline (sks *Funktionär* < pr *fonctionnaire*; sks *Konfektionär* < pr *confectionneur*): oletatavasti laiendati analoogiapõhimõttest lähtudes *ä*-kujuliseks ka teisi eesti keelde laenatud ja algselt lahtise *e*-ga häälduvaid prantsuse keelest saadud sõnu.

Teisalt esineb eesti keeles ka *eer*-lõpuliselt prantsuselähteseid saksa ja vene keele vahendusel eesti keelde tulnud laene, mille originaalipärane hääldus on lahtise *e*-ga: *etažeer* (*étagère*), *kalorifeer* (*calorifère*), *kremaljeer* (*crémaillère*), *maneer* (*manière*), *meer* (*maire*).

Järjekindlust häälduses ega kirjaipildis ei olnud veel XX sajandi alguseski. Nii soovitas hea prantsuse keele tundja Aavik põhjalikus häälduspõhimõtete kogumikus nn lahtise *e* häälduseks kord *ä*-d, kord *e*-d: Molière [moljäär] ja Lavallière [lavaljäär] vs. Pierre [pjæer] / [pjäär] ja polonees [polonæes] / [polonees]. Samas nendib ta siiski, et see *e* on „ä poole kalduv” ja mõnd sõna võib hääldada mõlemal moel, nt *maire* ’linnapea’ häälduseks pakub ta niihästi [mæer] kui ka [määr]. (Aavik 1927: 20–22)

Ka Paul Ariste (1939: 27) mõonab oma eesti keele häälduse käsitluses, et saksa lühike *e* on lähedane eesti *ä*-le, ja taunib seda, et ühendit *er* hääldatakse sageli

⁷ Wargil algselt (1755: 560) tsitaatkeelendina „Creme Brulé” (pr *crème brûlée*).

võõrsõnades är-iks: *värb*, *pärfektne*, *särveerima*, *konsärvatiivne* pro *verb*, *perfektne*, *serveerima*, *konservatiivne* jne.

Nõukogude aja ilukirjandusteoste hääldusjuhistest võib leida soovitusi hääldada lahtine *e* kord *e*-na, kord *ä*-na. Nii võime ühe 1960. aastal tõlgitud romaani hääldusjuhistest (Dumas 1960: 651) leida: La Fontaine [lafontän], La Vallière [lavaljäär], Molière [moljäär]; 1987. aastal (Dumas 1987: 617) juhatati aga lugeja hääldama: Fontaine [fo(n)teen], Lemaire [lõmeer], Robespierre [robespjeer].

Uuemal ajal on vähemalt keeleõpetuses *ai* hääldamine *ää*-na asendunud *ee*-ga: *e* küll „läheneb *ä*-le”, aga hääldub siiski *e*-na, nagu eesti sõnas *kerä*, ja nt nimi Baudelaire peaks häälduma lahtise *e*-ga ehk [bodler] (Treikelder 2003: 7–14). Keeleõpikuis on *ä*-ga hääldamist otsesõnu keelatud: „[ɛ] on lahtine häälik. Võib lähtuda eesti sõnadest *kell* või *hell*, kuid mitte mingil juhul ei tohi lahtist *e*-d hääldada eesti *ä*-na.” (Leesi 1999: 11, esmatrükk 1987) Sama tendents esineb (vähemalt *ekleeri* ja *eklääri* vahekorras) ka korpuseandmetes: mahukaimas uuema eesti kirjakeele andmekogus, eesti keele ühendkorpuses (ÜK 2021) on sõnakuju *ekleer* ülekaalukalt sagedasem (644 esinemust) kui *ekläär* (72 esinemust).

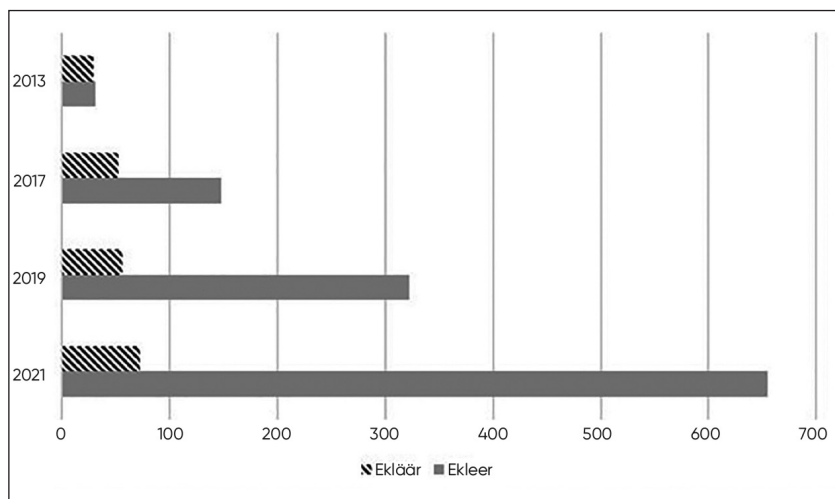
Leksikograafiline ja keelekorralduslik aspekt

2012. a „Võõrsõnade leksikoni” (VSL) toimetamise käigus tehti ettepanek võtta ÕS-i kirjakuju *ekleer*. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna otsusega laiendati kirjakeele normingut (normingu laiendamise kohta vt Paet 2022: 926) kirjakuju *ekleer* (*eklääri* kõrvale): mööndi, et „ligilähedane prantsuse hääldus lubab mõlemat kuju” (Raadik 2019: 63). *Ekleer* võeti VSL-i, alates ÕS 2013-st kajastub see vorm ka norminguallikas küll märksõnana, ent eelistatumaks kujuks on jäänud (kaudselt) ikkagi endine kuju *ekläär*: *ekleeri* seletuseks antakse ’ekläär’ ja *eklääri* juures on tähendus ’keedutainakook’. Selline esitusviis näitab varasema mugandi eelistust. Samamoodi on eelistus vormistatud järgmises, ÕS 2018-s. See näitab, et ÕS-i koostamisel ja toimetamisel on keeleteoimkonna otsuseid küllaltki vabalt tõlgendatud. Keelenõu andmebaasi⁸ kohaselt on aastatel 2005–2019 küsitud üheksal korral selle sõna kirjakuju kohta, vastuseks on antud ÕS-i eelistus *-ääri* kasuks.

Eelneva põhjal nähtub, et vanema kirjakuju *ekläär* eelistamine, nagu on praeguses normingus (ÕS 2018), ei ole põhjendatud. EKI ühendsõnastik (ÜS) esitab *ekleeri* ja *eklääri* rööpkujudena. Kasutusandmete põhjal on põhjust vanem kirjakuju märgendada harva esinevaks, kuna rööpsete kirjakujude esitamisel tuleb keelekasutajale anda selgitusi nende vahel valiku tegemiseks. Vananenuks märgendamine peaks põhinema korpuseandmetel. Kui vaadelda (joonis 1) *eklääri* ja *ekleeri* suhet 2013., 2017., 2019. ja 2021. aasta korpustes (EtTenTen 2013, ÜK 2017, ÜK 2019, ÜK 2021),⁹ siis on näha kirjakuju *ekläär* järjekindlat harvenemist ja *ekleeri* sagenemist. Korpuseandmete põhjal on põhjust *ekläär* vananenuks märgendada.

⁸ EKI keelenõu andmebaas on elektrooniline tööandmebaas, mis sisaldab (12. XII 2022 seisuga) ligi 19 200 telefoni või meili teel laekunud keelenõuandepäringut ja vastust alates aastast 1991.

⁹ Uuemad korpused sisaldavad ka varasemaid.

Joonis 1. Ekleer vs. ekläär eesti keele korpustes 2013–2021.

Kokkuvõtteks

Eesti keeles on lahtist *e*-d sisaldanud prantsuse laenude mugandamine olnud eba-järjekindel. Sõna *éclair* fikseerimine eesti keeles kujul *ekläär* lähtus tõenäoliselt omaaegsest tavast hääldada prantsuse sõnade rõhulistes silpides sisalduvat lahtist *e*-d eesti keeles pika *ä*-ga. Tõenäoline on ka püüd vältida vene vormiga kokku lan-gevat sõnakuju. Lahtise *e* varieerumist eesti mugandites on mõjutanud ühelt poolt nii hääldus – erinevused prantsuse ja eesti keele fonotaktikas – kui ka (võimalikud) vahenduskeeled: saksa, rootsi ja vene keel. Kuna veel XX sajandi alguses soovitas Aavik mõnel juhul pigem *ä*-hääldust ja teisel *e*-hääldust, ei saa imeks panna, et nagu paljudes teistes mugandkujude varieerumist illustreerivates sõnades, on pikka aega kasutusel olnud niihästi *ekleer* kui ka *ekläär*.

Uuemad korpuseandmed (ÜK 2021) näitavad, et *ekleer* on levinum kui *ekläär*, mis on kooskõlas keeleõpetuses levinud põhimõttega, et *ä*-häälikust tuleks loo-buda ka prantsuse keeles (rõhulises silbis) lahtist *e*-d sisaldavate sõnade hääldami-ses. Vanemad laenud, nagu *afäär*, *karjäär* ja *reväär* on juba kasutuses juurdunud ja sagedased, nende kuju on nii-öelda konserveeritud. Otsuse eelistada üht või teist sõnakuju saab keelekasutaja langetada nende keelendite puhul, mille tähistamiseks kasutatakse rööpkujusid, nagu see on *ekleeri* ja *eklääri* puhul.

Võõrsõnade kirjaipildi varieerumine on väga avar teema ja väärib süstemaatilise-mat käsitlust, sh prantsuse laenude osas. Süsteemset käsitlemist vajaksid prantsuse nn tumma *e*-d sisaldavad sõnad – nt *reduut* pro **röduut* < pr *redoute*. Siinne *ekleeri* ja *eklääri* vaatlus ilmestab hästi võõrsõnade mugandamise mitmetahulisust ja selgi-tab selle protsessi ekstralingvistilisi tegureid ning juhuslikkustki. Uurimist vajavaid küsimusi jagub aga veel mitmeks eraldiseisvaks käsitluseks.

Uurimust on toetanud Eesti Teadusagentuuri projekt „Eesti keele sõnavara ja korraldus: kasutuspõhine keelearendus ja kasutajakeskne veebidisain,“ (EKKD103).

VEEBIVARAD

BoulangerieNet. <https://www.boulangerienet.fr/bn/viewtopic.php?t=47393>

Duden. Wörterbuch. <https://www.duden.de/woerterbuch>

EtTenTen 2013 = Eesti veeb 2013 (etTenTen) korpus. <https://doi.org/10.15155/1-00-0000-0000-0000-0012EL>

IPA 2015 = The International Phonetic Alphabet and the IPA Chart. International Phonetic Association, 2015. <http://www.internationalphoneticassociation.org/content/ipa-chart>

OSA = Om Svar Anhålles. <https://www2.saob.se/osa/index.phtml>

ÜK 2017 = Eesti keele ühendkorpus 2017. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-071E7L>

ÜK 2019 = Eesti keele ühendkorpus 2019. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08565L>

ÜK 2021 = Eesti keele ühendkorpus 2021. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08D17L>

ÜS = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2021. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

Aavik, Johannes 1933. 20 Euroopa keelt. 20 Euroopa keele hääldamise reeglid eriti pärisnime ja tsitaatsõnade ning -lausete hääldamiseks. Tartu: Kirjastus Istandik.

Ariste, Paul 1939. Eesti keele hääldamine. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Buteikis, Niina; Kengis, Robert 1965. Jahust kondiitritoodete valmistamine. Õppevahend tootlustegevõtete töötajatele. Tallinn: Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklik Liit.

Carême, Marie-Antoine 1815. Le pâtissier royal parisien ou Traité élémentaire et pratique de la pâtisserie Ancienne et moderne, de l'Entremets de sucre, des entrées froides et des socles. Kd I. Paris: J. G. Dentu. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k852393j?rk=42918;4>

Dumas, Alexandre 1960. Vikont de Bragelonne ehk Kümme aastat hiljem. Kd III. Tlk Tatjana Hallap. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Dumas, Alexandre 1987. Krahv Monte-Cristo. Tlk Tatjana Hallap. Tallinn: Eesti Raamat.

Erelt, Tiiu 2007. Terminõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Fehre, Katharina 1824. Uus Kögi- ja Kokka Ramat, mis õpetab keigetarwilissemad road pissokesse ja sure maiapiddamisse kohta teggema, ja keik mis senna jure tarwis, ja sedda möda, kui Lihwlandi kokka ja maiapiddamisse ramatust on luggeda, mis Saksakele on wäljaantud. Tlk Carl Matthias Henning. Tallinn: P. C. G. Dullo.

Gouffé, Jules 1873. Le livre de pâtisserie. Illustr Etienne Antoine Eugène Ronjat. Paris: Librairie Hachette et C. <https://play.google.com/store/books/details?id=eNUqAAAAYAAJ&rdid=book-eNUqAAAAYAAJ&rdot=1>

Kasik, Reet 2022. Keelekorraldus Nõukogude Eestis. (Vaateid eesti keelekorralduse arengu- loole). – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 1093–1103. <https://doi.org/10.54013/kk780a2>

- Kokakunst 1927** = Kokakunst sõnas, pildis ja filmis. Tarviline juht perenaistele: 1000 maitseva toidu kokkuseadet ja hulk väärtuslikke ning tulusaid näpunäiteid ja juhatusi maitseva toidu valmistamiseks kui ka nägusaks serveerimiseks 284 selgitava pildi ja filmiga. Tallinn: Elu.
- Larousse XX** = Larousse du XXe siècle. Kd III. Peatoim Paul Augé. Paris: Librairie Larousse, 1930.
- Leesi, Lauri 1999**. Prantsuse keele õpik algajale. Tallinn: Valgus.
- Liivaku, Uno 1998**. Tähelepanekuid Eesti Televisiooni keelekasutusest. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 680–690.
- Lippus, Pärtel 2022**. Meili teel Madis Jürvistele saadetud info 18. XI.
- Paet, Tiina 2011**. Tsitaatsõna hääldusest eesti keeles ja selle esitusest sõnastikes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 56 (2010). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 148–171. <https://doi.org/10.3176/esa56.08>
- Paet, Tiina 2022**. Võõrsõnade kuju normimise probleeme tänapäeva eesti keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 923–947. <https://doi.org/10.54013/kk778a3>
- Panck, Lyda 1864**. Kasulinne kögi- ja majapidamissõnaraamat. Tlk F. Eckfeldt. Tartu: E. J. Karow.
- Pritson, Õie 2022**. Meili teel Tiina Paetile saadetud info 25. X.
- Raadik, Maire 2019**. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna veerandsajand. – Oma Keel, nr 1, lk 54–67.
- Raiet, Erich 1966**. Võõrsõnade kuju sõltuvus lähte- ja vahendajakeeltest tänapäeva eesti keeles. Väitekirj filoloogiateaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Rey, Alain (peatoim) 1993**. Dictionnaire historique de la langue française. Paris: Dictionnaires Le Robert.
- Tamsalu, Tiiu 2022**. Meili teel Madis Jürvistele saadetud info 21. X.
- Treikelder, Anu 2003**. Prantsuse keel. Grammatika. Tallinn: Ilo.
- Treiman, Linda 1976**. Prantsuse päritolu sõnu eesti 18. sajandi ilmalikus kirjanduses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 21 (1975). Tallinn: Eesti Raamat, lk 51–68.
- TTK 1962** = Eesti NSV Rahvamajanduse Nõukogu toiduainete tööstuse toodete vabariiklike ja ametkondlike tehniliste tingimuste kogumik. 1. osa. Tallinn: Eesti NSV Rahvamajanduse Nõukogu Toiduainete Tööstuse Valitsus.
- VSL 2012** = Võõrsõnade leksikon. Koost Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet. Peatoim Tiina Paet. Toim T. Paet, Tuuli Rehema, Katrin Kuusik, Argo Mund, Kaspar Kolk, Ülle Viks. 8., põhjalikult ümber töötatud tr. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Valgus.
- Warg, Christina 1755**. Hjelpreda i hushållningen för unga Fruentimber. Stockholm: Lor. Ludv. Grefing.
- Warg, Christina 1781**. Köki ja Kokka Ramat, mis Rootsi Kelest Eesti-ma Kele üllespandud on. Tlk Johann Lithander. Tallinn: A. H. Lindfors.
- ÕS 1960** = Õigekeelsuse sõnaraamat. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Toim Ernst Nurm, Erich Raiet, Magnus Kindlam. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Ereht, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2018** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Ereht, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

Madis Jürviste (sünd 1985), MA, Eesti Keele Instituudi nooremteadur-leksikograaf (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn); Tartu Ülikooli doktorant, madis.jurviste@eki.ee

Tiina Paet (sünd 1974), MA, Eesti Keele Instituudi vanemkeelekorraldaja-nooremteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn); Tartu Ülikooli doktorant, tiina.paet@eki.ee

On the variation of French loanword spellings in Estonian: *ekläär* vs *ekleer*

Keywords: corpus planning, standards of written language, spelling variants, culinary terms, adaptation of borrowings, French borrowings

The article looks at the ways the spelling of foreign words of French origin has become fixed in Estonian, with a focus on the adaptation into Estonian of words pronounced with an open *e* in French. In Estonian, the spelling of foreign words typically follows their pronunciation, i.e., the spelling is based on the approximate pronunciation in the (original) language. Hence, the variations in the spelling of the Estonian adaptations likely derive from the French pronunciation instructions provided in Estonian sources and possibly from the influence of intermediary languages.

Two spellings of the word for the French choux pastry cake *eclair* currently coexist in Estonian: *ekleer* and *ekläär*. The word first appeared in ÕS 1960 as *ekläär* and was also standardized as *ekleer* in 2013; as such, it is a good example of the adaptation of French words in Estonian.

The adaptation of French borrowings containing an open *e* has been inconsistent in Estonian. The initial fixation of the word *éclair* with the spelling *ekläär* likely derived from the erstwhile custom of pronouncing the open *e* in the stressed syllables of French words as a long *ä* in Estonian. An effort was probably also made to avoid the spelling coinciding with the Russian form (эклер); there is a general tendency to ignore Russian-influenced forms when it comes to the standardization of foreign words in Estonian.

The variation of the open *e* in Estonian adaptations has been affected by pronunciation – differences in the phonotactics of French and Estonian – as well as intermediary languages: German, Swedish and Russian.

Madis Jürviste (b. 1985), MA, Institute of the Estonian Language, Lexicographer, Junior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn); University of Tartu, Doctoral Student, madis.jurviste@eki.ee

Tiina Paet (b. 1974), MA, Institute of the Estonian Language, Senior Language Planner, Junior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn); University of Tartu, Doctoral Student, tiina.paet@eki.ee

Keeletoimetajate õpetamisest õppejõu pilgu läbi

(Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole)

Keelekorralduse põhimõtted jõuavad tekstidesse mitut teed pidi, nii kirjalike keelenõuannete kui ka vahendajagrupi ehk keeletoimetajate valikute ja otsuste kaudu. Keeletoimetajad omandavad keelekorralduse põhimõtted ja teadmised üldjuhul ülikoolis, hiljem muidugi ka töö ja enese-täiendamise käigus.

Enamasti on keeletoimetajatel filoloogiline haridus, suurem osa toimetajatest ongi lõpetanud eesti filoloogia õppekava. Noorematest keeletoimetajatest moodustavad olulise osa need, kes on õppinud just nimelt keeletoimetamist. Keeletoimetajaks saab praegu õppida Tallinna Ülikooli keeleteaduse ja keeletoimetamise magistrikaval ja Tartu Ülikoolis soome-ugri ja eesti filoloogia magistikaval eesti keele hoolde mooduli ainete toel.

Ülikoolid ja õppekavad

Kuigi eraldi erialana ei ole keeletoimetamist mitte alati ülikoolides õpetatud, on eesti filoloogia õppekavades ikka lisaks õige- ja heakeelsuse ainetele leidunud kitsamalt toimetamisega seotud aineid või aineplokke. Tartu Ülikooli magistriõppekavas oli 2003.–2014. aastani keeletoimetamine eraldi spetsialiseerumisharu. Alates 2015/2016. õppeaastast sai keeletoimetaja eriala aineid õppida ühe valikuna moodulis „Valitav lisapädevus oma erialal”. Praegu

on Tartu Ülikoolis võimalik keeletoimetamist õppida bakalaureusetasemel, kus on eesti ja soome-ugri keeleteaduse õppekavas 6 ainepunkti (EAP, võrdub üliõpilase tehtava 26 töötunniga) mahus keeletoimetamise aineid, millele lisandub soovi korral 6-punktiline toimetamispraktika. Kui arvestada, et kokku on bakalaureusetaseme õppekava maht 180 EAP-d, moodustavad need ained alla 10 protsendi ainetest. Magistritasemel (õppekava maht on 120 EAP-d) on moodulis „Eesti keele hoolde” 18 EAP eest toimetamisaineid (majandus-, õigus- ja halduskeele erikursused, stilistika, tehnikatekstide toimetamine, toimetamine veebis ja tehniline toimetamine, tõlke toimetamine). Nendele ainetele lisaks tehakse 6 EAP eest toimetamispraktikat. 2023/2024. õppeaastaks valmib uus õppekava, kuhu tuleb 12 EAP mahus valikmoodul „Keeletoimetamine”.

Tallinna Ülikoolis loodi keeletoimetamise magistrikava 2004. aastal. Alates 2017. aastast on keeletoimetamine keeleteaduse ja keeletoimetamise liitõppekava osa. Bakalaureusetasemel oli Tallinna Ülikoolis 2017. aastani eraldi referent-toimetaja eriala, nüüd moodustab see eesti filoloogia õppekavas ühe peeriala. Paralleelselt on refereerimise ja keeletoimetamise ainetest komplekteeritud 48 EAP mahus kõrvaleriala, mida saavad valida ja ka validavad eesti filoloogia üliõpilaste kõrval kõikide teiste humanitaarteaduste instituudi erialade üliõpilased. Magistritasemel on erialaaineid kokku 84 EAP-d (ülejäänud punktimahu täidab üks vabaaine, üks üliõpilane sissejuhatav aine ja magistritöö). Erialaainete hulgas on keeletoimetaja peeriala maht 27 EAP-d ja sinna kuuluvad ained, nagu toimetamine, kirjastamise alused ja kirjandusliku teksti toimetamine,

eri tekstiliikide toimetamine ja terminoloogia ning 6-punktiline toimetamispraktika. Lisaks teevad keeleteoimetaja peeriala üliõpilased magistriseminaris 3 EAP mahus individuaalset toimetamistööd. Kuna keeleteoimetamine on tänapäeval tihedalt seotud tõlkimisega, sest väga suur osa toimetatavatest tekstidest on tõlketekstid, on keeleteoimetajate õppekavva lisatud kolm tõlkeainet (tõlkelingvistika; kirjaliku tõlke alused; projektijuhtimine, masintõlge ja tõlketehnika).

Peamine ainekursus, kus keelekorralduspõhimõtteid on läbi aegade käsitletud, on mõlema ülikooli keeleteoimetajate õppekavas olnud kas keelekorralduse või oskuskeelekorralduse kursus. Nii oli 1992.–1994. aastani Tartu Ülikooli eesti filoloogia õppekavas Tiiu Erelti loetav aine „Eesti keelekorralduse ajalugu keskastmes”, 1997.–2007. aastani „Eesti keelekorraldus”, 1995.–2014. aastani aine „Oskuskeelekorraldus”, aastatel 2007–2013 „Eesti kirjakeele ajalugu ja korraldus”, „Erikursus oskuskeele- ja nimekorraldusest” ning 2019. aastal „Eesti keele korraldamine ja seisund”. Kuigi aine nimetus on aja jooksul muutunud, on ainekaartidelt näha, et peamised teemad ja ainekirjandus, sh kohustuslik kirjandus, on samaks jäänud. Tallinna Ülikooli keeleteoimetamise õppeainete täpsed nimetused varieeruvad, kuid vaadates ainekaartidel esitatud kirjandust, on näha, et üheksakümnest alates (varasemad ainekaardid ei olnud autorile kättesaadavad) on kohustusliku kirjanduse hulgas olnud alati Tiiu Erelti „Eesti keelekorraldus” (2002). Seega võib öelda, et üksikisiku, antud juhul Tiiu Erelti mõju on olnud valdkonna spetsialistide kujundamisel suur, seda mitme põlvkonna keeleteoimetajate puhul, ning väljendudes kas otseselt ainet õpetades või kaudsemalt, tema kirjutatud keelekorralduse tüvitekstidega.

Mõlema ülikooli õppekavade muutusi jälgides on näha, et keeleteoimetaja eri-

alaga seotud õppekavad ja ainemoodulid peegeldavad riigi tasandil toimuvaid haridusmuutusi: õppekavade koondamise tagajärjel on saanud 2000. aastate alguses eraldi õppekavadest esialgu omaette eriala ja seejärel mõnikord veelgi väiksema mahuga valikmoodul. Sellise koondamise tagajärjel on paratamatult tulnud millestki loobuda ja ainekursusi ühendada. Nii on keelekorralduse üldisemaid põhimõtteid puudutav olnud algselt eraldi keelekorralduse ainekursus ja seejärel liikunud teiste ainete alateema(de)ks. Iseenesest ei oleks see probleem, kuid väike kahtlus siiski tekib, kas keelekorraldusega seotud teoreetilised teemad saavad teiste ainete sees piisavalt aega ja ruumi.

Õppeained

Kui heita pilk õppekavadesse ja vaadata, mis aineid näiteks Tartu Ülikoolis 2004/2005. õppeaasta keeleteoimetaja erialamoodulis õpetati, on näha, et lisaks eri tekstiliikide toimetamise ainetele tuli üliõpilastel läbida üldisemat tausta pakkuvad ained, nagu korpuste praktika, erikursus kirjakeele varieerumisest, suuline kõne ning tekstianalüüs. Keelekorraldusega seotud aineid oli moodulis kaks: nimekorraldus ja oskuskeelekorraldus.

Pea kaksikümne aastat hiljem ehk 2021/2022. õppeaastal on keeleteoimetaja valikmoodulis endiselt eri tekstiliikide toimetamise ained. Oskuskeel ja nimekorraldus on nihkunud üheks aineks, lisandunud on stilistika, toimetamine veebis ja tõlke toimetamise kursus.

Tallinna Ülikoolis oli 2004/2005. õppeaasta keeleteoimetaja magistriskavas mitu eri tekstiliikide toimetamise ainet (nt õigus- ja haldusteksti, ilukirjandusteksti toimetamine), eesti keele variatiivsuse aine, aga ka üldisemad ainekursused, nagu sotsiolingvistika ja keelepoliitika. 2021/2022. õppeaasta keeleteoimetaja erialamoodulis on terminoloogia aine nihkunud magistri-

seminari ja eri tekstiliikide toimetamise aine osaks, lisandunud on tõlkimisega seotud ained, nt masintõlke ja projekti-juhtimise kursus, ja rakenduslingvistika erikursus, mis paaril viimasel aastal on sisult olnud nimekorraldus.

Kursuste ainekaartidelt saab aimu ka sellest, mida täpsemalt eri ained sisaldasid. Näiteks on Tallinna Ülikoolis 2015. ja 2018. aasta keelelise toimetamise aine nii loengumaht tundides (42 akadeemilist tundi 6-punktilisel kursusel), õpiväljundid kui ka eesmärgid jäänud samaks. Teemadesse on aga 2018. aastal lisandunud toimetamise etapid ja teksti toimetamisvajaduse hindamine ning eraldi märksõnaga on välja toodud korrektuur. Ka ainekursuse kirjandus on püsinud suures osas muutumatu. 2021. aasta ainekaardilt paistab, et auditoorsete tundide arv on varasemaga võrreldes isegi suurenenud (48 tundi).

Ühelt poolt näitavad toimunud muutused õppekava tänapäeva keeleteoimetaamise nõudmistega kohandamist, näiteks tõlkimisega seotud ainete lisandumine. Teisalt paistab õppekavadest veidi ka kurb tõsiasi, et aineid õppekavva planeerides tuleb tahes-tahtmata arvestada sellega, millised ainekursused on olemasolevate õppejõudude ja nende teadmiste ringiga kaetud ja millised mitte. Aineid, mis annaksid üliõpilastele keeleteoimetajana küll hea ettevalmistuse, nt eri tüüpi ilukirjandustekstide toimetamine ja reklaamtekstide stilistika, küljendamine, masintõlke järeltoimetamine, ei saa õppekavva planeerida kas või selle tõttu, et vastava ala õppejõude ei leidu kas üldse või ei leidu piisavalt.

Toimetajaelu: tellijad, tõlkijad, autorid

Hoolimata sellest, et ainekursuste sisu tänapäevastatakse pidevalt, tekib tihti igapäevases õpetamistöös küsimus, kas üldse ja kuivõrd suudab ülikool tegelikult

tulevast keeleteoimetajat tema tööks ette valmistada. Üha enam tunnevad värskest tööle asunud keeleteoimetajad, et nad oleksid justkui kahe tule vahel. Töö tellijat ehk klienti huvitab tihti ainult tähtaeg ja hind – et töö saaks ruttu tehtud ja et trükist saaks palju müüa ning nii, et keeleteoimetaamise hind moodustaks kogu trükise hinnast võimalikult väikese osa. Seetõttu on järjest vähem teoseid, millel on sisutoimetaja, ja teksti sisuliste probleemide märkamine jääb sageli keeleteoimetaja õlule.

Keeleteoimetaja teise partneri, tõlkija huvi on sageli kitsalt see, et mõte oleks hästi edasi antud, et tõlge oleks täpne. Vahel soovib tõlkija ka seda, et keeleteoimetaja töö ei võtaks väga palju aega, sest enamasti kulub tõlkimiseks rohkem aega kui esialgu plaanitud ning kuna käsikirja trükki andmise tähtaega enamasti nihutada ei saa, lüheneb just see aeg, mis oli mõeldud keeleteoimetaamisele.

Keeleteoimetaja võib olla autori parim sõber. Arvestada tuleb aga sellega, et autori jaoks on tema tekst juba olemuslikult väga kallis ja mõnikord tunduvad keeleteoimetaja pakutud muudatused, isegi siis, kui need teevad teksti paremaks, autori jaoks häirivad või lausa haavavad. Seega peab keeleteoimetaja olema paranduste põhjendamisel delikaatne ja oskama autori tunnetega arvestada. Mõnikord on aga keeleteoimetaja mõne autori jaoks lihtsalt keegi, kes „teeb keele korda”. Selline tellija tavaliselt ei soovigi parandusi üle vaadata. Vahel aga tahetakse keeleteoimetaja käest just nimelt keelenõu, soovitakse arutleda ja koos lahendusi otsida.

Omaette oskust nõuab eriti algajalt keeleteoimetajalt tekstist distantseerumine – alati ei peegelda tekst toimetaja enda eetilisi tõekspidamisi ja oskus rahulikult toimetada seisukohti, millega ise kuidagi nõus olla ei saa, areneb aastate jooksul.

Loomulikult on trükisel ka sihtrühm ehk lugeja, keda ei huvita mitte see, kas ja kui palju keeleteoimetaja tekstiga tööd teha

sai või kas autor või tõlkija suhtus ettepanekutesse hästi või mitte, vaid lihtsalt see, et teksti oleks hea ja huvitav lugeda. Lugeja ei peakski märkama, kas keeleteoimetaja on oma tööd hästi või halvasti teinud. Kui lugeja hakkab keeleteoimetaja peale mõtlema, võib olla tegemist tekstiga, mida ei ole mingil põhjusel hea lugeda.

Järjest sagedamini on keeleteoimetaja vastakate huvide keskmes ka situatsioonis, kus ta peab (nt ametitekstides) järgima kirjakeele normi, kuid samas tulema toime ühiskonnas toimuvate keelekorraldusarutelude ja mullistuste tõttu tekkinud segadusega. Kui keeleelust veidi kaugemad inimesed kuulevad, et midagi justkui toimub, et arutletakse kirjakeele normimise kaotamise üle vms, tekib keelekasutajas tihti ebakindlus. Levinud on hulk keelekorraldusega seotud müüte, nagu „nüüd on ju kõik vabaks lastud” või „need reeglid muutuvad nii sageli, et kuidagi ei jõua järke pidada” või vastupidi – „reeglid on reeglid, aga tegelikult on keel hoopis midagi muud”. Sellise suhtumise ja ebakindluse sees peab keeleteoimetaja suutma endiselt toime tulla, otsustada, mis tekstiga on tegemist, kellele see on suunatud, kui rangelt tuleks normi järgida, millist stiili hoida ja kuidas tehtud keelevalikuid peaks autorile põhjendada.

Idealis tuleb õpetada tulevase keeleteoimetajaid nii, et nad kogu selles eri osapoolte tahtmiste-soovide-tõekspidamiste puntras säilitaksid igas olukorras professionaalsuse. Kindlasti ei piirdu keeleteoimetajaõpe komareeglite drillimise või muude õigekirjanüanssidega – palju olulisem on õpetada tuleviku keeleteoimetajad tajuma keelt sügavamalt ja laiemalt. Keeleteoimetaja peab mõistma keele struktuuri, eri tasandeid, suutma saada aru keelemuutustest, nende regulaarsusest või ebaregulaarsusest, võimalikest põhjustest, tajuma keele üldisi arengusuundumusi, et teha nende teadmiste taustal ise adekvaatseid ja tekstikohaseid otsuseid. Toi-

metaja peab suutma mõtestada õigekirja kui kokkulepet, ka seda, miks just selline kokkulepe parasjagu kehtib. Seega peab ta tundma keelekorralduse üldisi põhimõtteid ja seda, et need põhimõtted võidakse aja jooksul ümber hinnata.

Keeleteoimetajate ettevalmistamise probleemkohti. Ühe õppejõu vaade

Kuigi õppejõud on üksmeelel selles, et tulevaste keeleteoimetajatele on praktiliste oskuste kõrval tähtis anda lai teoreetiline keeleteaduslik taust, on üliõpilaste vaade vahel teistsugune. Mõnikord on üliõpilaste arvates keeleteoimetajail vaja ainult praktilisi keeleteoimetamisoskusi. Nii on õppekava koostajatel ajuti keeruline leida tasakaalu teoreetiliste ja praktiliste ainekursuste vahel.

Teine murekoht ulatub ülikoolist välja ja on seotud värske, just bakalaureuse-taseme üliõpilaste lugemusega. Eesti filoloogia õppekavale astunute tekstikogemus on mõnikord äärmiselt napp ja seetõttu ka maailmapilt kitsuke. Õppejõud saab üliõpilaste kogemuste ja teadmiste nappusest aimu, kui tekstis tulevad ette näiteks ajalooteadmisi (nt uus ja vana kalender, nimede eestistamine) või head stiilitaju eeldavad keelendid. Keeleabi- ja muid infoallikaid on keeleteoimetaja töö jaoks küllalt, kuid kui lugemus on vähene, ei taipa tulevane toimetaja kahelda ega infot otsima hakatagi.

Kindlasti vajab arendamist üliõpilaste suhtlusoskus. On ju tulevane keeleteoimetaja vahelüli kirjutaja ja keelenormingute vahel ning tal on vaja autorile enda parandusi põhjendada, selgitada, neutraalses toonis arutleda ja kokkulepeteni jõuda.

Värske vilistlaste tagasisidest selgub, et algajail keeleteoimetajail on üsna keeruline töömaailma siseneda: toimetulek toimetamistöö tempoga käib esialgu üle jõu, sest tähtajad on sageli sellised, et ei ole aega ei teksti süveneda ega seda viimist-

leda. Seega tuleb üliõpilastele õpetada ka ajakasutust.

Et keeleteaduse ja keeleteoimetamise eriala on avatud magistriastme õppekavaga ja sisseastumine ei eelda filoloogilist bakalaureusetaseme haridust, on üliõpilased väga erineva taustaga. Üliõpilaste seas on olnud näiteks matemaatika, geograafia, muusika, majanduse ja õigusteaduse bakalaureuse- või ka magistrikraadiga õppijaid. Ühelt poolt annab filoloogiast erinev taust tihti mingi valdkonna tekstide toimetamiseks eeliseid, ka grupidünaamika on mitmekesise taustaga õppijatel innustav. Teisalt muudab filoloogia baasmõistete puudumine teiselt erialalt tulnute jaoks õppimise keeruliseks, eriti esimese semestri alguses. Samas on senine kogemus näidanud, et innustunud üliõpilased suudavad päris kiiresti vajalikud mõisted ka iseseisva tööga selgeks teha ja magistritöödest ei paista üliõpilase erinev taust enam välja.

Kindlasti on praegu keeleteoimetamist õpetada ja õppida kergem kui näiteks 20 aastat tagasi. Et eri tüüpi abimaterjale on rohkesti (nt andmebaasid, sõnastikud, otsingusüsteemid, automaatne tõlge, Google jne), on võimalik väga paljut üsna hõlpsalt kontrollida ja välja uurida. Teisalt on toimetatavad tekstid muutunud järjest ebakvaliteetsemaks (toor- ja masintõlked, kantseliidist ja stampidest pungil arusaamatud sõnajadad, peenutsevad ja käänamata nimisõnadega reklaamtekstid jne) ning selliste tekstidega toimetulekuks on raske üliõpilasi ette valmistada.

Positiivsena võib näha üliõpilaste üha tugevamat vastutuse taju. Õppejõu kogemuse järgi suhtuvad üliõpilased järjest vastutustundlikumalt autori teksti, tihti ollakse liigagi ettevaatlik ja kardetakse

muuta autori sõnastust. Vahel on tunda, et üliõpilastel, kes hakkavad lõpetama ja tööle siirduma, on hirm mitte vastata tellija nõudmistele. Suurenenud on ka tähelepanu toimetajatöö eetilistele külgedele: näiteks arutletakse selle üle, kas on eetiline teha tekst ilusaks, kui selle sisu on halb või lausa kahjulik, kas tuleb autori tähelepanu juhtida sellele, kui tekst on kallutatud jne. Samuti tajuvad just magistriastme üliõpilased enda rolli praktilise keelekorralduse elluvijana, nad arutlevad normingute ja nende muudatuste üle ning annavad hea meelega keelenõu teiste erialade üliõpilastele.

On enesestmõistetav, et maailm ja tekstid ning sedakaudu keeleteoimetajale esitatavad nõudmised muutuvad. Kindlasti tuleb järjest enam tegeleda masintõlke toimetamisega, keeleteoimetaja baasoskuste hulka kuulub juba ammu (vähemalt) korralik inglise keele valdamine, järjest tähtsamaks saab oskus otsida ja hinnata teavet ning võimalik, et tulevikus peab keeleteoimetaja oskama ära tunda ka tehisaru loodud tekste. Seega peab keeleteoimetaja õppekava andma eesti keelt, keelekorraldust, õigekirja ja toimetamist puudutavatele oskustele lisaks alusteadmisi, nt kuidas tulla toime töömaailma tempoga, suhelda, lähtuda oma töös eetilistest tõekspidamistest. Keelekorralduse puhul saab aga üksikute normingute tundmise kõrval järjest olulisemaks oskus keelekorralduspõhimõtteid ja sedakaudu toimetamistööd üldisemalt mõtestada.

Kirjutis põhineb konverentsil „150 aastat oma keelekorraldust” (22. IV 2022 Tallinnas) peetud ettekandel.

REILI ARGUS

Tule tagasi Tartu, metsdändi!

Mehis Heinsaar. Kadunud hõim. Tallinn: Menu Kirjastus, 2022. 319 lk.

Võib vist öelda, et oma teise romaaniga on Mehis Heinsaar täieõigusliku metsdändina tagasi pöördunud Tartu kirjandusringkonda. Polnud teda vahepeal näha ei Kivastiku Promenaadis, Veinis ja Vines ega muudes kultuursust täis kohustuslikes Tartu lõbustuskohtades. Mulle on meeldinud viimasel ajal mõelda, et Tartu on muutumas Lääne-Berliiniks, sest raudne eesriie on ju jälle langenud alla Peipsi järve peale! See aga tähendab dekadentsi ja dändismi tagasitulekut Tartusse: elatakse nagu viimseid aegu, süüakse severjaninlikult ananasse ja juuakse šampanjat. Kirjanduslik skeene tühja kohta ei salli...

Muutunud Tartu kirjanduselu kontekstis määratleksin Heinsaart tõesti eheda metsdändina. See dändi alaliik veedab küll päevi lamades ja vaadates „Hercule Poirot’d” ning „Midsomeri mõrvu”, kuid kevaditi tahab ikka teha tamme all lõket.¹ Ta kannab rõhutatult lihtsaid riideid ja tuleb tähtsasse musta laega saali suure matkaseljakotiga. Kuid siinkohal peab alati silmas pidama, kuhu selline rõhutatud lihtsus võib viia ja et kodumaine metsdändilikkus võib olla vastavuses maailmatrendidega: 2022. aasta kõrgmoes tegid ilma hiigelsuured, brutaalsed-rustikaalsed XXL seljakotid, mida kandsid

oma õblukestel õlgadel Diori, Pradasse ja muusse sellisesse rietatud modellid.²

Heinsaare „Kadunud hõim” algab nagu mõni B-kategooria armastusromaan võrdlemisi konarliku ja kodukootud looga filoloogide armastusest. Ilmselt paljud lugejad paneksid sellise teose käest, kui neil ei oleks kujunenud kõrgendatud ootusi autori teoste suhtes. Oma pikaldasusega Edgar Allan Poe „Arthur Gordon Pymilugu” (1838) meenutav algus toob lugeja ette nõrga loomuga unistajast kirjandusmuuseumi töötaja, kes vaatamata väikesele sissetulekule andub demonitele erinevates joogikohtades. Heinsaare kirjeldatavad isikud on Tartule iseloomulikud, nii et mõneski mõttes võib „Kadunud hõimu” nimetada Tartu romaaniks, olgugi et teose põhiline tegevus toimub Soomaal. Tartu kui soo peale ehitatud linna ja Soomaa mitteteadvuslik side esitatakse juba teose alguses, peategelase unenägude kirjeldustes: „Tartus, selles väikeses ja kinnises linnas, võib heitliku iseloomuga inimene üsna kergesti kaotada olemise mõtte ja perspektiivi. Nägin oma toonastes unenägudes tihti painajalikku monstrumit, hiiglaslikku sookonna, kes elab linna all veega täidetud urgudes ja kellele tuuakse ohvriks alla käinud, uppunud hingi. Need unenäod tekitasid minus vastiku lämbumistunde. Tõesti, see soo peale rajatud linn võis neelata omadega ummikusse jõudnud inimese kiiresti...” (Lk 27) Niisuguse tegelase viimist ja jätmist Soomaale ei saa nimetada muuks kui geniaalseks motiiviks.

Tartu kui kinnise linna kujund on viimasel ajal hoogsalt teisenenud ja saanud uue tähenduse, sest seoses Ukraina konf-

¹ M. Mikomägi, Kirjanik Mehis Heinsaar: Olen jumalalinnuke kulka abil. – Teatritasku 10. XII 2022. <https://teatritasku.ee/kirjanik-mehis-heinsaar-olen-jumalalinnuke-kulka-abil/>

² Vt nt ajakirja 10 Men 2022, nr 56, Autumn/Winter, lk 231–234.

liktiga ja raske eesriide langemisega Eesti idapiiril on nõukogudeaegse kinnise linna mainega Tartust saanud kapitalistliku maailma viimane vaba kants, kust vaenuliku riigi piirini on alla saja kilomeetri. Ometi on selge, et mitmed tartulikud tüpaazid ja käitumismustrid on samaks jäänud. Seepärast tekitab nostalgiat, kui Heinsaar kirjeldab „Kadunud hõimus” nüüdseks „kadunud Tartut”. Näiteks on olulise tegevuskohana äratuntav öölokaal Zavood (teoses kannab nime Zuva), mis on ammu suletud. Heinsaare programmi-line vanamoelisuus ja moodsast maailmast ärapööratus ilmneb ka detailides: konjakit nimetatakse retrolikult „kuldkollaseks” (lk 34), peategelane käib praeguseks kadunud legendaarsetes baarides Sodiaak (lk 48) ning Vallikraavi tänaval asunud Viinahavval (lk 52). Ringi liiguvad meie hulgast lahkunud Varblane ja Ehlvest. Mulle selline lähenemine väga meeldib ja see on mõnusasti revanšilik suure hulga kaunis mõttetu moodsa kultuuri ja kirjanduse taustal, mis proovib iga hinna eest olla nüüdisaegne, pasundada oma traumadest, seksuaalsusest, eksponeerida igal võimalusel julmust ja vägivalda jne. Heinsaare kohmakas vanainimeselikkus on turvaliselt nauditav ja mõtlemapanevalt kontrastne ümbritsevaga ning moodustab suurepärase tandemi muinasjutulikkusega, mis tuleb esile just Soomaal toimuvates stseenides. Armastajaid võrreldakse niisuguses maailmas kevadiste saarmastega (lk 127)! Kas mõnes julmas noorte-romaanis võiks midagi sellist juhtuda? Peen retrolikkus segas vaid ühel juhul: kui suguorganit nimetati kõrvaks (lk 107). Tihti võib niisugune vanatestamentlik stiil anda tänapäeva keelekasutusest palju rohkem kontrastseid tähendusvarjundeid: „Mustakulmu peremehe silmavaadegi oli täielikult muutunud. Selles polnud midagi sügisese või talvise väsinud mehe pilgust, see polnudki enam justkui inimese pilk,

vaid midagi muud – midagi rõõmsa ingl, seestunud inimese ja tundmatu looma vahepealset.” (Lk 257) Niisugune stiil annab võimaluse kirjeldada võimatut, sest sõna „seestunud” tähendus jääb enamikule mitteteoloogidest lugejatele hämaraks, seega käivitub fantaasia, mis laseb esile tulla kirjaniku soovitud veidi vastuolulisel ja originaalsel õudusel (kõrvuti on „seestunud” ja „rõõmus ingel”).

Tegevuse viimine Soomaale on meisterlik leid. Olles pidanud kunagi Soomaa lähedal Heimtalis kümmekond aastat talu, on igasugustele tsiviliseerimiskatsetele vaatamata jäänud Soomaa minu jaoks võrdlemisi metsikuks kandiks oma hundi-karjade, ilveste, külastuskeskuses kummitavate tapetute,³ aga eelkõige pikkade tühjate teedega. Minu jaoks tähendas Soomaa pea igal nädalavahetusel õõvastavat otseteed – nii saab kokku hoida mitukümmend kilomeetrit – Pärnu lõbustusasutusse (lemmikuks oli mul tollal ööklubi Kassa oma bordelliliku sisekujundusega, mis koosnes väikestest lambikestest ja luksuslikust punasest plüüšist). Tavaliselt kaasnesid inimtühjusega erakordselt halvad ja ohtlikud teeolud, levi kadumine, muusika vaikimine ja muu seesugune. Üksi Soomaal sõites võib inimene tunda end nagu ohtlikule Eleusise müsteeriumile suunduja, aga seda ilma juhendava müstagoogita, kes hirmsal teekonnal võtaks pühitsetaval julgustavalt käest kinni.⁴ Alati tekkis Soomaad läbides huvitav kontrast sõidu eesmärgiga, väikekodanliku ja komfortaibli Pärnuga.

Tegelase initsiatsiooniteekond maailma lõppu on maailmakirjanduses levinud motiiv. Kõige paremini on suutnud selle visualiseerida aga Francis Ford Coppola

³ Vt E. Rebane, Soomaa keskuses kuuleb kummalisi samme. – Sakala 23. VII 2005, lk 4.

⁴ Vt W. von Üxküll, Eleusise müsteeriumid. Rekonstruktsioon. Tlk M. Piller. Tallinn: Vérité, 2022, lk 30–31.

filmis „Tänapäeva apokalüpsis” (1979), kus peategelasest eriväelane suundub Kam-bodža džunglisse tapma hulluksläinud koloneli. Heinsaare inimsööjate mõis Soomaa sügavustes meenutab sellest filmist välja jäetud stseene, kuidas keset džunglit ja sõda peavad imelikku luksuslikku lossi nagu ajast väljaspool elavad prantsuse aadlikud. Stseenid keset metsikut loodust asetsevast kõrgklassi häärberist on laetud erakordse seksuaalsusega, nagu ka kogu Heinsaare inimsööjate mõisas toimuv.

Kuna Heinsaare teos on vägagi filmilik, tekkis lugedes veelgi assotsiatsioone mõne filmikunsti meistriteosiga. Näiteks kärbseseene söömise käigus näeb peategelane inimsööjal ebataavalt relva: „Ta võttis keskmise näpu ümbert sõrmkübara ning selle alt paljastus vigane kõnt, mis oli keskkohast üleval pool luustunud pikaks ja kõveraks linnuküüniseks. Jälgisin õudusega, kuidas ta astus lõkke ääres istuva minu juurde, kummardus ja lõikas küünisega mu kõri läbi.” (Lk 184) Ligilähedane stseen on Nikita Mihhalkovi filmis „Päikesest rammestunud 2. Tsitadell” (2011), kus rongijaamas paberossi vastu kella nõudnud pätil lõigatakse kõri sarnase linnuliku metallisõrmega läbi.

Õnneks ei ole kirjanik läinud kergema vastupanu teed ega ole kirjutanud lihtsalt rämedat lugu Eestis elavatest inimsööjatest, kuigi võigast materjali selleks leiduks.⁵ Heinsaar on valinud muinasjutulisea lähenemise. Erandiks on vaid teose lõpuosas olev verine lugu maaklerist, kes pettusega tahab kinnisvara endale saada. Raamatu üldises atmosfääris mõjub see sündmustiku ülepakutud kujutamine ühtäkki filmi „Kiskja” (1987, 2018) eestiliku variandina, kuid kindlasti on autoril selleks oma põhjus – tulemuseks on romaani kontekstis ehmatavalt naturaalne stseen,

kus lendab verd ja kust, rapitakse küünisega ahnet maaklerit ja loobitakse siseelundeid metsa laiali. Kas romaani lõpetama asudes tuli Heinsaarel hirm, et kõik saab ikkagi liiga muinasjutuline, ning ta üritas vähemalt korraks naturalismipedaali põhja vajutada? See on muidugi autori õigus, ta on oma teose dirigent. Pakun, et Heinsaarel, kes on küll väga hea fantaasierija, on alati ka tugev igatsus kujutada ümbritsevat reaalsemalt. Sellele viitavad võrdlemisi kindlad prototüübid: maakler Jaana Izmailova (lk 291), kes leiab teoses kurva lõpu, meenutab vähemalt nime poolt tuntud Viljandi kinnisvaramaaklerit ja hilisemat populaarset baaridaami, keda mul oli au tunda. Samuti aiman, kes võiks olla kirjandusmuuseumis töötava peategelase kaudne eeskuju.

Looduskirjeldused on Heinsaarel tase-mel, peale selle on ta „Kadunud hõimus” loonud erakordselt huvitava müstilis-rituaalse õhustiku. Juhin vaid tähelepanu inimsööjate initsiatsiooniriitusele, kus kantakse pseudovabamüürlikke põllesid! Aimata võib krabatlikke jooni, nagu pere-mehe korduv haigus (lk 249) ja stseen, kus Jakob kolbaruumis peategelast võõrus-tab (lk 258) – Otfried Preußleri „Krabat” (1971) ongi erakordne raamat, mis on mõjutanud paljusid kirjanikke. Lõppeks võib teoses leida isegi golemi-motiive, sest inimsööjatele on nende juurde sattunud tavainimene eelkõige lihtne tööjõud. Seegi motiiv on igivana, kirjasõnasse tulnud küll esmakordselt Šelomo ibn Gabirolilt XI sajandi Hispaanias. Tartust Soomaale saabuv luuser on ju hingetu ja vormitu substantis, kes kõnnib keset juudi müstikas kirjeldatud nähtamatuid kesti (heebreaga *klipot*) ehk demonlikus maailmas ega näe pühitsematuna õiget valgust. Kuigi romaanis jääb rasedaks inimsööja tütar, saab vaimselt käima peale ka sissetungija: ta ärkab hüpnosis ja saab aru, et midagi müstilist on tema sees toimumas. Sellise

⁵ Vt päris inimsööja lese kirjutatud raamatut: **P. Hanni**, Ma armastasin kiskjat. Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus, 2008.

seisundi jaoks kasutatakse juudi müstikas mõistet *ibbur*, see on alati midagi positiivset ja ajutist.

„Kadunud hõimus” läheneb Heinsaar vägagi osavalt mitmele tabuteemale aina piiratumaks ja poliitkorrektselt igavamaks muutavas kultuurimaailmas, kus paljust veidra ei tohi enam rääkida. Inimsööja Jakob võtab julgelt sõna gei-küsimuses (lk 229), dekadentlikult põhjalikud on Heinsaare kirjeldused sellest, kuidas inimsööja oma väljavalitud ohvritega lõbutseb, selles on küllaga hiilivat perverssust (nt nääpsukese neiu lugu lk 230–231). Groteskse metataseandina mõjub, kui inimsööja arutleb muinasjutu ja reaalsuse vahekorra üle (lk 242) või kui peategelane uurib, millist eesti kirjandust leidub inimsööja riulis – endale lugemiseks võtab ta sealt Toomas Vindi teose (lk 188).

Selle kõrval, et Heinsaare „Kadunud hõim” on juba pälvinud kultuurkapitali peapreemia ja kandideeris kulka kirjanduse sihtkapitali proosapreemiale, teeb mind eriti rõõmsaks, et kulka venekeelse autori kirjandusauhinna on nomineeritud Tartu aristokraatlik kirjanik ja tõlkija Tatjana Sigalova (proosapseudonüüm Manja Nork, luule puhul kasutab ta varjunime Doxie) teosega „Ühesugused Pierrot'd” („Пьеро одинаковые: Бульварный роман”). See erakordselt huvitav

isik kuulub nn Riia mäe kirjanduslikku kogukonda ning kirjutas pikki aastaid väga erilise kompositsiooniga teost hõbeajastu rafineeritud poeetidest. Salapärase Karlova värava stalinliku eliitelamu aadli-daami (kelle töö ja hobi on bibliograafiliste-bibliofiilsete pisimärkuste kogumine, maksimaalselt marginaalsete vene poeetide ja proosakirjanikega tegelemine ning luule tõlkimine prantsuse ja inglise keelest) jõudmist laiemasse ringi peangi Heinsaare romaani kõrval üheks kõige märgilise-maks Tartu kirjandussündmuseks eelmisel aastal (kuigi Sigalovat on nomineeritud ka varem kohaliku kulka auhinna). Mõlemad autorid esitlesid oma pikki aastaid kirjutatud dekadentlikke teoseid 2022. aasta lõpus lühikese vahega kirjanduslike teisipäevade raames Tartu Kirjanduse Maja saalis (Heinsaarega vestles dänditeoloog Siim Lill, Sigalovaga dändikirjanik Kaspar Jassa).

Mehis Heinsaare „Kadunud hõim” on rikkalikult muinasjutuline teos, mis on loodetavasti igaveseks muutnud siseturisti vaadet Soomaa niigi hirmuäratavale baskerville’ide-koera-maastikule. Metsdändi Heinsaar on valmis saanud igal juhul meistriteose.

PAAVO MATSIN

Kahe lõpmatuse vahel

Rein Undusk. The Rhetoric of Culture. The Case of Infinity. (oxymora 7.) Tallinn: Under and Tuglas Literature Centre, 2022. 308 lk.

Blaise Pascalil on kuulus mõttekäik selle kohta, kuidas inimene on asetatud täpselt

kahe lõpmatuse, lõpmata pisikese ja lõpmata suure vahepeale. Ühele poole jääb aine lõpmatu jaguvus, järjest pisemad mutukad ja osakesed, teisele poole maailmaruumi haaramatus, üha suuremad ja suuremad tähesüsteemid. Rein Unduski monograafia paistab välja kasvavat sarnasest äratundmisest: kultuur on viis, millega inimene leiab endale koha kahe lõpmatuse vahel. Ühel pool on indiviidi aistingulise kogemuse lõpmatu mitmekesisus, teisel

pool usulise kogemuse lõpmatu ühtsus. Inimesel on tarvis need kaks lõpmatuse riiki töödelda millekski mõeldavaks, mõistetavaks, omavahel võrreldavaks ja aruteldavaks, ning selle tarvis on ta leiutanud retoorika. Retoorika asetab justkui filtrid kultuuri mõlemale servale: meelelise lõpmatuse ehk lõpmata individuaalse ning jumaliku lõpmatuse ehk lõpmata üldise ette, et selekteerida neist impulsid, mille käitlemine oleks inimarule jõukohane selleks, et maailm muutuks arusaadavaks ja tähenduslikuks. Seda mõtet illustreerib skeem raamatu sisese juhatause leheküljel 11.

Kogu käsitus annab mõista, et kunst, teadus ja religioon pole üleni autonoomsed, omaenese siseseaduste järgi toimivad valdkonnad, vaid need alluvad oma aja-järgul valitsevale üldisele mõtlemis-, kujutus- ja tundmiskliimale. Selles avaldub raamatu strukturalistlik aspekt: arusaam iga ajajärgu vaimumaaailma läbilõikelistest ühisprintsipiidest, mis korrastavad kõiki valdkondi, paistkugi need esmapilgul üksteist kauged ja lahus.

Tavapärastelt peetakse kultuuri loodusega võrreldes keerulisemaks moodustiseks, mille inimene on lihtsa natuuri pinna üles ehitanud. Rein Unduski arusaam inimolu ääristavatest retoorilistest filtritest lähtub teistsugusest traditsioonist, millel on kokkupuuteid saksa filosoofilise antropoloogiaga. Selle järgi on kultuur hoopis lihtsustav protees või abivahend, mis võimaldab inimesel toime tulla nii loomulike kui ka üleloomulike stiimulite ja signaalide lõpmatusega. Nii tekib kultuuri ühel serval kunst ja teisel religioon.

See skeem võib osutada kasulikuks töövahendiks kultuuri ja ideede ajaloo korrastamisel, aga äratav ka kahtluse, kas selline kolmikjaotus – esteetika, ratsionaalsus, teoloogia – on midagi universaalset või pikaajalistki. Kunstide seostamine aistingulise paljusega tundub pigem XVIII sajandi leiutisena, mille tagasipeegelda-

mine keskaega ja antiiki on anakronistlik. Teisalt, termin *teoloogia* üleloomulike või ülemeeleliste kogemuste tähistamiseks näiteks *usu* või *religiooni* asemel ei tundu just hästi valitud, sest teoloogia on ju ikkagi üks -loogia, st midagi juba teaduslik-mõistuslikku ning kuulub seega niikuinii kultuuri ratsionaalsesse keskpaika. Siin-seal, eriti klassitsismi peatükis võib jääda ka ebaselgeks, miks nimetada kõike seda, mis inimese mõistuslik-tunnetuslik-mõistelele haardele vastupanu osutab, just nimelt lõpmatuseks ja mitte näiteks reaalsuseks, tõeluseks, looduseks või üleloomulikkuseks.

Raamatul on kuus peatükki. Esimene annab kätte põhikontseptsioonid, ülejäänud viis vaatlevad kronoloogilises järjekorras ja spetsiifilistele küsimustele keskendudes mõnda lääne kultuuri epohhi presokraatikutest prantsuse klassitsismini. Üldine lugu ise on enam-vähem teada-tuntud: vanad kreeklased lõpmatust ei armastanud, sest see seostus määramatu kaosega, ning nad tahtsid selle võtta mõistuse kontrolli alla. Vähehaaval nende vastumeelsus taandus, uusplatoonikutel hakkas lõpmatus seostuma kaose asemel sõnuleletamatu jumalaga. (II peatükk) Teisenenud vaateviis haakus imehästi ristiusu ilmutusloo vajadusega mõistelele selgroo järele. Paradoksaalse lõpmatuse ja sõnuleletamatu jumala kokkulaulatamine valmistas peamurdmist keskaja mõtlejatele, kes mõistsid oma ülesandena mõistuse ja usu pädevuspiiride määratlemist. Kerkis jumala kauguse probleem: kui ta jääb inim-mõistusele täiesti haaramatuks, võib ta muutuda millekski tähtsusetuks; aga kui inimene pretendeerib oma müstilises usus temaga sulanduma, võib see toita kõrkust, inimese piiratuse eiramist. Mõlemalt poolt ähvardab ketserluse oht. (III ja IV peatükk) Hiliskeskaja müstikud valmistasid oma spekulatsioonidega teed renessansile. Lõp-liku inimese probleemid lõpmatu ruumi

kujutamisel kannustasid renessansiaegset kunstiteooriat ja -praktikat – perspektiivi väljatöötamist ning vaidlusi joone ja värvi suhtelise tähtsuse üle (V peatükk). Prantsuse absolutism hakkas rõhutama kaasaja ülimust mineviku ees ja püüdis võtta järjest suurema kogemusvaldkonna mõistuse kontrolli alla, kuid tahes-tahmata tõstis see reljeefselt esile ka inimest ümbritseva teadmatuse sfääri. Mida enam klassitsism püüdis kunsti reglementeerida, seda selgemaks sai sõnulseletamatuse ja hämaruse lõpmatu element kunstis.

Niisiis paistab, et monograafia tahab näidata, kuidas inimene oma kultuuri ja ratsionaalsusega seisab kahe lõpmatuse vahel; kuidas retoorikal on kultuuriloos olnud täita tähtis roll lõpmatuse kodustamisel; kuidas kultuuri eri valdkondi valitsevad mingil epohhil samad printsiibid; kuidas teoloogilised vaidlused on avaldanud mõju kunstile ja teadusele; kuidas mõistusliku selguse rõhutamine toob ühtlasi esile inimesele tundmatuid ja arusaamatuid hämaralasid.

Neid ideoloogilisi uurimisretki kannab muljet avaldav eruditsioon. Raamatu bibliograafia on 40 lehekülge pikk ja sisaldab allikaid vähemalt neljas keeles. Selles annavad tooni esmaklassilised ideedeloolased: Werner Beierwaltes (hilisantiigi mõttevooludest), Hubert Damisch (perspektiivist), Kurt Flasch (hiliskeskaja müstikutest), Marc Fumaroli (prantsuse klassitsismist), Étienne Gilson (skolastikutest), Pierre Hadot (neoplatonismist), Alain de Libera (keskaja filosoofiast), Erwin Panofsky (renessansi kunstist) jpt. Amatööril on raske hinnata, kui suurel määral on Rein Unduski raamat laiahaardeline süntees varasemate õpetlaste töödest ning kui palju küntakse seal uusi vagusid ja avastatakse uusi seoseid. Mõnikord näib, et eespool kirjeldatud põhiskeemist – kultuuris on kolm eri moel lõpmatusega

suhestuvat valdkonda – on tehtud nagi, mis peab kandma mitmeid sellega lõdvalt seotud kõrvalepõikeid. Siiski on ilmne, et töö on palju enam kui pelk referaat ning autori mõtteradade valikus on aimata oma joont. Kõrgkultuuri- ja ideedekeskuse poolest ei ole see joon vahest kõige moekam, sest nüüdne akadeemiline moejoon paistab dikteerivat keskendumist võimsuhetele ja populaarkultuurile. Soovimatus valitsevat konjunktuuri järgida on aga pigem raamatu voores; pealegi kuues, prantsuse klassitsismi käsitlev peatükk ei vaata kultuurinähtuste poliitilisest kontekstist sugugi mööda.

Pealkiri „The Rhetoric of Culture” („Kultuuri retoorika”) osutub kokkuvõttes paraku irooniliseks. Nimelt on monograafia suurim puudus just nimelt retooriline: see on kirjutatud koledas, raskepärases inglise keeles, mis võib grammatiliselt korrektne olla, aga mõjub ikkagi toortõlkena mingist teisest keelest. Arutluskäike ja mõttelõngu on läbi pikkade täpsustusterohkete lausete väga raske jälgida. Eks sellest ole tingitud ka kõik need kõhklevad verbid eelnevas jutus: näib, tundub, paistab jne. Hoolimata sellest, et eessõna, sissejuhatus, epiloog ning peatükkide kokkuvõtted kordavad järeldusi ja teese ikka ja jälle üle, on raamatu seisukohti ja sihte raske selitada. Muidugi, see on osalt arvustaja asjatundmatuse süü, aga veelgi enam paistab asi olevat selles, et mingitel arusaamatutel teadusbürokraatlikel kaalutlustel pole raamat kirjutatud autori emakeeles. Võõrkeelse lugeja ette see Tallinnas kirjastatud teos tõenäoliselt ei jõua, ja kui jõuakski, peletaks stiil ta kohe eemale. Jääb üle pikisilmi oodata korduskatset, mis „Kultuuri retoorika” põhiteesid kaunis emakeeles selgemini lahti kirjutaks.

MÄRT VÄLJATAGA

Juri Lotmani kolmainus

Juri Lotman. Mida inimesed õpivad. (Eesti mõttelugu 163.) Koostajad Silvi Salupere ja Peeter Torop. Tartu: Ilmamaa, 2022. 383 lk.

Nii nagu kristluse substantsiks on ilmutuslik kolmainus Isa, Poeg ja Püha Vaim, nõnda on Eesti XX sajandi ühe kuulsama humanitaarteadlase ja õpetlase Juri Lotmani (1922–1993) mõtteloomingu eestikeelse kompendiumi struktuurseks aluseks kolmainus: Teadmine, Mälu ja Südametunnistus. Koostajad Silvi Salupere ja Peeter Torop, mõlemad Juri Lotmani mantlipärijad, on Lotmani varem ilmunud (erandiks „Surm kui süžee probleem”) artiklitest-esseedest esinduslikku ja tunnuslikku valikut tehes lähtunud Lotmani 1990. aastal gümnasistidele peetud loengus väljendatud mõttest: „Mida inimesed õpivad? Inimesed õpivad Teadmist, inimesed õpivad Mälu, inimesed õpivad Südametunnistust. Need on kolm õppeainet, mis on hädavajalikud igas koolis, ja mis kõik sisalduvad kunstis. Kunst on oma olemuselt Mälu ja Südametunnistuse raamat. Me peame vaid õppima seda raamatut lugema.” (Lk 369)

Vaikimisi leiavad siin kinnitamist, kõrvuti avalikult manifesteeritud kohustusega õppida kunstiloomet kui Mälu ja Südametunnistuse raamatut, elukestva õppe kohustus ning õppimise ja kasvatuselahutamatu seos. Ei ole vähimatki kasu teadmistest, kui need jäävad mällu salvestamata, kaotades oma heuristilise toime. Neid kahte omakorda „valvab” kõlbeliste hinnangute kompleks (hea–halb, väarikas–vääritud, sobiv–sobimatu, süü- ja häbitunne, mõistmis- ja empaatiavõime jts), kusjuures see südametunnistusena võetav mõõtkava nõuab nii individuaalset kui

ka kollektiivset enesepeegeldust, koguni süvaanalüüsi, ning on tingitud või mõjutatud kultuurist (*resp.* tavadest ja traditsioonist).

Lotmani kolmainus on võetud aluseks ka raamatu ülesehitusel. Teose osad kordavad kolmainuse tahke ja lugemisel avaneb nende tinglik eraldatus. Tuumakas järelsõnas (lk 361–377) esitab Peeter Torop oma õpetaja ja hilisema kolleegi biograafilise ning loomingulise kujunemisloo, keskendudes raamatu osade iseloomustamisele, küsimustele Lotmani kultuuri-semiootika kuulumisest eesti mõttelukku ning Lotmani kreedona võetava eetose olemusest. Eetost tuleb siinkohal mõista juba antiigis kujunenud algupärase tähenduses.¹ Toropki jälgib Lotmani eetost – võrreldav kristluse substantsiga kolmainuses – selle kujunemisloos ning avaldumises õpetlasena.

Torop kirjutab: „Eesti oli [43 aastat] Lotmani eluilm, kuid tema intellektuaalsete otsingute kultuuriilmaks jäi siiski vene kultuur. Eesti mõttelooga seob teda eriline eetos. Selles ühilduvad ka eestlasi õpetava õppejõu eetos ning oma eelkäijaid ja kolleege austava ja uute teadmiste loomisel tsensuurseid kitsendusi eirava teadlase eetos. [...] Silmapaistva teadlase ning sõltumatu intellektuaalina sai temast paljudele eeskujuks ning eesti humanitaariale uute impulsside andja.” (Lk 361)

¹ „[...] eetos ei tähista inimest kui tervikut kogu tema individuaalsuses ja iseärasustes, vaid üht osa, mida me võime nimetada tinglikult eetiliseks 'minaks'. Niiviisi vaadatuna on eetos nagu stiliseeritud või abstrahseeritud kujutis, mis mõneti läheneb inimtüübi mõistele, omaduste kogum, mis on vajalik teatud tegevuste jaoks.” (A. Lill, Mis on eetos? – Tõttõelda. Ettekandeid seminaridelt „Keel ja filosoofia” (Madsa 2002) ning „Millest kõneldakse siis, kui kõneldakse eesti filosoofiast” (Valgemetsa 2000). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 59–60.) Eetose mõiste ajalugu jälgides rõhutab Lill selle seotust tahtega ning omandamist toimimise käigus (samas, lk 58, 61).

Eraldaksingi tinglikult Toropi Lotmani-iseloomustusest lähemaks vaatluksiks vene kultuuri kui Lotmani kultuuri- ilma ja Lotmani kui uute impulsside andja. Alustan viimasest. Kuulun ka ise nende eesti humanitaaride hulka, kes ahmis endasse 1960. aastate lõpust alates, ülikooliõpinguid alustades, ning kaks järgnevat kümnendit semiootika kogumikke „Töid märgisüsteemide alalt”.²

Lotmani fenomen, mida tunnuslikult ilmestab käesolev kogumik, seisneb inspiratsioonilikkuses. Teadlasena on ta romantik, ühtaegu valgustaja ning avastaja. Seda on tõdenud paljud Lotmani kaasaegsed, aga ka tema mõtteloomingu hilisemad lugejad-kasutajad. Seejuures tuleb rõhutada, et inspiratsioon pole n-ö õhust võetud äkiline, ilmutuslik sähvatus, vaid mõtlemise loogikale allutatud heuristilise tõdemuseni jõudmine. Lotmani käsitlused, k.a käesolev teos, nõuavad huvi ja küsimustega laetud sisenemist, lastes end seejärel kanda kõneleja mõttelennust, näidetest ning sageli moraalsest žestidega ümbritsetud järeldustest.

Just nimelt, Lotmani artiklid on esma- joones auditooriumi kõnetused, millest hiljem on arendatud-kujundatud tervik-

käsitlus. Tõsi, on olemas ka monograafiate Lotman: „Aleksandr Sergejevitš Puškin. Kirjaniku biograafia” (1981, e k 1986, tlk Piret Lotman), „Kunstilise teksti struktuur” (1970, e k 2006, tlk Pärt Lias), „Filmi- semiootika” (1973, e k 2004, tlk Elen Lotman). Kuid siiski domineerib loengute ja vestluste fragmentide Lotman. Meenutagem, et Lotmani raamatukujuline teadlase debüüt leidiski aset 1964. aastal „Loengutena struktuuralsest poeetikast” („Лекции по структуральной поэтике”). Meenutagu sedagi, et siin arvustatava teose pealkiri ja kompositsioon pärinevad loengust. Autobiograafilistes „Mitte-memuaarides”, mis moodustavad sissejuhatava osa Juri Lotmani poja Mihhail Lotmani koostatud koguteoses „Jalutuskäigud Lotmaniga” (2010), tunnistab õpetlane, et loengu käigus oli ta „võimeline jõudma põhimõtteliselt uute ideedeni ja et õppetöö lõppedes olid tekkinud uued”, talle varem tundmatud ning oma heuristilisuses lausa tiivustavad kontseptsioonid.³

Võtaks mitu lehekülge, loetlemaks inspireerivaid ja heuristilisi mõisteid, määratlusi ja arutluskäike, mida käesolev kogumik pakub isegi sellisel kokkusurutud, Lotmani loomingu sünopsisena mõjuval kujul. Kolmest tähtsamast kontseptist esimene on seotud kultuuri kui kollektiivse intellektiga („Kultuuri fenomen”), milles kultuurimälu ei toimi üksnes salvestaja, vaid ka võimendina. Teine kontsept seostub „tekstide teksti” ja „kultuuride kultuuri” ehk semiosfääriga. Juba ainuüksi semiosfääri mõiste leiutamine ning lahti seletamine (kogumikus artikkel „Semiosfäärist”) on kindlustanud Lotmanile humanitaaria ajaloos püsiva koha. Kolmas kontsept seostub kultuuris, aga ka laiemalt ühiskonnaelus ja ajaloos aset leidvate protsesside dünaamikaga, evolutsiooni-

² Olin üks esimestest, kes hakkas 1980. aastate algul tõlkima Juri Lotmani kultuurisemiootilisi artikleid eesti keelde, millest koostöös Pärt Liase ning Inta Somsiga sai esimene Lotmani eestikeelne semiootikakogumik „Kultuuri-semiootika. Tekst – kirjandus – kultuur” (1990). Olen hiljemgi kasutanud Lotmani kultuurisemiootilist mõistevara ning lähenemisi viisi eesti kirjandust ja kultuuri uurivates kirjutistes, näiteks „Tuikav tekst: Sissejuhatusteksti ontoloogiasse”, „Eesti rahvuslus semiootilisest aspektist”, „Laulupidu kui Eesti kultuuri tüvitekst”, „Tsenter ja perifeeria eesti kirjanduskultuuris”, „Kirjandusloo semiootika poole”, „Tsensuur kui kontekst”, „Stseen ja kaader. Aja- ja tekstisemiootiline aspekt” – kõik kogumikus: **R. Veidemann**, Tuikav tekst. Artikleid ja esseid eesti kirjandusest ja kultuurist 2000–2005. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.

³ Jalutuskäigud Lotmaniga. (Bibliotheca Lotmaniana.) Koost M. Lotman. Tallinn: TLU Press, 2010, lk 95–96.

lise ja plahvatusliku arengu iseärasustega. Protsessides aeg-ajalt aset leidvate plahvatuslike lahknemispunktide ning nendega kaasneva ennustatavuse-ennustamatuse problemaatika käsitlemiseks laenas Lotman teoreetilise mudeli vene päritolu Belgia füsikokeemikult, Nobeli laureaadilt Ilya Prigogine'ilt (1917–2003).

Siinkohal ongi sobiv hetk iseloomustada Lotmani suhet vene kultuuriluga, mis, nagu Torop osutab, oli Lotmanile tema intellektuaalsete otsingute keskkonnaks. Jah, näited oma väidetele ja järeldestele ammutas Lotman vene kirjandest ja aadlikultuurist, mille osaliseks substraadiks oli siiski Euroopa valgustus.⁴ Kuid Lotmani kultuurisemiootika enda metakeel (mõistevaras mitte küll järjekindel) toetub Euroopa klassikalisele mõtte traditsioonile, eeskätt Immanuel Kantist lähtuval fenomenoloogilisele, subjekti tunnetuse võimalikkust ja piire tunnistavale maailmakäsitlusele ning tema moraalmõiste sisuks oleva hea tahte ja kohustuse analüüsile.⁵

Kuigi Lotmani järgi „sai inimkultuur alguse suurejoonelisest plahvatuses, võib-olla looduskatastroofist”, mille järel algas plahvatusjärgus saavutatu kinnistamine (lk 313) – siinkohal näeme Prigogine'i bifurkatsiooniteooria rakendust⁶ –, on

järgnevalt erinevate kultuuride arengus oma plahvatuslikud eripärad. Need sõltuvad sellest, kas tegu on binaarse ehk dihotoomse (kaheväärtuselise), piltlikult öeldes „ei või jaa”-kultuurisüsteemi või siis ternaarse ehk kolmeliikmelise, kolmandat võimalust või arenguteed avava kultuuriga.

„Binaarse struktuuriga vene kultuurile on omane täiesti teistsugune enesehinnang,” väidab Lotman kogumiku eelviimases, aga siiski juba kokkuvõtvas artiklis „Järelduste asemel”, ja jätkab: „Isegi seal, kus empiirilised uuringud sedastavad paljutegurilist ja järjepidevalt kulgevat protsessi, puutume eneseteadvuse tasandil kokku ideega senise täielikust ning tingimusteta hävitamisest ning uue apokalüptilisest sünnist.” (Lk 344)

Lotmani vene kultuuriilma käsituse elavaks, irooniliseks ning samal ajal kohutavaks kinnituseks saigi Tartus tema saajand sünnaastapäeva tähistava konverentsi (25.–28. veebruar 2022) eel täiemahuliseks sõjaks vallandunud Venemaa agressioon Ukraina vastu, mis nende ridade kirjutamisel on võtnud apokalüptilised mõõtmed, sh vene kultuuriilma enda saatuse suhtes.

Juri Lotman nägi seda ette, kui ta „Järelduste asemel” lõpetas öhkõrnast lootusest kantud sõnumiga: „Meie silme all Ida- ja Lääne-Euroopa suhetes toimuvad põhjalikud muutused annavad võib-olla võimaluse minna üle euroopalikule ternaarsele süsteemile ja loobuda ideaalist „lõhkuda vana maailm kuni selle alustaladeni, seejärel” aga ehitada tema varemetele uus. Selle võimaluse möödalaskmine oleks ajalooline katastroof.” (Lk 346)

REIN VEIDEMANN

⁴ Vt **J. Lotman**, Vestlusi vene kultuurist. Vene aadli argielu ja traditsioonid 18. sajandil ja 19. sajandi algul. 1. Tlk K. Pruul. Tallinn: Tänapäev, 2003 (2., parandatud tr 2006);

J. Lotman, Vestlusi vene kultuurist. Vene aadli argielu ja traditsioonid 18. sajandil ja 19. sajandi algul. 2. Tlk K. Pruul. Tallinn: Tänapäev, 2006.

⁵ Vt ka **P. Lepik**, Universaalidest Juri Lotmani semiootika kontekstis = Universals in the context of Juri Lotman's semiotics = Об универсалиях в контексте семиотики Юрия Лотмана. (Tartu Semiootika Raamatukogu 6. Tartu Semiotics Library 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

⁶ Artiklis „Kleio teelahkmed” kantakse Prigogine'i teoreetiline käsitlus bifurkatsiooni-

punkti ja pöördumatust protsessidest üle ajalooprotsessi kulule (lk 249–260, aga eriti lk 257–259). Vt ka plahvatushetke ennustamatuse olukorra üksikasjalikku kirjeldust artiklis „Surm kui süžee probleem” (lk 338).

Valtoni soome-ugri süsteem

Arvo Valton. Soome-ugri minu elus. Tartu: Ilmamaa, 2022. 320 lk.

Kirjaniku ja tõlkija Arvo Valtoni soome-ugri hõimuliikumises osalemise mälestuste raamat koosneb seitsmest peatükist. Kõigepealt kirjeldab autor soome-ugri huvi teket ja kujunemist esimeste kohtumiste ning hõimukiindumust määranud isikute, sündmuste ja reiside kaudu. Sellele järgneb Soome-Ugri Kirjanduste Assotsiatsiooni kujunemise ja arengu osa ning peatükid Valtoni tõlketööst ja soome-ugri kirjanike kongressidest. Kuues peatükk on kõige heterogeensem. See kirjeldab kohtumisi suure hulga kirjanikega või siis mõtteid nendest, kellega Valton kohtunud pole või on kokkusaamised jäänud põgusaks. Peatükk pakub ülevaateid igasugustest soome-ugri üritustest ja algatustest, nagu soome-ugri uuringute kongressid ja kirjanike kongressid, ning lihtsalt mõtisklusi erinevatel teemadel, nagu sõprus, mehed ja naised, keel, solidaarsus, vastupanu, venelased. Viimane peatükk on pühendatud Valtoni põhilistele abilistele soome-ugri asjade korraldamisel, mahutades endasse ka raamatu lõppsõnad ning järeلمärkused. Raamatu lisad sisaldavad loendeid Soome-Ugri Kirjanduste Assotsiatsiooni kongressidest, Valtoni tõlgitud soome-ugri raamatutest (69 nimetust) ning suuremast osast teoses mainitud Valtonile olulistest isikutest.

Üldmulje Valtoni mälestustest kujuneb kui süstemaatilise kirjutisest, olgugi et esmapilgul näib see päris suvaline rida pähetorganud meenutuste kilde. Toimuvad hüpped siia-sinna, aeg-ajalt oleks nagu midagi juhuslikult vaimusilma ette kerkinud. Ent Valtoni süsteem toimib üksteise järel tekkivate seoste kaudu: kõik on

loogiliselt seotud, nii üksikasjades kui ka üldkokkuvõttes. Mingil arusaamatul moel taipasin seda hetkel, kui Valton kirjeldab olukorda, kus suur mansi kirjanik ja nõid Juvan Šestlov ähvardab ta sitikaks moon-dada (lk 43). Šestlov tundub olevat ka üks nendest Valtoni sõpradest, kes andis soome-ugri asjadele pühendumise alg-tõuke. Lisaks Šestlovile paistab nii emotsionaalse kui ka intellektuaalse soome-ugri tunnetuse pisikuga nakatamisel oluline olnud komi teadlase ja kirjaniku Albert Vanejevi vitaalne kuju. Just Šestlovilt ja Vanejevilt saab Valton impulsi ajal, kui tema suurtest soome-ugri algatustest (kirjanike ühendusest, kongressidest ega tõlkeprogrammist) pole veel midagi kuulda.

Raamatu mõistmiseks leidub ka otsene võti. Valton kirjutab, et igasse kirjandusteosesse on kätketud muusika: „Muidugi on ka proosateoses oma rütm ja muusika” (lk 169). See meelelise terviklikkuse põhimõte kehtib ka käesoleva meenutuste raamatu kohta. Teemad langevad lainetena mähinal lugeja peale, sarnased asjad korduvad üha võimsamalt. Näiteks tõlkimisele pühendatud peatükist ilmneb, et pärast esimest tõlkeraamatut (lk 96–104) toimub soome-ugri raamatute eesti keelde ümberpanemise hoogustumine (lk 104–107), järgnemine (lk 112–115) ja jätkumine (lk 115–123) kuni eeposte tõlkimiseni (lk 123–129) välja. Tõlkimise meenutamine tundub olevat raamatu kõige kirglikum osa.

Tunnete kõrval vormib Valtoni mälestusi ka intellektuaalne kogemus. Valton peab hea sõnaga meeles inimesi, kes püüavad soome-ugri maailma mõista teaduslikkuse tunnustega tunnetuslike tegevuste kaudu. Tal on palju teadlastest teekaaslasi: põhiliselt on need keele- ja kirjandusteadlased, kes on ühel või teisel moel seisnud soome-ugri maailma mõtestamise esirinnas ning on ka oma praktilise tegevusega silma paistnud teadusest eemal

seisjatelegi. Nende hulka kuuluvad keeleteadlane Albert Razin, kes oli 1990-ndatel udmurdi rahvuskongressi algatajaid, kuid 2019. aastal end udmurdi keele olukorra halvenemise pärast kohaliku parlamendi ees põlema pani, aga ka luuletaja ja kirjandusteadlane Viktor Šibanov, keele- ja rahvaluuleteadlane Nikolai Kuznetsov, keeleteadlane Gábor Bereczki, kirjandusteadlane Péter Domokos, keele- ja kirjandusteadlane János Pusztay, etnoloog ja kirjandusteadlane Eva Toulouze. Valton on usinalt külastanud erinevaid teadusfoorumeid ning seal ka ettekandeid pidanud. Ta on olnud nii Tartu kui ka Tallinna ülikooli õppejõud, Tartus lausa vabade kunstide professor.

See kõik ei sega autoril jäämast irooniliseks tarkuse formaliseeritud tagaajamise ja laialilaotamise suhtes. Näiteks kasutab Valton väljendit „niinimetatud teadus” (lk 44–45) ja kui tema loomingu analüüsimisel natuke eksitakse, teatab Valton: „Peen värk see kirjandusteadus” (lk 52). Ta meenutab ka iseloomulikke juhtumeid soomeugri kirjanike kongressidelt, kus kohalikud õppejõud palusid tal programmi lülitada oma doktorante lihtsalt seetõttu, et neil oli vaja kirja saada rahvusvahelisel konverentsil osalemise „linnuke”. Valton nõustus, sest „teaduse hiilgavate tippude poole pürgijaid tuli toetada”, ent ta ei suvatsenud nende ettekannete ajal kõrvu kikki ajada (lk 95, 160). Nii et teadusega on Valtonil vastuoluline suhe.

Suurtest, üldistest teemadest näib Valtonil enim südamel olevat soomeugri rahvaste allakäigu probleem, sealhulgas eestlastega seoses (lk 42–44). Ta mureseb põliskeelte eiramise ja „vene teerulli” alla surumise pärast (lk 37–40, 43, 176, 235), aga ka mittevene kirjanike tagakiusamise (lk 65, 176) ning Siberis naftarahaga „näiliselt kinni makstud väljasuremise” (lk 171) pärast. Ometi ei jäta Valton vastuhaku katseid ka ilmses lootusetuses (lk 172–173,

213, 272), nõudes enda eest seismist vähemalt unistusteski (lk 231). Emakeeles kirjutamist õhutab ta kui vastupanu vormi (lk 269). Samas tunnistab Valton, et soomeugri vähemuste esindajatele Venemaal on raske nõu anda (lk 270–271): meie mätta otsast vaadates tundub sealse olukorra parandamise võimalus utoopiana. Valtoni põhiline seisukoht on, et „kirjanik esindab rahvast, kelle keeles ta kirjutab” (lk 236). Samas tunnistab ta, et oma keeles kirjutamine pole alati põhjendatud, kuna võimalikke lugejaid on vähe (nagu mansi keeles) või pole neid praktiliselt üldse (nagu metsaneenetsite puhul). Omakeelne kirjandus tasakaalustab emakeelse hariduse puudumist (lk 250). Lõpuks teatab Valton, et ta ikkagi usub lootusesse (lk 301).

Valtoni usk soomeugrilaste lootusesse pole passiivne, selle nimel võitleb ta väsimatult. Valtoni soovunelm on soomeugri ja laiema üldse kõigi Venemaa rahvaste vabanemine (lk 54). 1980-ndate lõpus valdas teda „lapsikuvõitu idealism ning ehk rumaluski” seoses tema nõudmisega soomeugri rahvaste autonoomia suurendamiseks, emakeelse õppe laiendamiseks ja emakeelse kirjanduse toetamiseks Venemaal (lk 66). Valton kuulutas oma unistused tollal avalikult välja ulja tegevusprogrammina, mis lõi Venemaa soomeugri regioonides laineid. Et see kõik ei olnud mõttetu, ilmneb tõsiasi, et tollal kõige absurdsemana tundunud nõue – autonoomia taseme tõstmine – sai mõne aasta pärast täidetud. Praegu tagasi vaadates tundub see juba loomulik. Nõukogude Liidu lagunedes said tollastest teise taseme autonoomsetest administratiivsetest üksustest (autonoomsetest nõukogude sotsialistlikest vabariikidest, ANSV) kõrgeima autonoomiaga piirkonnad Venemaa Föderatsiooni koosseisus (nagu Udmurdi, Komi ja Mari Vabariik), mis polnud tollal mingi iseenesest mõistetav nõudmine. Samas on läinud halvemini

soome-ugri keelte kasutusala laiendamise lootusega eeskätt hariduse, ent ka kirjan-duse vallas, kuigi tollal paistis see realist-likumana. Tundus, et omakeelse hariduse andmine gümnaasiumiastme lõpuni ja kirjandusteoste väljaandmise pidev kasv on saavutatavad eesmärgid. Tegelikuses on aga soome-ugri keeled koolisüsteemist peaaegu välja tõrjutud ning omakeelse kir-janduse väljaandmine väheneb.

Kuigi Valtoni soome-ugri unistused ja hoiakud on kõigutamatud ning muul moel arvavad võivad kergesti sattuda krii-tika alla, on Valton ka ülimalt empaati-line. Vähegi normaalsete inimeste kohta ta midagi päriselt halba ei ütle. Erandiks on nõukogude ametnikud ja julgeoleku nuhid, kes pälvivad autorilt põlgust, aga nende peale pole vaja eriti sõnu ega ener-giat raisata. Valton on pidevalt rahva seas ja sündmuste keerises. Seda ootamatum on raamatust kooruv mulje, et oma pürgi-mustes on ta üksiklane.

See soome-ugri üksinduse küsimus leiab raamatus korduvalt mainimist. Val-ton kinnitab küll pidevalt, et tal on soome-ugri tegevustes võimaldanud mingi-sugustegi tulemusteni jõuda lugematu – kuid ikkagi kokku loetud – hulk abilisi: põhiliselt mitte-eestlastest soomeugrilasi, kirjanikke, kirjandusteadlasi, etnolooge, üliõpilasi. Samas kumab siit ja sealt läbi, et koostöö ja ühistegevuse arendamist soome-ugri kirjanduse liinis on tihti pee-tud Valtoni isiklikuks asjaks, mis teistesse

ei puutu või milles keegi ei peaks eriti hoogsalt kaasa lööma, kõige vähem veel kirjanike liit. Soome-ugri kirjanike rahvus-vaheline koostöö ja tõlkimise arendamine on Eesti perspektiivist tõesti olnud suu-resti Valtoni õlul. Oma peamiste abilistena rõhutab ta korduvalt udmurdi luuletaja ja tõlkija Muš Nadii ning Eva Toulouze'i rolli. Valton on end siiski kõigist pikalt ette rebi-nud ja väärrib soome-ugri kirjanduse alal olümpia kuldmedalit (millest ta ka unis-tab, vt lk 136). Kui Valton ei teeks, oleks paljugi tegemata ja kui ta seda raamatut ei oleks kirjutanud, jääks meil paljugi tead-mata. See on korraga tore ja kurb.

Kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et autorile muidu nii loomumane tagasihoidlikkus, mida ta ka selles raamatus palju kordi rõhutab, on Valtonit seekord alt veda-nud. Varjaku ta seda ükskõik kui hoolega, ikkagi tuleb välja, et ta on korda saatnud midagi erakordset. Tema võime kõigest hoolimata edasi rühkida on imeteldav ja kergelt suvaline viis, kuidas ta on soome-ugri asju ajanud, on kurioosel moel vii-nud süstemaatiliste tulemusteni. Nii ongi Valtonist kujunenud üks meie soome-ugri suurkujusid. Ütlen ausalt, et kogu see saa-vutuste raskesti hoomatav hulk teeb kade-daks. Soome-ugri rahvaste kultuurielule kaasaalajate jaoks on need mälestused aga hindamatu aare.

ART LEETE

LÜHIDALT

Meie Peeter. Lugusid, mälestusi, mõtteid. Koost, toim Tiit Hennoste, Toomas Kiho, Janika Kronberg, Sirje Olesk, Katrin Raid. Tartu: Ilmamaa, 2022. 219 lk.

4. detsembril 2021 Peeter Oleski peiedel välja käidud mõte koondada kõikvõima-

likud mälestuskillud Oleskist raamatuks sai umbes aastaga väärikalt teostatud. Raamat toobki mitmekesiselt esile Oleski olemuse ja tähenduse eri inimeste, aga ka laiemalt filoloogilise mõtteilma, kultuuri ja ülepea Eesti riigi jaoks. Ligi 60 auto-riga teos kätkeb nii isiklikke episoodi- või detailikirjeldusi kui ka ülevaatlikumat laadi ajastuvisandeid (nt ülikooliaeg, taas-

iseseisvumise algusaastate poliitiline pilt jm). Pärast kaht proloogi, Hando Runneli luuletust „Mis oleks, kui ma oleks Olesk?” ja Mart Laari Postimehes ilmunud järelehüüet, jagunevad lood kirjutajaskonda loogiliselt rühmitavateks diakroonilises esituses tsükliteks: „Õde”, „Koolivennad”, „Ülikoolikaaslased”, „Õpilased”, „Seltsivennad” (EÜS-ist), „Kolleegid”, „Kaaslased poliitikas”, „Sõbrad” (mõistagi enimate autoritega, kes samal ajal esindavad väga erinevaid elualasid) ja „Sirje”. Epiloogiks on Paul-Eerik Rummo mõnerealine tähelehdus sellest, kuidas Peeter jäigi talle mõistatuslikuks, „üheks krüptiliseks isikuks” (lk 219).

Mõistatuslikkus pole ent peamine omadus, mis raamatus esile kerkib, samuti nii mõneski loos mainimist leidvad isikupärane hää – „kääksuv-kärinal toonil” rääkimine (lk 32), „markantse tämbriga” prääksumine (lk 89) – ega kulinaarsed oskused. Tänumeeles ja lugupidamises märgitakse enim Oleski fenomenaalselt faktimälu ja erudeeritust, põhimõttekindlust, samuti veenmisoskust ja head inimesetundmist, huvitades „inimelu ja inimvalu kõigist aspektidest” (lk 186) – ei olnud vähe neid, kellele Olesk oli väärt ja asendamatu nõuandja või delikaatne õpetaja nii ametialaselt kui ka isiklikus elus.

Kõikehõlmavaid teadmisi, sealjuures sageli liigagi paljude faktide seostamist eriti hilisemas eas, jagas ta lahkesti ka oma kirjatöodes, mida Keele ja Kirjanduse lugejad tunnevad juba 1969. aastast¹

¹ Vt **P. Olesk**, Rääkima peab ebatäpsustestki. – Keel ja Kirjandus 1969, nr 1, lk 61.

ja millele on mälestuslugudes siin-seal osutatud. Näiteks: Oleski „fakti- ja mõtte-tihedad” tekstid „olid nagu tahked kerad või kuubid, mille lahti harutamine polnud kõigile kaugeltki mitte jõukohane. Selleks pidi teadma ainekust ja selle tagapõhja või tundma ja teadma Peetri mõttekäike.” (Lk 137–138) Kui ei teadnud ega tundnud, oli sage nentimine, et Olesk „oli avaldanud väga huvitava artikli, millest oli ometi raske aru saada” (lk 102). Või nagu seisab Janika Kronbergi järelehüüdes: Oleski „kirjatöid lehitsedes on [...] labürinti sisenemise tunne”.² Need mõttekäikude labüridid või kuubid – see mõistatuslikkus või krüptilisus, mille adumisele raamat üksjagu lähemale viib – olid aga ennekõike lugeja või kuulaja harimiseks. „Mina kirjutan tühjendavalt, mistap mulle on väga raske midagi lisada,” seisab 11. oktoobril 2021 mulle saadetud kirjas seoses Keelele ja Kirjandusele tehtud kaastööga,³ mis olude sunnil ilmus tublisti kärbituna ja see valmistas autorile loomulikult tuska – „mahavõtmisel on oma piir, sest autorile peab jääma oma nägu nii täiuslikult kui vähegi võimalik”. Mälestuste ja lugude raamat „Meie Peeter” toob just Oleski „oma näo”, tema isikupära kogu selle sümpaatses ebatavalisuses esile toredasti, küllap ikka „nii täiuslikult kui vähegi võimalik”.

B. M.

² **J. Kronberg**, Peeter Oleskist, mälestades ja mõtiskledes. – Keel ja Kirjandus 2022, nr 3, lk 281.

³ **P. Olesk**, Villem Ernits lähemalt ja kaugemalt. – Keel ja Kirjandus 2021, nr 11, lk 1021–1024.

In memoriam Helju Kaal

6. III 1930 – 19. I 2023

Foto: Jüri Viikberg

19. jaanuaril 2023 jõudis lõpule Emakeele Seltsi kauaaegse raudvara Helju Kaalu elutee. Üle poole sajandi oma elust pühendas ta eesti keelele ja tööle Emakeele Seltsis, saades otsekui seltsi sümboliks, ilma temata olnuks selle igapäevast elu raske ettegi kujutada. Keeleinimese ametialale jõudmist ei osanud ta ise oma noorpõlves plaanida, aga otsustavaks said ühiskondlikud olud tema kujunemisaastail.

Helju Kübar sündis 6. märtsil 1930 Räpina vallas Raadama külas, ta lõpetas 1949. aasta kevadel 1. lennus Räpina Keskkooli ja astus sama aasta sügisel Tartu ülikooli ajaloo osakonda. Maalapsena eelistas ta oma tulevase erialavalikuna etnograafiat, kuni saatus kõik tema plaanid uppi löi. 1950. aastal arreteeriti kodanliku nat-

sionalisti pähe tema isa, kellele määrati karistuseks tollal tavapärane 25 + 5. Esiotsa õnnestus Heljul ülikooli eest seda fakti varjata, aga mitte kauaks, 1952. aasta kevadel eksmatrikuleeriti III kursuse tudeng kui rahvavaenlase tütar. Järgnesid alandavad tööotsingud, sest „ankeet oli määritud” ja teda ei julgetud tööle võtta, kuni lõpuks õnnestus saada tööd esiti raamatukoguhoidja asendajana ja seejärel tehases Taksomeeter – ametlikult tõmblukkude tsehhi abitöölisena, tegelikult aga sekretäri abilisena. Ei olnud siiski halba ilma heata: seal tutvus ta oma tulevase abikaasa, insener Jüri Kaaluga.

Pärast Stalini surma, kui olud õige pisut leebusid, taotles Helju Kaal Moskvast luba ülikooliõpingute jätkamiseks. 1953. aasta sügisel kutsuti ta ülikooli rektori Fjodor Klementi audientsile, kes selgitas, et ajaloo erialal jätkata pole tal „arusaadavatel põhjustel” võimalik, aga kõne alla võiks tulla näiteks filoloogia samas teaduskonnas. Nii saigi Helju Kaalust eesti filoloogia kaugõppeüliõpilane. IV kursusel liitus ta statsionaaridega, valis kitsamaks erialaks soome-ugri keeled ja lõpetas ülikooli 1958. aastal n-ö vabadiplomiga. Tollasest (õpetaja) töökohale suunamisest Helju Kaal pääses, sest tema abikaasa juba töötas Tallinnas. Et Emakeele Selts vajas uut tööjõudu, soovitas teda seltsile diplomitöö juhendaja Paula Palmeos.

1. septembril 1958 vormistati Helju Kaal tööle seltsi vanembibliograafina, ent temast sai töötaja, keda jätkus täitma mitmesuguseid ülesandeid. Pärast hirmutavaid terroriaastaid oli Emakeele Seltsi vastutav sekretär Heino Ahven suutnud vähehaaval taastada murdekorrespondentide võrgu ja 1958. aastal jätkusid keeleainestiku kogumise võistlused. Edasised

võistlused (1959–1995, 2001) jäidki peamiselt Helju Kaalu õlule. Tema hooleks oli käia Eesti eri paigus kaastöölisi juhendamas, kirjutada murdekogumisele innustavaid artikleid ning pidada ettekandeid murdekeele ja selle kogumise tähtsusest. Iga-aastaste murdevõistluste läbiviimine tähendas ajamahukat hoogtööd, mis hõlmas võistluste ettevalmistamist, üleskutsete kirjutamist, küsitlusteemade ja sedelite levitamist, ent ka hulgalisi kirjavahetusi ning võistlustööde arvelevõttu. Aga mitte ainult. Kui oli hädasti vaja uusi küsitluskavu, siis asus ta neid koostama. Väljaandes Kodumurre ilmusidki „Maastik” (1960), „Inimese keha ja selle osad” (1960), „Rahvapäraseid väljendeid inimese kohta” (1962) ja „Möödud” (1963), asjatundlikud ja põhjalikud abivahendid kogujatele. See kõik oli Helju Kaalule meelepärane tegevus. Ta tundis rõõmu kohtumistest tollaste teenekate murdekogujatega nii Tallinnas kui ka nende kodukohas, olgu mainitud Theodor Saar Kihnus, Aadu Toomessalu Pöides, Vladimir Paivel Lümandas, Floriida Sillavee Rõuges ja Alli Vetekaja Iisakus. Elavast murdekeelest ja ärsast murderahvast ammutas ta rõõmu ja energiat. Niisama oodatud oli talle keelepäevade korraldamine kümnetes koolides üle Eesti, isegi kui see kasvatas tema töömahtu oluliselt. Pole siis imestada, et igaüks, kel oli vähegi pistmist Emakeele Seltsiga, puutus kokku ka Helju Kaaluga. Seltsi kontor, tema omaegne töötuba, on olnud Eesti keelelu üks keskseid kohti, olgugi seltsi liikmeskond hajali üle maa. Keeleinstituudi rahvaga tegutses ta sama katuse all ühiseid murdekogusid hooldades, ent väga tihedalt oli ta seotud ka ülikooliinimestega, olgu siis ettekandekoosolekutel, keelepäevaldel või seoses mitmesuguste väljaannetega. Kõikidesse suhtus ta väga sõbralikult ja lugupidavalt, selles ei puudunud ka aupaklikkus. Eesnime pidi kutsus ta nooremaid

või n-ö omasugusemaid kolleege (Helmi, Salme, Hella), aga lähima töökaaslase Heino Ahvena poole pöördus elu lõpuni täisnimega ja ei rääkinud ta kunagi ka näiteks Kasest ega Veskist, nad olid tema keelel üksnes professor Kask ja akadeemik Veski.

Et Helju Kaalule olid loomumomendid korrektsus ja korraarmastus, siis langes tema õlule veel keeleliste bibliograafiate koostamine ja seltsi raamatukogu korrahoid. Esimesele ülevaatele („Keelelist bibliograafiat”, 1958) järgnesid mahukamad „Emakeele Seltsi aastaraamatu I–X (1955–1964) koondsisukord” (1967), „J. V. Veski tööde bibliograafiad” (1969), „A. Kase keeleliste tööde bibliograafia (1963–1971)” (1972) ja „Emakeele Seltsi aastaraamatu 1–50 bibliograafia” (2004). Need olid kõik aega ja täpsust nõudvad tööd, mille tähendus ja olulisus märgatakse hoopis hiljem (kui üldse). Sellesse ritta kuulub kindlasti ka tänuväärt keelelu kroonika väljaandes Kodumurre. Lisaks on ta osalenud seltsi arhiivimaterjalide korrastamisel (enne nende loovutamist akadeemia keskarhiivile) ning seltsi raamatukogu elektroonilise kataloogi koostamisel. Korrastustööde käigus said tema nooremad kolleegid ühtlasi aimu laastavast stalinismist. 1950. aastal tuli nimelt seltsi raamatukogust kõrvaldada eesti rahvusteaduste kullafondi kuuluvaid teoseid, sest neis nähti avalduvat „fašistlikke, rassistlikke ja nõukogudevastaseid tendentse”. Neid rusuvaid aegu meenutas Helju Kaal väga delikaatselt, ilma kedagi nimeliselt mainimata, veel vähem süüdistamata, sest „ajad lihtsalt olid sellised”.

Omajagu hoolt nõudis muidugi ka seltsi raamatukogu, mis on täienenud vahetuse, kinkimise või ostude teel. Helju Kaal hoidis silma peal lisandunud teostel ja alates 1971. aastast koostas ta aastaraamatus rubriiki seltsile saabunud kirjandusest. Kitsaste olude kiuste korraldas

ta väljaannete vahetust kodu- ja välismaa sõsarseltside ning teadusasutustega. Kes on korragi käinud seltsist raamatuid laenamas, on võinud imetleda Helju Kaalu koostatud sedelkartoteeki, mis oli järjestatud nii autorinime, teose pealkirja kui ka sarjanimetuse järgi. Et ka kirjanduse paigutus riivilitel järgis tema süsteemi, siis nägi laenutamine välja nii, et ta vaatas raamatu asukoha kartoteegist ning seejärel ulataski juba oma käega soovitud teose.

Mainitud tegevused tähendasid Helju Kaalule juba parajat töökoormust, aga vajaduse korral asus ta filoloogi ja murdetundjana meelsasti appi nii käsikirjade trükiks ettevalmistamisel kui ka toimetamisel. Ta on koos Mari Musta ja Eevi Rossiga trükki toimetanud korrespondentide kogumikud „Kuiis vanal Võromaal elati” (2005) ja „Ennemustitsel Mulgimaal” (2008) ning Marta Mäesalu „Mineviku-

pärandit Häädemeestelt” (2012). Siin kulusid marjaks ära tema Räpina murraku valdamine ja teadmised Lõuna-Eesti murrete kohta laiemalt.

Kõiki oma mitmesuguseid ülesandeid täitis Helju Kaal suure hoole ja armastusega. Oma enesestmõistetava kohalolu, abivalmiduse ja sõbralikkuse tõttu peeti teda seltsi tõeliseks perenaiseks. Helju Kaalu pühendunud tööd eesti keele heaks on tunnustanud haridusministeerium, president Toomas Hendrik Ilveselt sai ta 2008. aastal Valgetähe V klassi teenetemärgi. Emakeele Seltsi auliige oli ta 2010. aastast.

Helju Kaal saadeti viimsele teekonnale Tartu krematooriumist 28. jaanuaril 2023 ja ta sängitatakse Liiva kalmistule Tallinnas.

JÜRI VIKBERG

LÜHIKROONIKA

1. märtsil toimus Tallinnas lastekirjanduse keskuses lastekirjanduse aasta-koosolek. Jaanika Palm andis ülevaate möödunud aastal välja antud eesti algupärasest lastekirjandusest, Krista Kumberg tõlkekirjandusest, Helena Kostenok noortekirjandusest ja Anneliis Lepp kõneles lasteraamatuillustatsioonidest.

2.–3. märtsil toimus Kuremaa lossis folkloristide 17. talvekonverents „Mängimine ja mängulisus folklooris”. Kõneldi mänguasjadest, mängimisest ja mängudest nii virtuaalses kui ka pärismaailmas, nii eesti, komi, baltisaksa, ainu kui ka Kesk-Ameerika rahvaste traditsioonis. Plenaarettekande teemal „Lapse mõistmine ühiskonnas ja mängu evolutsiooniline tähendus” pidas sotsioloog Dagmar Kutsar. Ettekannetega esinesid Ell Vahtramäe

(„Mängime ühtset eesti kooli! Vene kooli üleminek eesti õppekeelele”), Nikolay Kuznetsov („Акань 'nukk' komi keeles, kirjanduses ja rahvaluules”), Helena Grauberg („Mitte ainult mängu asi. Esemuurimus nukk Lottest museoloogilisest aspektist”), Liis Järv („Mängulised kollektsoonärid ja muuseum”), Helina Harend, Astrid Tuisk („Trihvaa, tukikas või uka-uka? Jooksumängud muutumises”), Reet Bender („Waschnik, härra Krookus ja teised. Väljamõeldud mängumaailmad baltisaksa laste mängudes”), Madis Kats („Kuidas nad on? Visuaaltnograafiline vaade laste omaaega”), Riho Viik („Elutarbelised võimuvõitlusmängud”), Raimond Tunnel („Kuidas mõista mängimist? Videomängude näitel”). Oli ka viis ingliskeelset ettekannet TÜ magistrantidelt ja doktorantidelt: esinesid Marie-Luise Meier, Aaron S. Reed, Evgeniya Grafskaya, Savannah-Rivka Powell ja Jason S. Cordova.

8. märtsil toimus Tallinnas Hõimuklubi õhtu „Idamari naine – kas mehe selja taga või mehe ees?”. Etnoloog Ljudmila Jamurzina kõneles, milline on naise roll tänapäeval Marimaal ning milline on Eestis elavate mari naiste identiteet.

14. märtsil tähistati Tartu Ülikoolis emakeelepäeva ettekandekoosolekuga, mille tähelepanu keskmes oli eesti keele õppimine. Esinesid eesti keele (võõrkeelena) professor Birute Klaas-Lang ja keelepoliitika teadur Kerttu Rozenvalde („Kuidas jõuda Tartu Ülikoolis kaasava keelepoliitikani?”). Tomáš Pavelka kõneles oma õpiteekonnast, eesti keelest ja eestlastest. Rektor andis psühholingvistika kaasprofessorile Virve-Anneli Vihmanile ja tema tööruhmale üle Tartu Ülikooli keeleteo auhinna.

14. märtsil peeti Eesti Rahvusraamatukogus emakeelepäeva konverents „Tunnete keel ja tehnoloogia”. Esinesid Eesti TA president Tarmo Soomere („Tunnete ja tehnoloogia sümbioos kui eduka (teadus)kommunikatsiooni nurgakivi”), Kuldar Taveter (TÜ, „Emotsioonid, keel ja arvutid”), Liisi Piits (EKI, „Väljendusriikas kõnesüntees”), Mari Usküla (EKI, „Keel – inimese supervõime”), Siim Oskar Ots (Gustav Adolfi Gümnaasiumi õpilane, „Välismaal sirgunud Eesti noore emakeel”) ja Doris Kareva („Tunnete keel”).

14. märtsil tähistati Eesti Kirjandusmuuseumis koostöös Eesti Kultuuriseltside Ühendusega emakeelepäeva. Üritus oli pühendatud kahele omas kultuuris tähelepanuväärsele kirjanikule, emakeele ja emakeelse kirjasõna arendajale: Lydia Koidulale (1843–1886) ja Lesja Ukrajinkale (1871–1913). Kristi Metste kõneles Koidulast ja muusikast ning Olha Petrovõts Lesja Ukrajinkast („A wonder woman of Ukrainian literature”).

14. märtsil korraldas Emakeele Selts keelepäeva Tallinnas Audentese erakoolis. Esinesid Eesti Keele Instituudi teadurid. Arutelu võõrsõnade teemal juhtis Tiina Paet, Sõnaveebi töötuba juhtis Marja Vaba ja keeletehnoloogia võimalusi tutvustavat töötuba Tiit Üksik.

14. märtsil kuulutati välja 2022. aasta keeleteo konkursi võitjad. Peaauehinna pälvis EKI inspiratsioonipäev „Näitame keelt”, rahvaauhinna võitsid EKI ja Eesti Rahvusringhäälingu koostöös valminud keeleajalooteemalised keelekillud ETV-s.

15. märtsil toimus Emakeele Seltsi korraldatud keelepäev Ülenurme Gümnaasiumis. Ettekannetega esinesid Külli Habicht (TÜ, „Milleks uurida vana kirjakeelt?”), Annika Hussar (TLÜ, „Mitut Laurat ja Rasmust sa tead?”) ja Elisabeth Kaukonen (TÜ, „Eurotibidest ja keevitajaonudest ehk Kuidas väljendatakse sugusid eesti keele liitsõnades?”).

16. märtsil korraldati Tartu Ülikooli Pärnu kolledžis Academia Pernaviensise XIX mõttekoda teemal „Miks keel on tähtis?”. Mõttekoja külalised olid akadeemik Karl Pajusalu (TÜ eesti keele ajaloo ja murrete professor) ning tema pojad Mihkel Pajusalu (TÜ Tartu observatooriumi kosmosetehnoloogia kaasprofessor) ja Sander Pajusalu (TÜ kliinilise meditsiini instituudi kaasprofessor). Arutleti keele tähenduse, tunnetuse ja kasutuse üle nii kultuurilisest kui ka erinevate teadusvaldkondade vaatenurgast, samuti kõneldi liivi keelest ja meelest, eesti keele kasutamisest teaduses ja eesti teaduskeele olulisusest.

17. märtsi Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse dekadentsiteemalisel lugemiseminaril arutleti Émile Verhaereni ja Valeri Brjussovi luule üle. Vaatluse all olid kaks luulevalimikku: Verhaereni „Valik

luuletisi" (1929) Johannes Semperi tõlkes ja Brjussovi „Nägemise ülistus" (1978) Kalju Kanguri tõlkes.

22. märtsil toimus Tallinnas Hõimuklubi õhtu. Madis Arukask esines ettekandega „Usk, lootus ja meeleheide – soome-ugri rahvaste kirjalikud eeposed”.

23. märtsil oli Eesti Rahva Muuseumis külas F. J. Wiedemanni keeleauhinna 2023. aasta laureaati, keelekorraldaja ja nimeuurija Peeter Päll. Ta pidas ettekande „Keelekorraldus – kas mitme tundmatuga võrrand?”

24. märtsil toimus Tartus Emakeele Seltsi aastakoosolek. Akadeemilise ühissetekande pidasid Andra Kütt ja Reili Argus („Eesti laste jutustamis- ja viitamisoskuse seosed keelelise kasvukeskkonnaga”). Seltsi auliikmeks valiti Peeter Päll, uus teadussekretär on Marit Alas.

24. märtsil peeti Tartus ajakirja Akadeemia auhinnaseminar. Kuulda sai kuldlaureaatide ettekandeid: Jaan Undusk („Moraali ja mõistlikkuse piiril”), Maarja Siiner („Keeleärevus, keeleparanoia ja kaoseteooria”), Priit Pikamäe („Generaaladvokaat”) ja Riho Nõmmik („Reis Marsile. Milleks?”). Esines ka tõlkeauhinna laureaati Janika Päll. Hõbeauhinnad said Mihkel Mutt, Rein Veidemann, Marek Tamm, Kaarina Rein, Tiina Kirss ja Ene-Margit Tiit.

30. märtsil Tartus toimunud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolek oli pühendatud folkloristi ja kirjandusteadlase Rudolf Põldmäe 115. sünniaastapäevale. Mari-Ann Rimmel pidas ettekande „Rännakud Rudolf Põldmäega – sissevaade

tema välitööpäevikutesse 1929–1958”. Põldmäe ekspeditsioonipäevikud annavad omanäolise ülevaate ajastu vaimust, piirkondade eripäradest, inimtüüpidest ja eluolust, samuti teatud päevapoliitilistest ja usuliikumistega seotud teguritest.

30. märtsil toimus Tartu Ülikoolis vaimse tervise konverents „Sõna jõud”. Üks peaesineja oli folklorist Reet Hiimäe, kes kõneles vaikimisest kui omamoodi kõnekast suhtlusaktist, samuti maagilisest sõnakasutusest kaitseks ja jõu andmiseks. Vestlusringi „Sõna jõud? Kuidas kuuldot päriselus rakendada” juhtis Arne Merilai.

30.–31. märtsil korraldas Eesti Rahva Muuseum Tartus aastakonverentsi „Õige keha, vale keha?”. Konverentsil kuulis ettekandeid inimkeha kultuurilisest mõtestamisest eri distsipliinide vaatenurgast ja mitmesuguste sotsiaalsete, poliitiliste, majandus- ning võimusuhte kontekstis Eestis erinevatel ajalooperioodidel. Teiste hulgas esinesid Madis Arukask (TÜ, „Alastus ja juuksed eesti ja naaberrahvaste rahvakultuuris”), Kadri Tüür (TLÜ / Viljandi Kultuuriakadeemia) ja Julia Kuznetski (TLÜ, „Naise kehalisus Eesti nüüdisluules: ökofeministlikke tähelepanekuid”), Reet Hiimäe (EKM, „Kehalisusest pärimuslikes naiste rituaalides”), Eve Annuk (EKM, „Väike kuivetanud kääbuke”: keha(lisuse) kujutamine Lilli Suburgi (1841–1923) mälestustes”), Terje Anepaio (ERM, „Murtud elu. Füüsiline ja vaimne kannatuskogemus Siberis eesti naise kirjades 1949–1956”), Danila Rygovskiy (TÜ, „Puhtad” ja „mustad” nõud kui sotsiaalsed kategooriad ja kehapraktikad Siberi ning Eesti vene vanausuliste kombestikust”).

APRILL

- 2. **Lauri Sommer**, kirjanik – 50
- 6. **Teet Kallas**, kirjanik – 80
- 17. **Eva Koff**, kirjanik – 50
- 20. **Aimée Beekman**, kirjanik – 90
- 24. **Ülle Viks**, keeleteadlane – 75
- Tõnu Trubetsky**, kirjanik, muusik – 60
- 30. **Ly Seppel (Ehin)**, luuletaja, tõlkija – 80

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Emadest ja tütardest eesti ja soome elulugudes
- *(raie)lank* Waldhofi lagendikel
- Karl Eduard Söödi kosmogoonia

 9 770131 144034	ISSN 0131-1441 e-ISSN 2346-6014	TELLIMISE INDEKS 78167
Hind 3.20 €		